Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Η ΕΝΩΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΡΗΤΙΚΟ ΤΥΠΟ

ΦΑΝΟΥΡΑΚΗ ΑΓΓΕΛΙΚΗ

ΙΟΥΝΙΟΣ 2021

Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Η ΕΝΩΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΡΗΤΙΚΟ ΤΥΠΟ

Διατριβή η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις

ΦΑΝΟΥΡΑΚΗ ΑΓΓΕΛΙΚΗ

ΙΟΥΝΙΟΣ 2021

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © Αγγελική Φανουράκη, 2021.

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της διατριβής από το Πανεπιστημίου Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραιτήτως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου.

ΣΕΛΙΔΑ ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑΣ

Ονοματεπώνυμο: ΦΑΝΟΥΡΑΚΗ ΑΓΓΕΛΙΚΗ

Τίτλος Μεταπτυχιακής Διατριβής: *Η ΕΝΩΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΡΗΤΙΚΟ ΤΥΠΟ*

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στις …..…… από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

• Πρώτη Επιβλέπουσα: Παπαζαχαρία Αικατερίνη, Λέκτορας……...
• Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Κλάψης Αντώνης, Επίκουρος καθηγητής……
• Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Ιακωβίδης Κυριάκος, Λέκτορας……...

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Η Αγγελική Φανουράκη, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο *Η Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα μέσα από τον Κρητικό Τύπο*, αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Η Δηλούσα

Φανουράκη Αγγελική

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στόχος της προκείμενης διπλωματικής εργασίας είναι να παρουσιάσει την μακρότατη αλυσίδα των κρητικών αγώνων μέσα από την ματιά του κρητικού Τύπου της εποχής με σκοπό να αναδείξει αφενός το φιλελεύθερο και ηρωικό φρόνημα των πρωταγωνιστών της κρητικής ελευθερίας και αφετέρου τον τρόπο που προσέλαβαν οι εφημερίδες του νησιού το Ζήτημα της Ένωσης. Η Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα κατακτήθηκε με μακραίωνους αγώνες και δεν υπήρξε ούτε δώρο, αλλά ούτε και παραχώρηση. Αυτό αποτελεί το έσχατο παράδειγμα, το απόσταγμα της κρητικής ιστορίας. *«Των συντελεστών της κρητικής ελευθερίας ειή αιωνία η μνήμη»*, λοιπόν.

Το Κρητικό Ζήτημα γεννήθηκε με το πρωτόκολλο του Λονδίνου το 1830 και την διατήρηση του νησιού έξω από τα σύνορα του νεοπαγούς ελληνικού κράτους. Το γεγονός αυτό οδήγησε τους κατοίκους του να αποδυθούν σε νέους μακρούς και επίμονους αγώνες με σκοπό να επιτύχουν οι ίδιοι την ενσωμάτωση της Κρήτης στον ελληνικό κορμό, η οποία όμως συντελείται αρκετές δεκαετίες αργότερα, με την νικηφόρα για την Ελλάδα έκβαση των Βαλκανικών Πολέμων.

Η εργασία αρχικά μνημονεύει τις κυριότερες φάσεις που διένυσε το Κρητικό Ζήτημα έως την επιλογή της αυτονομίας, ως ενδιάμεσο στάδιο προς την Ένωση και κατόπιν επικεντρώνεται χρονικά στην περίοδο της Αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας και θεματικά στα έντυπα της εποχής. Το έτος 1898 επελέγη ως ορόσημο για την παρουσίαση του ενωτικού αγώνα των κρητών μέσα από τα φύλλα του κρητικού Τύπου, καθώς η απελευθέρωση του εκδοτικού status quo, κατέστησε τις εφημερίδες το μοναδικό μέσο ενημέρωσης των κατοίκων του νησιού αλλά και το μόνο μέσο (μετά την τοπική Βουλή), για την διεξαγωγή του πολιτικού διαλόγου. Το γεγονός αυτό παρουσιάζεται, μέσα από την εργασία, ως ο λόγος που οδήγησε πληθώρα πολιτικών ανδρών να εκδώσουν ή να καθοδηγήσουν πολιτικές εφημερίδες που το περιεχόμενο τους, σήμερα, συνιστά πολύτιμο υλικό για την εις βάθος κατανόηση του Κρητικού Ζητήματος. Επιπρόσθετα, στο παρόν πόνημα, αναδεικνύεται η κεφαλαιώδης συμβολή των εντύπων στην διαμόρφωση της κοινής γνώμης, η οποία με την σειρά της, αποτέλεσε τον καθοριστικό παράγοντα στις πολιτικές εξελίξεις του νησιού. Τέλος, διαπιστώνεται η ομοφωνία των αντίπαλων εφημερίδων, ως προς τον επιδιωκόμενο στόχο, εν προκειμένω της Ένωσης του νησιού με την Ελλάδα και η διαφωνία τους ως προς την μέθοδο και το πρόσωπο που θα οδηγούσε στην επίτευξη του.

Λέξεις κλειδιά:

Βενιζέλος, Κρητικό Ζήτημα, Κρητική Πολιτεία, Κρητικός Τύπος , Πρίγκιπας Γεώργιος.

ABSTRACT

The aim of my thesis is to present the Cretans long-lasting fight through the eyes of the Cretan press of the time, and to point out the liberal and heroic spirit of the protagonists of the Cretan independence liberated Crete. The union of Crete with Greece was achieved through centuries of struggles and was neither a gift nor a concession. This constitutes the ultimate example, the essence of history. *"May, the memory of those who contributed to the freedom of Crete be eternal*".

With the London Protocol of 1830 and the exclusion of the island from the borders of the newly founded Greek state, the Cretan Question came to life. This led its inhabitants to embark on new, long and persistent struggles to achieve Crete's union with Greece, which finally came several decades later with Greece's victorious outcome of the Balkan Wars.

This paper initially mentions the main phases of the Cretan Question up to the choice of autonomy, as an intermediate solution towards achieving Union and then focuses on the years of the Autonomous Cretan State years and the publication of the era. The year 1898 was chosen as a milestone in the presentation of the Cretan fight towards the union through the pages of the Cretan press, as the liberalisation of the publishing status quo, made the newspapers the only media for the people of the island and the only means (besides the local Parliament) of conducting political dialogue. In this paper, this is presented as the reason why many political men decided to publish or guide political newspapers whose content, still to this day, contains valuable material for the deeper understanding of the Cretan Question. Furthermore, this study aims to highlight the crucial contribution of the press to shaping public opinion, which in turn has been the key factor in the political developments on the island. It can, finally, be ascertained that there was unanimity among the rival newspapers, on the objective pursued, in this case the Union of the island with Greece, but disagreement on the method and the person which would lead to it.

Keywords:

Cretan Press, Cretan Question, Cretan State, Commissioner George, Venizelos.

Και μια απαραίτητη αναφορά…

Η παρούσα μελέτη εκπονήθηκε ως διπλωματική εργασία στο Τμήμα Ιστορίας, Πολιτικής και Διεθνών Σπουδών του Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφου, στο πλαίσιο μεταπτυχιακού προγράμματος εξ αποστάσεως στη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία. Το θέμα της μελέτης είναι η Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα μέσα από τον κρητικό Τύπο και στόχο έχει να παρουσιάσει την ενωτικό αγώνα του κρητικού λαού μέσα από την ματιά των εκδοτών και των δημοσιογράφων της εποχής.

Κατά την διάρκεια της εκπαιδευτικής μου πορείας, η Φιλοσοφία και η επιστήμη της Ιστορίας ήταν οι μόνες που κέντρισαν το ενδιαφέρον μου. Ιδιαιτέρως η δεύτερη ήταν εκείνη, η οποία στιγμάτισε την προσωπικότητα μου και σε μεγάλο βαθμό θεωρώ πως διαμόρφωσε τον χαρακτήρα μου, καθώς, όπως επιγραμματικά αναφέρει ο πρώτος κριτικός ιστοριογράφος όλων των εποχών, Θουκυδίδης: *«Η ιστορία είναι φιλοσοφία μέσω παραδειγμάτων*».

Στο ταξίδι μου για την γνώση αισθάνομαι τυχερή, διότι έχω πάντα στο πλευρό μου αρωγούς δυο σπουδαίους ανθρώπους, τους οποίους νιώθω την ανάγκη να ευχαριστήσω κυρίως για την αγάπη τους, την ανεξάντλητη υπομονή τους, τις συμβουλές τους αλλά και τις παρατηρήσεις τους. Πρέπον, θα ήταν λοιπόν, πρώτα να ευχαριστήσω του γονείς μου, αφού εκείνοι ήταν οι πρώτοι άνθρωποι, οι οποίοι με δίδαξαν ότι για μια ολοκληρωμένη προσωπικότητα, ο μόνος δρόμος είναι εκείνος της γνώσης. Κατόπιν, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον σύζυγο μου και τον γιό μου, κυρίως για την ηθική τους συμπαράσταση και την υπομονή που έδειξαν όλο αυτό τον καιρό, κάτω από τις δύσκολες και πρωτόγνωρες συνθήκες της πανδημίας. Επίσης, θα ήταν μεγάλη παράλειψη μου, εάν στο σημείο αυτό δεν ευχαριστούσα, ιδιαιτέρως, την επιβλέπουσα καθηγήτρια μου κ. Αικατερίνη Παπαζαχαρία για τις εξαιρετικά πολύτιμες γνώσεις που μου μεταλαμπάδευσε αλλά και για την εμψύχωση που μου προσέφερε, καθ’ όλη την διάρκεια εκπόνησης της διπλωματικής μου εργασίας. Η συνδρομή της υπήρξε κεφαλαιώδης και την ευχαριστώ θερμά γι’ αυτό.

Με εκτίμηση,

Φανουράκη Αγγελική
Αθήνα, Ιούνιος 2021

Στους δυο ανθρώπους που καθόρισαν
τον τρόπο σκέψης και πράξης μου.
Στον πατέρα μου Ιερέα Γεώργιο Φανουράκη
και στην μητέρα μου Βασιλική Φανουράκη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελίδα εγκυρότητας……..i

Υπευθυνη δήλωση……ii

Περίληψη……..……...……..……..…..……iii

Abstract……...…….……...….iv

Εισαγωγή……..……..……....…..…....1

ΜΕΡΟΣ Α΄

(ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ)

1. ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΕΩΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ……..…….…....4

1.1. Η περίοδος 1830-1869……..……..…....…...6

1.2. Η περίοδος 1877-1898 ……....8

1.2.1. Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος και η λύση της αυτονομίας……12

1.2.2. Η σφαγή της 25ης Αυγούστου ……..……...14

ΜΕΡΟΣ Β΄

1. Ο ΕΝΩΤΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΡΗΤΙΚΟ ΤΥΠΟ……...….……16

1.1. Ο Τύπος κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας (1898-1913)……16

I) *Η Πατρίς* ……22

II) *Ο Κήρυξ*……...……22

III) *Η Ελλάς*……...24

IV) *Το Θέρισο*……25

V) *Η Νέα Έρευνα* ……25

VI) *Το Ελεύθερον Βήμα* ……25

VII) *Η Ίδη*……..…….…….……26

VIII) *Η Νέα Εφημερίς*……..27

IX) *Ο Ανεξάρτητος*……27

1.2. Η περίοδος της Αυτόνομης Κρητικής πολιτείας……..…….…….....….28

I) Η περίοδος αρμοστείας του πρίγκιπα Γεωργίου…….....……..29

II) Το Θέρισο……...…….…….....39

III) Η Αρμοστεία του Αλέξανδρου Ζαΐμη……...……..…...….....53

IV) Οι διεθνείς συγκυρίες και το Κρητικό Ζήτημα τα έτη 1908-1909…….....53

V) Το Κίνημα στο Γουδί…….....…58

VI) Η ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Βενιζέλο και η σύγκρουση με τους κρήτες βουλευτές……..……..……..……..60

VII) Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι……..……..….....…70

VIII) Η συμβολή του Βενιζέλου στην επίτευξη της Ένωσης…….....….75

IX) Η τυπική διαδικασία της Ένωσης……...…...77

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ……...……...……..…….80

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ……...84

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Εισαγωγή

Το Κρητικό Ζήτημα οξύτατο και χρονικά εκτεταμένο έχει εξεταστεί από πολλές οπτικές γωνίες μέσα από την βιβλιογραφία και επιδέχεται πολλαπλές αναγνώσεις και ερμηνείες. Ωστόσο, η ανάγνωση και η αξιολόγηση του κρητικού Τύπου σε σχέση με τις εξελίξεις στο Κρητικό Ζήτημα θα μας προωθήσει εναλλακτικές εκδοχές αντίληψης για τον κρητικό αγώνα. Το γεγονός αυτό αποτελεί και την πρωτοτυπία της έρευνας μας, καθώς στην προκειμένη περίπτωση επιχειρείται η μελέτη του θέματος μέσα από τις εφημερίδες της εποχής και της περιοχής και η πορεία της Κρήτης προς την Ένωση θα παρουσιαστεί όπως αποτυπώθηκε στα φύλλα τους.

Το Κρητικό Ζήτημα γεννήθηκε με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου το 1830 και την διατήρηση της Κρήτης έξω από τα σύνορα του νεοπαγούς ελληνικού κράτους, ενώ τελειώνει επίσημα με την τυπική διαδικασία της Ένωσης, παρόντος του πρωθυπουργού της Ελλάδας Βενιζέλου και του βασιλιά Κωνσταντίνου την 1η Δεκεμβρίου 1913.

Με γνώμονα τον ευρύ χρονικό ορίζοντα του Κρητικού Ζητήματος, καθώς και την ποικιλία και τον όγκο του δημοσιογραφικού υλικού που κυκλοφόρησε στο νησί (έχουμε 88 εκδόσεις εφημερίδων μέσα σε 84 ιστορικά χρόνια), η έρευνα μας περιορίστηκε χρονικά στην περίοδο της Αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας (1898-1913) και η ανάγνωση της εστιάστηκε στα έντυπα: *Πατρίς, Κήρυξ, Ελλάς, Το Θέρισο, Νέα Έρευνα, Ίδη, Νέα Εφημερίς, Ελεύθερον Βήμα, Ανεξάρτητος.*

Η επιλογή της εν λόγω χρονικής περιόδου έγινε με κριτήριο κυρίως την απελευθέρωση του εκδοτικού status quo που πραγματοποιείται στο ξεκίνημα της Κρητικής Πολιτείας, αλλά επιβάλλεται και με την σαφέστατη αλλαγή που συντελείται στον τρόπο αντίληψης και αποτίμησης των γεγονότων από την στιγμή της άδοξης, για την ελληνική πλευρά, λήξης του ελληνοτουρκικού πολέμου. Η επιλογή των εντύπων αιτιολογείται από τους λόγους, αφενός της συνεχούς κυκλοφορίας τους και της σπουδαιότητας τους και αφετέρου της ιδιαιτερότητας των άρθρων τους και της ιδιότητας των εκδοτών τους.

Βασική πηγή μελέτης και αναφοράς πληροφοριών αποτελούν οι πρωτογενείς πηγές και εν προκειμένω, οι εφημερίδες του νησιού, οι οποίες παρουσιάσανε, κρίνανε, σχολιάσανε, καταγγείλανε αλλά και δοξάσανε τα αυθεντικά γεγονότα της εποχής. Τα άρθρα που μελετήθηκαν σχετίζονται μόνο με τον *«προαιώνιο πόθο»* των κρητικών για ένωση, τους αγώνες για την επίτευξη του και γενικότερα την πορεία της Κρήτης προς την εκπλήρωση του. Οι εφημερίδες αντλήθηκαν από το ψηφιακό αρχείο εφημερίδων της Βικελαίας βιβλιοθήκης του Ηρακλείου, το Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, καθώς και το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος».[1]

[1] Λόγω των περιοριστικών μέτρων της πανδημίας η άντληση των πληροφοριών περιορίστηκε αναγκαστικά στην πρόσβαση από ψηφιακές συλλογές.

Για το Κρητικό Ζήτημα έχουν ασχοληθεί πλήθος ερευνητές και ιστορικοί και το φάσμα των πηγών θεωρείται αρκετά εμπλουτισμένο. Ο Θεοχάρης Δετοράκης ενδελεχώς, έχει εντρυφήσει στο θέμα και το έχει εξετάσει από πολλές οπτικές γωνίες μέσα από την πλούσια βιβλιογραφία που μας έχει προσφέρει, οπότε δεν θα μπορούσαμε παρά να βασιστούμε για την καταγραφή των ιστορικών γεγονότων στην πολυεπίπεδη έρευνα του.[2] Επίσης, το ερευνητικό έργο του Γενικού Διευθυντή του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Νικολάου Εμμ. Παπαδάκη, αποτέλεσε το κύριο εργαλείο για την παρουσίαση της συνολικής εικόνας της «εποχής των επαναστάσεων» της Κρήτης και φυσικά της πολιτικής φυσιογνωμίας του Ελευθέριου Βενιζέλου, καθώς ο ίδιος έχει επιμεληθεί, μέσω του Ιδρύματος, ειδικά αφιερώματα και σειρά συνεδρίων για το υπό εξέταση Ζήτημα.[3] Επιπλέον, σημαντικό υλικό αντλήθηκε από τα Πρακτικά του Συνεδρίου που οργάνωσε η Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών τον Αύγουστο του 1998, με αφορμή την συμπλήρωση εκατό χρόνων από την μεγάλη σφαγή του Ηρακλείου (25 Αυγούστου 1898).[4] Τέλος, προκειμένου να συμπληρωθεί η εικόνα της περιόδου, μελετήθηκε η δημοσιευμένη διδακτορική διατριβή του Γεωργίου Λιμαντζάκη, *Κοινωνικοί και πολιτικοί μετασχηματισμοί στην Κρήτη κατά τον ύστερο 19ο αιώνα και πρώιμο 20ο αιώνα: Η μετάβαση της εξουσίας από τους μουσουλμάνους στους χριστιανούς και η πολιτική των Δυνάμεων στο Κρητικό Ζήτημα*.[5]

Όσον αφορά την άντληση πληροφοριών για την εκδοτική κίνηση κατά την περίοδο του Κρητικού Ζητήματος προσανατολιστήκαμε στο μοναδικό στην Ελλάδα Μουσείο Τυπογραφίας των Χανίων, όπου μας έδωσε την ευκαιρία να αντλήσουμε σημαντικές πληροφορίες από το δίτομο έργο του Ξενοφώντα Παγκαλιά, *Η εφημεριδογραφια στην Κρήτη: 1831-1913,* του οποίου εκδότης υπήρξε ο ιδρυτής και δημιουργός του μουσείου Ιωάννης Γαρεδάκης.[6]

Προκειμένου να καταστεί ευκολότερη η διαχείριση αυτού του σημαντικού όγκου πληροφοριών, το σώμα της εργασίας επιμερίζεται σε δύο κύρια μέρη, όπου έκαστο διαιρείται σε υποκεφάλαια που επιχειρούν να προσφέρουν μια διαφορετική πτυχή του Κρητικού Ζητήματος,

---

[2] Βλ. ειδικότερα, Θεοχάρης Δετοράκης, *Η Ιστορία της Κρήτης*, Μύστις, Ηράκλειο 1990.

[3] Βλ. σχετικά Νικόλαος Παπαδάκης (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του*: *Ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2015. Ο ίδιος, *Ελευθέριος Βενιζέλος: Ο άνθρωπος, ο ηγέτης,* τμ. Α΄, έκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2017. Ο ίδιος, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Σελίδες μιας πολυτάραχης ζωής.* Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Χανιά 2016. Ο ίδιος, «Η πορεία προς την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα», *Χανιώτικα Νέα,* 1/12/2020. Ο ίδιος, «Οριστική και αμετάκλητη η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα», Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Χανιά 2009.

[4] Θεοχάρης Δετοράκης & Αλέξης Καλοκαιρινός (επιμ.), *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος,* Πρακτικά Συνεδρίου για τα 100 χρόνια από την μεγάλη σφαγή του Ηρακλείου (25 Αυγούστου 1898), (Ηράκλειο Αύγουστος 1998), Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2001.

[5] Γεώργιος Λιμαντζάκης, *Κοινωνικοί και πολιτικοί μετασχηματισμοί στην Κρήτη κατά τον ύστερο 19ο αιώνα και πρώιμο 20ο αιώνα: Η μετάβαση της εξουσίας από τους μουσουλμάνους στους χριστιανούς και η πολιτική των Δυνάμεων στο Κρητικό Ζήτημα*, (διδακτορική διατριβή), Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2017, [= ο ίδιος, *Το Κρητικό Ζήτημα, 1868 – 1913. Από τα πεδία των μαχών στην διεθνή διπλωματία*, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Χανιά 2020.] Ο ίδιος, *Οι τουρκοκρήτες και το Κρητικό Ζήτημα*, έκδ. Έρεισμα, Χανιά 2015.

[6] Ξενοφών Παγκαλιάς, *Η εφημεριδογραφία στην Κρήτη: 1831 – 1913*, τμ. Α΄- Β΄, έκδ. Μουσείο Τυπογραφίας, Χανιά 2013.

χρονικά και θεματικά. Η μελέτη στο Α΄ Μέρος επικεντρώνεται στην συνοπτική παρουσίαση ενός κεφαλαίου, όπου μνημονεύονται οι κυριότερες φάσεις που διένυσε το Κρητικό Ζήτημα έως την επιλογή της αυτονομίας, ως ενδιάμεσο στάδιο προς την Ένωση. Στην συνέχεια, στο Β΄ Μέρος, αφού αρχικά γίνεται μια επισκόπηση και αξιολόγηση της εκδοτικής κίνησης που πραγματοποιήθηκε στο νησί, καθ' όλη την διάρκεια του Κρητικού Ζητήματος, δηλαδή από το 1830 έως και το 1913, στην συνέχεια παρουσιάζεται η πορεία του ενωτικού αγώνα κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, όπως εκείνη αποτυπώθηκε μέσα από τα φύλλα του κρητικού Τύπου της εποχής. Ως κατακλείδα των παραπάνω, στα συμπεράσματα που ακολουθούν, γίνεται μια συνολική προσπάθεια αποτίμησης των γεγονότων και του τρόπου που εκείνα παρουσιάστηκαν μέσα από την ματιά των εκδοτών και των δημοσιογράφων της εποχής, οι οποίοι τα αποτύπωσαν, είτε όπως τα έβλεπαν να εξελίσσονται, είτε όπως εκείνοι θα ήθελαν να εξελίσσονται, είτε όπως θα ήθελαν να πιστεύει η κοινή γνώμη ότι εξελίσσονται.

Μέρος Α΄

(ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ)

1. ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΕΩΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ.

«*Γιατί ξεσηκώθηκε η Κρήτη;*
Γιατί ο θεός την έκανε τον ομορφότερο τόπο του κόσμου
κι οι Τούρκοι τον πιο άθλιο.
Γιατί έχει προϊόντα αλλά όχι εμπόριο,
πόλεις αλλά όχι δρόμους,
χωριά αλλά όχι μονοπάτια,
λιμάνια, αλλά όχι τερσανάδες,
ποτάμια αλλά όχι γεφύρια,
παιδιά αλλά όχι σχολεία,
δίκαια αλλά όχι νόμους,
τον ήλιο αλλά όχι φώς.
Οι Τούρκοι επιβάλλουν τη νύχτα.
Επαναστάτησε γιατί η Κρήτη είναι Ελλάδα και όχι Τουρκία.»

Victor Hugo,
Lettres ouvertes, 1866

Η Κρήτη στο διάβα των αιώνων υπέμεινε πολλές κατακτήσεις, γεγονός που μαρτυρεί την σπουδαία στρατηγική και γεωγραφική της θέση. Η αλυσίδα των κρητικών αγώνων υπήρξε μακρότατη και η συνεχής και επίμονη αντίσταση των κατοίκων του νησιού, κυρίως μετά τον 13ο αιώνα, αποτέλεσε σημείο σταθμό στην διαχρονική ιστορία του.[7] Αρκεί να σκεφτεί κάποιος ότι μόνο την περίοδο της ενετοκρατίας (1204-1669) αριθμούνται 27 επαναστάσεις, ενώ κατά την Τουρκοκρατία (1669-1898) δέκα επαναστάσεις και κινήματα.

[7] Σημαντικότεροι απομνημονευματογράφοι των πρώτων Κρητικών Επαναστάσεων έως το 1821, υπήρξαν οι Σπυρίδων Ζαμπέλιος - Καλλίνικος Κριτουβουλίδης στο έργο τους, *Ιστορία των επαναστάσεων της Κρήτης*, [Συμπληρωθείσα υπό Ιωάννου Κονδυλάκη], έκδ. Γεώργιος Δ. Φεξής, Αθήνα 1901

Το 1669, έπειτα από ένα μακροχρόνιο και σκληρό αγώνα το νησί θα πέσει στα χέρια των Τούρκων, περνώντας από μια περίοδο δουλείας 450 ετών, σε μια άλλη ζοφερότερη, χωρίς να νιώσει ούτε μια ημέρα ελευθερίας ενδιαμέσως:[8]

«Από κακόν εις χειρότερον επέσασιν οι μαυροι
και δεν κατέχουσιν να πουν,
Τούρκοι ειν' καλλιά ή Φράγκοι!».[9]

Κατ' αυτόν τον τρόπο θα διαμορφωθεί ο τύπος του κρητικού επαναστάτη και η ελληνική συνείδηση των ανθρώπων του νησιού θα προϋπάρχει αιώνες πριν τον 19ο αιώνα, τον αιώνα των εθνικισμών, όπου τα σύγχρονα κράτη δημιουργούνταν. Έτσι, το θεμελιώδες αίτημα της Ένωσης με την Ελλάδα θα αποτελεί πάντα τον σταθερό δείκτη πορείας των κρητικών αγώνων.

Όμως, ο ίδιο ο νευραλγικός γεωγραφικός χώρος του νησιού στο σταυροδρόμι τριών Ηπείρων, θα του σταθεί εμπόδιο.[10] Πιο συγκεκριμένα, η μεγάλη στρατηγική σημασία του κόλπου της Σούδας, από όπου ήταν δυνατόν να ελεγχθεί το σύνολο της Ανατολικής Μεσογείου,[11] θα το καθιστά μήλο της έριδος ανάμεσα στις Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής. Όπως ήταν φυσικό, εκείνες, θεώρησαν τον έλεγχο της Κρήτης θέμα κεφαλαιώδους σημασίας για την υποστήριξη των συμφερόντων τους στην Ανατολή, καθώς μαζί με την Κύπρο αποτελούσαν *«τα κλειδιά της Αιγύπτου»*.[12]

Το Κρητικό Ζήτημα όμως, για ένα περίπου αιώνα θα απασχολούσε εντονότερα την ευρωπαϊκή διπλωματία, ως μια νέα ακανθώδης πτυχή του μεγάλου Ανατολικού Ζητήματος, αφού η Τουρκία, με την πάροδο των αιώνων ολοένα και *«ασθενούσε»* περισσότερο.[13] Έτσι, αναπόφευκτα οι κρητικοί *«προαιώνιοι πόθοι»* για να εκπληρωθούν θα έπρεπε πρώτα, να περάσουν από τις συμπληγάδες πέτρες της διπλωματίας και να μην παρενοχλούν τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων ή ακόμα καλύτερα θα έπρεπε να τα προωθούν, ώστε να έχουν την ζωτικής σημασίας συγκατάθεση τους για την επίλυση του Κρητικού Ζητήματος.

Η διάνοιξη της διώρυγας του Σουέζ, το 1869, η οποία συνέδεε την Μεσόγειο με τις Ινδίες, κατέστησε την Κρήτη πέρασμα αποικιακών δρόμων και περισσότερο σημαντική για τις Αποικιοκρατικές Δυνάμεις. Οι Μεγάλες Δυνάμεις αρνούνταν να ικανοποιήσουν τις διεκδικήσεις

[8] Θεοχάρης Δετοράκης, «Τα ελευθέρια της Κρήτης. Οι μεγάλοι σταθμοί του Κρητικού Ζητήματος», στο: Δετοράκης & Καλοκαιρινός (επιμ.), όπ. π., σελ. 15-28, εδώ σελ. 15.
[9] Ο ποιητής του κρητικού πολέμου Μαρίνος Τζάνε Μπουνιάλης αποδίδει με επιγραμματική λιτότητα το δράμα του κρητικού λαού. Βλ. σχετικά Δετοράκης, όπ. π., σελ. 15.
[10] Στο ίδιο, σελ. 18.
[11] Δημήτρης Μιχαλόπουλος, *Ο Εθνικός Διχασμός, η άλλη διάσταση*, Πελασγός, Αθήνα 2012, σελ. 11.
[12] Δετοράκης, όπ. π., σελ. 18-19.
[13] Στο ίδιο. Βλ. επίσης Μιχαλόπουλος, όπ. π., σελ. 11.

των Κρητών για Ένωση του νησιού με την Ελλάδα, προς εξισορρόπηση των αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων τους, προβάλλοντας το δόγμα όχι μόνο της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλά και την ενδυνάμωση της.[14]

Πάραυτα, από την σύντομη αναδρομή στους αγώνες του νησιού θα καταστεί φανερό ότι η Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα δεν υπήρξε δώρο ή παραχώρηση των Μεγάλων Δυνάμεων, καθώς εκείνες εξαναγκάστηκαν στην μόνη λύση που ανυποχώρητα και χωρίς ταλαντεύσεις απαιτούσε ο κρητικός λαός. Το διακαώς ποθούμενο κατακτήθηκε με το φιλελεύθερο, ηρωικό και ανυποχώρητο φρόνημα των πρωταγωνιστών της κρητικής ελευθερίας.

1.1. Η περίοδος 1830-1869.

Το Κρητικό ζήτημα γεννήθηκε με το πρωτόκολλο του Λονδίνου το 1830 και την διατήρηση της Κρήτης έξω από τα σύνορα του νεοπαγούς ελληνικού κράτους, παρά την ενεργή συμμετοχή της στην εθνική εξέγερση του 1821.[15] Το γεγονός αυτό υποχρέωσε τους χριστιανούς κατοίκους της να αποδυθούν σε νέους μακρούς και επίμονους αγώνες με σκοπό να επιτύχουν οι ίδιοι την ενσωμάτωση τους. Όμως, το Κρητικό θα αποτελούσε αναπόφευκτη συνάρτηση και οργανικό μέρος του όλου Ανατολικού Ζητήματος[16] και μοιραία θα εμπλέκονταν στο εξαιρετικά ευαίσθητο πλέγμα της διεθνούς ισορροπίας.

Έκτοτε, το Κρητικό Ζήτημα θα διανύσει εναλλασσόμενες φάσεις, έως την πολυπόθητη Ένωση με την Ελλάδα, την 1η Δεκεμβρίου του 1913. Η μεγάλη κρητική επανάσταση των ετών 1866-1869, θα αποτελέσει την κορυφαία έκφραση της απαρέγκλιτης εμμονής των Κρητών στην ενωτική επιδίωξη και θα χαρακτηριστεί το *«Δεύτερο ’21»*.[17] Το σύνθημα των ελλήνων επαναστατών *«Ελευθερία ή Θάνατος»* είχε μετατραπεί από τους κρήτες επαναστάτες σε *«Ένωσις ή Θάνατος»*, αποδεικνύοντας τον εθνικό χαρακτήρα του Κρητικού Ζητήματος. Για τους σκλαβωμένους εδώ και αιώνες κρήτες δεν αρκούσε η ελευθερία αλλά μόνο η Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα.

Τον Αύγουστο του 1866, συνήλθε Γενική Συνέλευση στα Σφακιά, η οποία κήρυττε την Ένωση του νησιού με την Ελλάδα. Ακολούθησε μια καθυστερημένη υπόσχεση της Πύλης, για διοικητικές μεταρρυθμίσεις, η οποία όμως δεν φάνηκε αρκετή για να κατευνάσει την επαναστατική

[14] Στο ίδιο, σελ. 19
[15] Ζαμπέλιος - Κριτουβουλίδης, όπ. π., σελ. 814 - 817. Βλ. σχετικά και Δετοράκης, όπ. π., σελ. 18 - 19.
[16] Το Ανατολικό Ζήτημα αφορούσε την τύχη που θα είχαν οι ευρωπαϊκές κτήσεις της καταρρέουσας Αυτοκρατορίας των Οθωμανών.
[17] Δετοράκης, όπ. π, σελ. 21.

φλόγα.[18] Η εξέλιξη των γεγονότων από την έναρξη του ένοπλου αγώνα, τον Ιούνιο του 1866, έως την εκπνοή του τον Φεβρουάριο του 1869, εξαίρει την άκαμπτη αγωνιστικότητα των Κρητών επαναστατών, παρά τις αντίξοες συνθήκες που αντιμετώπισαν οι ίδιοι και οι οικογένειες τους, κάτω από την πίεση των ολοένα και αυξανόμενων τούρκο-αιγυπτιακών δυνάμεων.[19] Παράλληλα, οι δολοπλοκίες των Μεγάλων Δυνάμεων, ιδιαίτερα της Αγγλίας, εμπόδισαν κάποια άλλη λύση και το τέλος της μεγάλης κρητικής εξέγερσης θα βρει την Κρήτη αποδεκατισμένη σε όλους τους τομείς.[20]

Οι ωμότητες των Τούρκων, όμως, είχαν επιφέρει την δυσφορία της διεθνούς κοινής γνώμης και ο Βίκτωρ Ουγκώ θα διαλαλήσει τον αγώνα τους, στα πέρατα της γης, με τις επιστολές διαμαρτυρίας του προς τους ισχυρούς της Ευρώπης: *«Το αίμα ρέει και, η Ευρώπη αφίνει να χύνεται. […] Οι Τούρκοι εν ησυχία συντελώσι την σφαγίασιν της Κρήτης»*.[21] Η ισχυρή συγκίνηση που προκάλεσε, διεθνώς, το ολοκαύτωμα του Αρκαδίου στις 9 Νοεμβρίου του 1866[22] προβλημάτισε σημαντικά την ευρωπαϊκή διπλωματία, ως μια πτυχή του ευρύτερου Ανατολικού Ζητήματος.[23] Η απήχηση της κρητικής αντίστασης εξώθησε το πανελλήνιο φρόνημα και το φιλελληνικό έως τα πέρατα της οικουμένης[24] και εκατοντάδες εθελοντές κατέφθασαν στο νησί με σκοπό να στελεχώσουν τα επιτόπια επαναστατικά σώματα, γεγονός που επηρέασε την ευρωπαϊκή διπλωματία να ανοίξει το μονοπάτι για περιορισμένες αρχικά και αργότερα ευρύτερες παραχωρήσεις στην Κρήτη.[25]

Η πρωτοβουλία του Σουλτάνου να εισαγάγει το 1868 τον Οργανικό Νόμο θα δείξει την δεδηλωμένη πρόθεση του να λύσει πολιτικά το πρόβλημα παραχωρώντας σκιώδη προνόμια, όπως διοικητικές μεταρρυθμίσεις, φορολογικές ελαφρύνσεις και διάφορες άλλες μεταρρυθμίσεις για εξισώσεις δικαιωμάτων μεταξύ μουσουλμάνων και χριστιανών.[26] Όμως και το γεγονός αυτό δεν θα αρκέσει για να εκτονώσει την ένταση της επανάστασης, η οποία θα πάρει την μορφή κλεφτοπόλεμου.

Ο ένοπλος αγώνας σταδιακά θα αρχίσει να κάμπτεται και θα εκπνεύσει τελικά σε συνάρτηση με την περίσφιξη του τουρκικού στρατιωτικού κλοιού γύρω από τις επαναστατικές εστίες, την καταδίκη της Επανάστασης από τα μέλη της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας και την

---

[18] Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Ελληνική εξωτερική πολιτική 1830-1981,* Εστία, Αθήνα 2019, σελ. 61.
[19] Στο ίδιο.
[20] Δετοράκης, όπ. π, σελ. 21. Βλ. επίσης Παγκαλιάς, όπ. π., τμ. Α΄, σελ. 29.
[21] Βίκτωρ Ουγκώ, «Επιστολή Ουγκώ/ Haufeville House», 2 Δεκεμβρίου 1866, [αναδιατύπωση *Εθνοφύλαξ,* έτος Έ, φ. 1138, 9/12/1966], (στην Ψηφιοποιημένη σελ. 466).
[22] «Έκθεσις των εν Αρκαδίω συμβάντων», *Εθνοφύλαξ,* έτος Έ, φ.1126 (21-11-1866), (στην ψηφιοποιημένη σελ. 442)
[23] Σβολόπουλος, όπ. π., σελ. 61. Βλ. επίσης Ιωάννης Φελεσάκης, «Η πορεία προς την Ένωση με την Ελλάδα», *Χανιώτικα Νέα,* 3/12/2015.
[24] *Εθνοφύλαξ,* 9/12/1966, (στην Ψηφιοποιημένη σελ. 466).
[25] Δετοράκης, όπ. π, σελ. 22.
[26] Στο ίδιο. Βλ. σχετικά και Κωσταντίνος Εμμ. Παδουβάς, *Κρήτη 1897-1913. Πολυεθνικές Ένοπλες Δυνάμεις. Κατοχή - Αυτονομία – Ένωση με την Ελλάδα,* Αθήνα 1997, σελ. 227.

δυσβάσταχτη πίεση της Πύλης και των Μεγάλων Δυνάμεων σε βάρος της Ελλάδος.[27] Η αιματηρή επανάσταση είχε αποδείξει ότι η λύση του Κρητικού Ζητήματος δεν ήταν εφικτή χωρίς μια γενικότερη σύρραξη στην Βαλκανική, η οποία θα ταπείνωνε την Τουρκία.[28]

Οι εχθροπραξίες σταμάτησαν για το χρονικό διάστημα 1869-1877, μια περίοδο, η οποία όμως χαρακτηρίζεται από φαυλότητα και αντιχριστιανικό φανατισμό, όπου οι διαρκείς παρεμβάσεις της διοίκησης καλλιέργησαν το αίτημα της δημιουργίας νέου οργανικού νόμου.

1.2. Η περίοδος 1877-1898

Η Κρήτη ήταν μια από τις πιο κακοδιοικούμενες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και είχε αφεθεί εγκαταλελειμμένη σε ένα όργιο διώξεων και καταστροφών, οι οποίες διαδέχονταν τις επαναστάσεις, ενώ οι οποιεσδήποτε «παραχωρήσεις» του Σουλτάνου δεν εφαρμόζονταν κατ' ουσία ποτέ και χαρακτηριστικό παράδειγμα σε αυτό αποτέλεσε ο Οργανικός Νόμος του 1868.

Ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1877 θα αποτελέσει την επόμενη διεθνή συγκυρία για ένα νέο επαναστατικό κίνημα στην Κρήτη.[29] Το Συνέδριο του Βερολίνου το 1878 είχε επιφέρει σημαντικές αλλαγές στον χάρτη της Βαλκανικής Χερσονήσου, όμως δεν είχε κάνει δεκτή την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα αλλά ούτε και την παραχώρηση της αυτονομίας στο νησί. Περιορίστηκε σε ένα σχέδιο πολιτικού συμβιβασμού και υποσχέσεων που έπειτα από σκληρές διαπραγματεύσεις θα καταλήξει τον Οκτώβριο του 1878 στην Σύμβαση της Χαλέπας.[30]

Η Σύμβαση της Χαλέπας, αποτελούσε τον καινούριο οργανικό νόμο, ο οποίος δημιουργούσε ένα ημιαυτόνομο καθεστώς, με ιδιαίτερα προνόμια που θα έδινε σημαντική ώθηση στην επίλυση του Κρητικού Ζητήματος.[31] Για πρώτη φορά είχε συντελεστεί ένα σημαντικό βήμα το οποίο μπορούσε να ανατρέψει υπέρ των χριστιανών την μορφή της ζωής στο νησί. Ο Γενικός Διοικητής της Κρήτης θα μπορούσε να είναι και χριστιανός και ο Ιωάννης Φωτιάδης αναλαμβάνοντας την θέση αυτή θα προωθήσει την λύση εξαιρετικών και σοβαρών προβλημάτων. Θα ιδρύσει σχολεία, φιλεκπαιδευτικούς Συλλόγους και θα λάβει μέτρα για την προστασία των αρχαιοτήτων στο νησί. Μεταξύ των κυριότερων διατάξεων της σύμβασης ήταν και η παραχώρηση για πρώτη φορά του δικαιώματος για την έκδοση εφημερίδων.[32] Η παραχώρηση αυτή θα ανοίξει την οδό για την

[27] Σβολόπουλος, όπ. π., σελ. 61.
[28] Δετοράκης, όπ. π., σελ. 23.
[29] Στο ίδιο. Βλ. επίσης Νικόλαος Παπαδάκης, «Η πορεία προς την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα», *Χανιώτικα Νέα,* 1/1/2020.
[30] Στο ίδιο. Βλ. επίσης Φελεσάκης, όπ. π.
[31] Στο ίδιο. Βλ. για την Σύμβαση της Χαλέπας στο Παδουβάς, όπ. π., σελ. 232.
[32] Παγκαλιάς, όπ. π., τμ. Α΄, σελ. 45.

κρητική δημοσιογραφία και ένας δημοσιογραφικός αγώνας θα λάβει χώρα με την ίδρυση και έκδοση ελληνικών εφημερίδων, όπου όμως συντάκτες, εκδότες και δημοσιογράφοι θα ριψοκινδυνεύουν καθημερινά με φυλακίσεις και εξορίες από τους Οθωμανούς.

Τα επόμενα δέκα χρόνια που ακολούθησαν την Σύμβαση της Χαλέπας, η Κρήτη θα γνωρίσει μια περίοδο ισχυρών κομματικών διαιρέσεων και φατριασμών που θα σκιάσει την αρχική θετική εικόνα και θα καταλήξει στην ατυχή και άκαιρη επανάσταση του 1889.[33] Στο καινούριο καθεστώς που είχε επιβάλει η Χαλέπα θα αντιταχθούν οι μουσουλμάνοι μπέηδες, οι οποίοι θα συνεργαστούν με την συντηρητική ή αντιδραστική μερίδα του χριστιανικού στοιχείου, αποβλέποντας από κοινού στον έλεγχο του τουρκικού δημοσίου και της γραφειοκρατίας της Γενικής Διοίκησης της Κρήτης. Αυτή θα είναι και η παράταξη των Συντηρητικών ή αλλιώς τον λεγόμενων «καραβανάδων» που θα κυριαρχήσει στην πολιτική ζωή του νησιού έχοντας απέναντι της το κόμμα των Φιλελευθέρων ή αλλιώς των «Ξυπόλητων», το οποίο εκπροσωπούσε το εκσυγχρονιστικό ρεύμα στην κοινωνία της Κρήτης[34] και διεκδικούσε επί δέκα χρόνια την διενέργεια ανόθευτων εκλογών και την καθιέρωση της αξιοκρατίας στις προσλήψεις των δημοσίων θέσεων.[35] Ο καινούριος Γενικός Διοικητής Κρήτης Σαρτίνσκυ πασάς θα έρθει αντιμέτωπος με το διεφθαρμένο καθεστώς των Συντηρητικών και θα προχωρήσει σε απολύσεις, ενώ θα προκηρύξει τον Απρίλιο του 1889 εκλογές, στις οποίες θα αποκτήσουν συντριπτική νίκη οι Φιλελεύθεροι.[36] Με ψήφισμα τους, οι Συντηρητικοί, μη αποδεχόμενοι την ήττα τους, θα καταθέσουν ψήφισμα κατά την συνεδρίαση του νομοθετικού σώματος με το οποίο θα κηρύξουν την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, καλώντας τους οπαδούς τους σε ένοπλες συναθροίσεις στα βουνά του νησιού.[37]

Ο νεαρός βουλευτής των Φιλελευθέρων, Ελευθέριος Βενιζέλος, θα αντιληφθεί άμεσα τον κίνδυνο από το δημαγωγικό διάβημα των συντηρητικών και θα σπεύσει να το αποδοκιμάσει,[38] δηλώνοντας σε ιδιόγραφο κείμενο του ότι η ιδέα της Ένωσης γίνεται έρμαιο στο «*βόρβορο των κομματικών παθών, χρησιμεύουσα ως αντιπολιτευτικόν απλώς όργανον*».[39] Παρά το νεαρό της ηλικίας του, ο Βενιζέλος είχε διαβλέψει ότι ο πρόωρος επαναστατικός αγώνας θα ωθούσε το νησί σε περιπέτειες από τις οποίες κινδύνευε να εξέλθει εξασθενημένο και ανίκανο να αγωνιστεί την κατάλληλη ώρα. Τον κίνδυνο αντιλήφθηκε εγκαίρως και ο πρωθυπουργός της Ελλάδας Χαρίλαος Τρικούπης, ο οποίος κινήθηκε ακριβώς στην ίδια κατεύθυνση, δηλώνοντας χαρακτηριστικά ότι δεν

[33] Δετοράκης, όπ.π., σελ. 23-24.
[34] Στράτης Παπαμανουσάκης, «Κρήτη 1897-1898. Από την επανάσταση στο κράτος», στο: Δετοράκης & Καλοκαιρινός (επιμ.), όπ. π., σελ. 187-218, εδώ σελ. 189.
[35] Παπαδάκης, όπ. π.
[36] Στο ίδιο.
[37] Μιχαλόπουλος, όπ. π., σελ. 50.
[38] Στο ίδιο σελ. 51.
[39] Βλ. σχετικά Παπαδάκης, όπ. π.

είχε την πρόθεση «*να σύρει την χώρα πίσω από τυχοδιωκτικά κινήματα*».[40] Η Ελλάδα ήταν στρατιωτικά ανέτοιμη για ένα πόλεμο και το Ζήτημα της Κρήτης δεν έπρεπε να αποκοπεί από το γενικότερο πρόβλημα του υπόδουλου ελληνισμού. Η πολιτική αυτή ήταν ξεκάθαρη και στεκόταν εμπόδιο στις λαϊκές ιαχές του νησιού αλλά και στην δημαγωγική αντιπολίτευση της Αθήνας.

Παρόλα αυτά οι Συντηρητικοί του νησιού όχι μόνο αψήφησαν τις στοχευόμενες συμβουλές αλλά έφτασαν στο σημείο να αποκηρύξουν την κυβέρνηση της Ελλάδας ανακηρύσσοντας την Ρωσία προστάτιδα της Κρήτης.[41] Το αποτέλεσμα υπήρξε οδυνηρό και η Κρήτη πλήρωσε το τίμημα του δημαγωγικού κινήματος των Συντηρητικών με διωγμούς και τρομοκρατία. Η ηγεσία των Οθωμανών με ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις κατέστειλαν, χωρίς ιδιαίτερη αντίσταση, το κίνημα και με την επιβολή στρατιωτικού νόμου αφαίρεσαν τα προνόμια που είχαν παραχωρηθεί με την Σύμβαση της Χαλέπας.[42]

Η άτυχη και άκαιρη επανάσταση του 1889 επανέφερε την Τουρκοκρατία των περασμένων καιρών και ξαναγύρισε την Κρήτη στα σκοτεινά χρόνια ενός αστυνομικού κράτους, το οποίο περιόριζε στο ελάχιστο τις ελευθερίες. Οι ανθρώπινες απώλειες υπήρξαν μεγάλες και οι υλικές καταστροφές ανεπανόρθωτες. Η Ελλάδα αδυνατούσε να επέμβει και η αδιαφορία των Μεγάλων Δυνάμεων έδωσε πλήρη ελευθερία κινήσεων στην Οθωμανική αυτοκρατορία.[43]

Η περίοδος 1890-1895 είναι μια από τις ζοφερότερες περιόδους της κρητικής ιστορίας.[44] Οι συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας θα είναι σε ημερήσια διάταξη και θα αναζητηθεί διέξοδος από το καθεστώς τρομοκρατίας, στην ιδέα πια για την διεκδίκηση μιας αυτόνομης ή ημιαυτόνομης πολιτείας υπό την επικυριαρχία του Σουλτάνου και υπό την προστασία των Μεγάλων Δυνάμεων, καθώς αποδεδειγμένα πια, οι συνθήκες δεν επέτρεπαν τον αγώνα για την άμεση Ένωση. Αυτή ήταν η ιδέα της «Μεταπολιτεύσεως», η οποία θα αποτελούσε το προστάδιο για την οριστική λύση του Κρητικού Ζητήματος και εμπνευστής της θα είναι ο Μανούσος Κούνδουρος.[45]

Με ένα υπόμνημα, ο εμπνευστής της θα υποβάλει στους προξένους των Μεγάλων Δυνάμεων τις προτάσεις του. Η πράξη του θα χαρακτηριστεί, όμως, ως επαναστατική ενέργεια και ο Γενικός Διοικητής θα δώσει την διαταγή της σύλληψης όλων των αρχηγών της «Μεταπολιτεύσεως» και μια νέα περίοδος κρητικών επαναστάσεων θα ξεκινήσει.[46] Οι ωμότητες σε βάρος των χριστιανών θα προκαλέσουν την οργή της κοινής γνώμης, ξανά, με φανερή την διάθεση αντεκδικήσεων από τους Κρήτες επαναστάτες. Οι Μεγάλες Δυνάμεις αντιμέτωπες με την νέα

[40] Στο ίδιο.
[41] Στο ίδιο.
[42] Δετοράκης, όπ. π., σελ. 24. Βλ. σχετικά και Μιχαλόπουλος, όπ. π., σελ. 52. Παπαμανουσάκης, όπ. π., σελ. 189.
[43] Παπαδάκης, όπ. π.
[44] Παπαμανουσάκης, όπ. π., σελ. 24.
[45] Μιχαλόπουλος, όπ. π., σελ. 52.
[46] Στο ίδιο.

κατάσταση θα επέμβουν υποχρεώνοντας την Τουρκία να προβεί στην παραχώρηση νέου οργανικού νόμου, ο οποίος θα παρείχε για πρώτη φορά το δικαίωμα σε αυτές να επεμβαίνουν με σκοπό την προστασία του άμαχου πληθυσμού από τις ανεξέλεγκτες βιαιοπραγίες των Οθωμανών. Παρόλα αυτά η αντίδραση του εντόπιου μουσουλμανικού στοιχείου στην εφαρμογή του νέου καθεστώτος θα εκδηλωθεί και πάλι με αγριότητες, βιαιοπραγίες, δολοφονίες και εμπρησμούς στα μεγάλα κέντρα του νησιού.[47] Η Πύλη μπορεί να είχε αποδεχτεί το νέο καθεστώς, δεν ήταν όμως και διατεθειμένη να το εφαρμόσει.[48] Κορύφωση της τραγωδίας αποτέλεσε η μεγάλη πυρκαγιά στις 23 Ιανουαρίου του 1897, η οποία κατέκαψε την χριστιανική συνοικία των Χανίων, ενώ ταυτόχρονα πλήθος χριστιανών δολοφονήθηκε από μουσουλμάνους.

Αντιμέτωποι με αυτές τις φρικιαστικές σκηνές οι τότε επαναστάτες, μεταξύ των οποίων και ο Βενιζέλος -ο οποίος αποτέλεσε και τον κύριο εκφραστή της Επανάστασης του ’97-[49] ύψωσαν την Ελληνική Σημαία στο Ακρωτήρι Χανίων[50] και υπέγραψαν στις 25 Ιανουαρίου του 1897 ψήφισμα με το οποίο κήρυτταν την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, ενώ ταυτόχρονα καλούσαν τον βασιλιά Γεώργιο Α΄ να καταλάβει το νησί. Το έναυσμα μια νέας επανάστασης είχε συντελεστεί και σε λίγες μέρες θα γενικεύονταν, αφού ολόκληρο το νησί με το σύνθημα «Ένωσις ή Θάνατος» ρίχθηκε για άλλη μια φορά στον επαναστατικό αγώνα.

Η είδηση των γεγονότων από την Κρήτη προκάλεσε την εξέγερση της κοινής γνώμης στην Αθήνα, όπου χιλιάδες διαδηλωτές κατέκλισαν τους δρόμους της πρωτεύουσας. Για τον πρωθυπουργό Θεόδωρο Δηλιγιάννη, τον ίδιο δημαγωγό του 1889 που είχε ξεσηκώσει τον λαό της Αθήνας με διαδηλώσεις εναντίον του πρωθυπουργού Τρικούπη, τώρα είχε έρθει η ώρα να πληρώσει τον πρότερο λαϊκισμό του.

Η Ελληνική κυβέρνηση, έπειτα από περιόδους αναποφασιστικότητας θα ενδώσει στις πιέσεις της κοινής γνώμης και με μια κακά σχεδιασμένη απόπειρα εντυπωσιασμού θα δώσει στην Υψηλή Πύλη την αφορμή που υπομονετικά περίμενε.[51] Η έλευση του Τιμολέοντα Βάσσου στην Κρήτη και η κατάληψη της νήσου στο όνομα του έλληνα βασιλιά θα επισπεύσει την εξέλιξη των γεγονότων.[52] Ο στόλος των Μεγάλων Δυνάμεων με την εύλογη δικαιολογία της προστασίας του άμαχου πληθυσμού θα αποκλείσει τα παράλια του νησιού και έτσι η Κρήτη θα τεθεί υπό Διεθνή Προστασία.

---

[47] Δετοράκης, όπ. π., σελ. 24 · Βλέπε επίσης Παπαδάκης, όπ. π.
[48] Στο ίδιο.
[49] Παπαμανουσάκης, όπ. π., σελ. 196.
[50] Μιχαλόπουλος, όπ. π., σελ. 53-54.
[51] Αντώνης Κλάψης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1923,* Πεδίο, Αθήνα 2019, σελ. 194.
[52] Μιχαλόπουλος, όπ. π., σελ. 54. Βλ. επίσης Δετοράκης, όπ. π., σελ. 25.

Ευθύς από τις πρώτες μέρες η Διεθνής Προστασία θα καταστήσει σαφές ότι το χριστιανικό και το μουσουλμανικό στοιχείο έπρεπε να διαχωριστούν στην ύπαιθρο για την αποφυγή συμπλοκών, καθορίζοντας μια ζώνη ανακωχής γύρω από την πόλη του Ηρακλείου.[53] Όμως, οι συνεχείς παραβιάσεις της ανακωχικής ζώνης θα λειτουργήσουν αντίστροφα από το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα της δημιουργίας της και θα αποτελέσουν την αιτία σκληρών μαχών. Παράλληλα, η επανάσταση εξαπλωνόταν ταχύτατα σε ολόκληρο το νησί και οι Μεγάλες Δυνάμεις αντιμέτωπες με τις εξελίξεις θα αναγκαστούν να προτείνουν την λύση της αυτονομίας και επίσημα στις 17 Φεβρουαρίου του 1897, που όμως οι κρήτες επαναστάτες αλλά και οι έλληνες πολιτικοί και στρατιωτικοί θα σπεύσουν να απορρίψουν, προσανατολισμένοι σταθερά στην εθνική γραμμή της Ένωσης.[54]

Εντούτοις, γρήγορα θα καταστεί σαφές ότι το Κρητικό Ζήτημα, προς το παρόν, θα μπορούσε να επιλυθεί μόνο πολιτικά. Η εξάντληση του κρητικού πληθυσμού από τον μακρόχρονο αγώνα και προπαντός η ατυχής για την Ελλάδα έκβαση του ελληνοτουρκικού πολέμου, με καταλύτη την μεγάλη σφαγή του Ηρακλείου την 25η Αυγούστου του 1898, αναπόφευκτα θα οδηγούσαν, σύντομα, στην αποδοχή της ευρωπαϊκής πρότασης για αυτονομία.[55]

1.2.1. Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος και η λύση της αυτονομίας

Στις 5/17 Απριλίου 1897, η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε κηρύξει τον πόλεμο στην Ελλάδα και μέσα σε λίγες μόνο ημέρες κατόρθωσε να συντρίψει τον ελληνικό στρατό, ο οποίος θα φανεί ανίκανος να προβάλει οποιαδήποτε αντίσταση.[56]

Η ενεργός ανάμειξη της Ελλάδας στην Κρητική Επανάσταση ήταν η αφορμή του ατυχούς ελληνοτουρκικού πολέμου, όμως στην πραγματικότητα τον καθιστούσε αναπόφευκτο η διαβόητη «Εθνική Εταιρία», η «Αόρατη αρχή» που είχε κατορθώσει να ρυμουλκεί την κυβέρνηση, να οδηγεί τον λαό σε φιλοπόλεμες πορείες και να εξωθεί την αντιπολίτευση σε ανένδοτο αγώνα που θα οδηγούσε σε καταστροφικό πόλεμο.[57] Η Εθνική Εταιρεία θεωρούσε την Κρήτη ως αντιπερισπασμό για την προετοιμαζόμενη εισβολή ελλήνων ανταρτών στη Μακεδονία.[58] Οι αντάρτες της Εθνικής Εταιρείας εισέβαλαν στις 27 Μαρτίου του 1897 στα Οθωμανικά εδάφη πριν ακόμα κηρύξει πόλεμο ο πρωθυπουργός Δηλιγιάννης κατά της Τουρκίας, στις 6 Απριλίου.

[53] Δετοράκης, όπ. π., σελ. 25.
[54] Παδουβάς, όπ. π., σελ. 73. Δετοράκης, όπ. π, σελ. 25.
[55] Παπαδάκης, όπ. π.
[56] Κλάψης, όπ. π., σελ. 194.
[57] Παπαδάκης, όπ. π.
[58] Στο ίδιο.

Η καινούρια Κρητική Επανάσταση είχε προκαλέσει την κοινή γνώμη,[59] η οποία με την σειρά της είχε εξωθηθεί σε φιλοπόλεμες διαδηλώσεις από την Εθνική Εταιρεία αλλά και υπό την επίδραση της αρθογραφίας των εφημερίδων που αντιμετώπιζε με συμπάθεια των αγώνα των κρητικών πιέζοντας και αυτή με την σειρά της την κυβέρνηση να ταχθεί δυναμικά στο πλευρό τους.[60]

Η πλήρης επικράτηση των ιαχών του πεζοδρομίου και του υπερεθνικιστικού παροξυσμού της Εθνικής Εταιρείας δεν άφηνε πολλά περιθώρια για την εξέλιξη των γεγονότων, παρασύροντας ακόμα και τον μετριοπαθή βασιλιά Γεώργιο.[61] Το ελληνικό κράτος είχε ξεκινήσει τον πόλεμο κατά της Τουρκίας καθ' όλα απροετοίμαστο. Την δεύτερη κιόλας ημέρα του, ολόκληρη η οροθετική γραμμή θα βρισκόταν στα χέρια των Οθωμανών και οι ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις από την ασύντακτη υποχώρηση θα τραπούν σε άτακτη φυγή με την παράδοση πολλών πόλεων να συντελείται αμαχητί.[62]

Οι Μεγάλες Δυνάμεις με την παρέμβαση τους και ειδικότερα η Ρωσία θα σταματήσουν την προέλαση των Οθωμανών και θα αποτυπώσουν την πλήρης ανυποληψία της Αθήνας στην απόφαση τους να την αποκλείσουν από τις διαπραγματεύσεις που διεξήγαγαν με την Πύλη έχοντας σκοπό την Συνθήκη Ειρήνης[63] που θα αποτελούσε το συμβατικό επιστέγασμα του ελληνοτουρκικού πολέμου.[64]

Αναπόφευκτα το Κρητικό Ζήτημα τοποθετούνταν πλέον σε δεύτερη μοίρα, καθώς η Αθήνα υποχρεωνόταν στις καλές υπηρεσίες των Μεγάλων Δυνάμεων,[65] με πρωταρχικό τώρα πια στόχο να κερδίσει πίσω τα εδάφη που είχαν απολεστεί στην Θεσσαλία.[66] Ο ατυχής ελληνοτουρκικός πόλεμος είχε αναγκάσει την Ελλάδα να ανακαλέσει τις δυνάμεις της από την Κρήτη[67] και οι κρητικοί ηγέτες θα δεχθούν την λύση της αυτονομίας που πρότειναν ξανά οι Μεγάλες Δυνάμεις, μετά από τρεις Γενικές Συνελεύσεις στους Αρμένους, στις Αρχάνες, και στο Μελιδόνι, παρά τις εσωτερικές αντιθέσεις στις λύσεις Αυτονομία ή Ένωση.[68]

Οι Κρήτες θα επιλέξουν την αυτονομία ζητώντας, όμως, Ευρωπαίο για κυβερνήτη του νησιού. Οι Μεγάλες Δυνάμεις μη μπορώντας να έρθουν σε συμφωνία για ένα πρόσωπο κοινής

[59] Σβολόπουλος, όπ. π., σελ. 97.
[60] Κλάψης, όπ. π., σελ. 189.
[61] Στο ίδιο.
[62] Στο ίδιο.
[63] Σβολόπουλος, όπ. π., σελ. 98.
[64] Κλάψης, όπ. π., σελ. 189.
[65] Σβολόπουλος, όπ. π., σελ. 98.
[66] Παπαδάκης, όπ.π.
[67] Παδουβάς, όπ. π., σελ. 86.
[68] Στο ίδιο.

αποδοχής, θα επιλέξουν για το αξίωμα του Ύπατου Αρμοστή τον δευτερότοκο γιό του βασιλιά της Ελλάδας, πρίγκιπα Γεώργιο.[69]

Οι ευνοϊκές αποφάσεις των Μεγάλων δυνάμεων, όμως, στην πραγματικότητα δεν αποτελούσαν τίποτα περισσότερο από επανάληψη των εισηγήσεων που είχαν προηγηθεί και η θετική διευθέτηση του Κρητικού Ζητήματος δεν ήταν αρκετή για να αμβλύνει τις εντυπώσεις που είχε προκαλέσει η ταπεινωτική για την χώρα εξέλιξη του πολέμου, καθώς εκείνος είχε αποδείξει εναργέστερα από καθετί άλλο ότι η άσκηση της εξωτερικής πολιτικής μιας χώρας ήταν πολύ σοβαρή υπόθεση για να αφήνεται έρμαιο στις διαθέσεις δημαγωγικών κύκλων.[70]

Η Ελλάδα ηττημένη και ταπεινωμένη στο πεδίο της μάχης και των εντυπώσεων, απομονωμένη διπλωματικά και απαράσκευη στρατιωτικά, χωρίς υπεύθυνη ηγεσία και με εξαρθρωμένους θεσμούς θα εμφανίσει μια εικόνα κράτους υπό διάλυση.[71] Έτσι, στο μεταίχμιο από τον 19ο αιώνα στον 20ο, η χώρα ήταν αναγκασμένη να αναζητήσει τις αιτίες της ήττας και να αναθεωρήσει τις προτεραιότητες της. Το γεγονός αυτό θα έχει άμεσο αντίκτυπο για την τύχη του Κρητικού Ζητήματος. Αναπόφευκτα, εκείνο θα έπρεπε να μπει σε δεύτερη μοίρα και σε αντίθεση με πριν, χωρίς να αποκοπεί από το γενικότερο πρόβλημα του υπόδουλου ελληνισμού, να ακολουθήσει τις προτεραιότητες της Ελλάδας, η οποία είχε λάβει με τον πιο οδυνηρό τρόπο το μάθημα *«της ρεαλιστικής διασύνδεσης του επιδιωκόμενου αποτελέσματος με τα κατά περίπτωση διαθέσιμα μέσα»*.

Σαφώς, η Επανάσταση του 1897 -παρόλο που οι συνέπειες της δεν υπήρξαν ανεπανόρθωτα δυσμενείς-[72] με τα γεγονότα και τους πρωταγωνιστές της σημάδεψε την νεότερη ελληνική ιστορία και ταυτόχρονα, προσφέρθηκε ως ιστορικό παράδειγμα υψίστης ιστορικής σημασίας, ιδιαιτέρως στην προκειμένη περίπτωση, της επιλογής της αυτονομίας, ως ενδιάμεσο στάδιο προς την Ένωση.

1.2.2. Η σφαγή της 25ης Αυγούστου.

Επιστρέφοντας στα αιματηρά γεγονότα, ο επίλογος τους θα γραφεί στις 25 Αυγούστου 1898, στην πόλη του Ηρακλείου, όταν ο εξαγριωμένος τουρκικός όχλος επιδόθηκε σε μια τερατώδη σφαγή χριστιανών αμάχων.[73] Οι εκατόμβες θυμάτων, μεταξύ των οποίων ο υποπρόξενος της Αγγλίας στο Ηράκλειο Λυσίμαχος Καλοκαιρινός και άλλοι 17 Άγγλοι στρατιώτες, θα καθιστούν

[69] Σβολόπουλος, όπ. π., σελ. 98.
[70] Κλάψης, όπ. π., σελ. 197.
[71] Στο ίδιο.
[72] Μιχαλόπουλος, όπ. π., σελ. 55.
[73] Παδουβάς, όπ. π., σελ. 131.

την 25η Αυγούστου μια από τις αγριότερες ημέρες της τουρκοκρατίας.[74] Τα πρακτορεία των διεθνών ειδήσεων, οι εφημερίδες της Ελλάδας και ο κρητικός Τύπος δημοσίευσαν τους καταλόγους με το ονόματα των θυμάτων και των προσφύγων και παρουσίασαν με τα μελανότερα χρώματα την πρωτοφανή αγριότητα των σφαγών του αμάχου πληθυσμού, όπου παραλλήλως με εμπρησμούς, λεηλασίες οικιών και καταστημάτων έλαβαν χώρα.[75]

Οι άγγλοι φοβούμενοι πράξεις αυτοδικίας -γεγονός που θα κατέστρεφε την επίπονη και μακρόχρονη διπλωματική προσπάθεια των Μεγάλων Δυνάμεων, να οδηγήσει το Κρητικό Ζήτημα σε μια γενικώς αποδεκτή λύση-[76] θα αντιδράσουν άμεσα,[77] απαγχονίζοντας τους πρωταίτιους και φυλακίζοντας τους εμπλεκόμενους.

Τα γεγονότα είχαν επισπεύσει την λύση του κρητικού δράματος και ο δρόμος προς την ελευθερία είχε ανοίξει οριστικά. Στις 2 Νοεμβρίου του 1898 και ο τελευταίος τούρκος στρατιώτης θα εγκαταλείψει οριστικά την Κρήτη,[78] ενώ αμέσως μετά θα ακολουθήσουν 48.000 τουρκοκρητικοί.[79] Σχεδόν ένα μήνα μετά, στις 9 Δεκεμβρίου του 1898, θα αποβιβαστεί στην Σούδα από την ρωσική Ναυαρχίδα «Νικόλαος Α»,[80] ο πρίγκιπας Γεώργιος, όπου θα γίνει δεκτός με φρενήρη ενθουσιασμό, καθώς η παρουσία του στο νησί θα ερμηνευτεί από το σύνολο σχεδόν των Ελλήνων, ως προάγγελος της Ένωσης με την Ελλάδα.

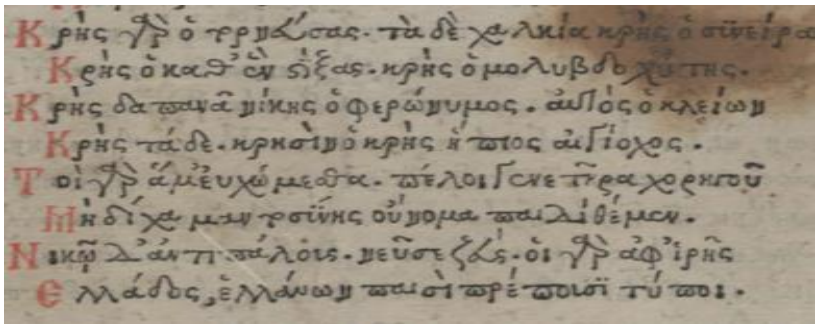
Κατ' αυτόν τον τρόπο θα τελειώσει η μακραίωνη τουρκική κυριαρχία στο νησί. Η σημαία της Αυτόνομης Πολιτείας θα υψωθεί στο Φρούριο του Φιρκά στην περιοχή των Χανίων και μπορεί *«ο προαιώνιος πόθος της Ένωσης»* να μην είχε ακόμα εκπληρωθεί, όμως το μεγάλο βήμα της απομάκρυνσης των τούρκων από το νησί είχε συντελεστεί. Μύρια δεινά, εκατόμβες νεκρών, λεηλασίες και βιαιοπραγίες είχαν πια λάβει τέλος. Έτσι θα αρχίσει η περίοδος της Κρητικής Πολιτείας.

[74] Στο ίδιο.
[75] Στο ίδιο. Βλ. σχετικά και Παγκαλιάς, οπ. π, τμ. Α΄, σελ. 281.
[76] Δετοράκης, όπ. π., σελ. 26.
[77] Παπαδάκης, όπ. π. Βλ. την αντίθετη τεκμηριωμένη άποψη στο Δετοράκης, όπ. π., σελ. 26-27.
[78] Σβολόπουλος, όπ. π., σελ. 98.
[79] Στο ίδιο.
[80] Μιχαλόπουλος, όπ. π., σελ. 55.

Μέρος Β΄

1. Ο ΕΝΩΤΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΡΗΤΙΚΟ ΤΥΠΟ.

1. 1. Ο Τύπος κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας (1898-1913)

«Κρης γαρ ο τορνεύσας,
Τα δε χαλκεία Κρης ο συνείρας,
Κρης ο καθ' εν στίξας
Κρης ο μολυβδοχύτης
Κρης δαπανά νίκης φερώνυμος αυτός ο κλείων,
Κρης τάδε.
Κρησίν ο Κρης ήπιος αιγίοχος».[81]

Στην μακραίωνη πορεία της Κρήτης προς την Ένωση, οι εφημερίδες του νησιού, παρουσιάσανε, κρίνανε, σχολιάσανε, καταγγείλανε αλλά και δοξάσανε τα αυθεντικά γεγονότα της εποχής. Αυθεντικά αποσπάσματα, κείμενα αγωνιστών και πρωταγωνιστών, ιστορικά κατορθώματα, προαιώνιοι πόθοι και ελπίδες, αλλά κυρίως μύρια δεινά, καταγράφηκαν από τον κρητικό Τύπο.

Κατά την διάρκεια της πρώτης περιόδου της τουρκοκρατίας στο νησί (1669-1830), η τυπογραφία απαγορευόταν, τόσο για τους Έλληνες όσο και για τους Τούρκους. Η θέση της

[81] Μάρκος Μουσούρος, *Ετυμολογικόν μέγα κατά αλφάβητον πάνυ ωφέλιμον,* έκδ. Καλλιέργης Ζαχαρίας, Εν Ενετίαις 1499, σελ. 2. Στιχούργημα του Μάρκου Μουσούρου (1470-1517) που αποδίδει την προσφορά των πρώτων κρητών τυπογράφων. Ο λόγιος, εκδότης Μάρκος Μουσούρος ήταν ο κρητικός που αναγνωρίστηκε ως ο ικανότερος φιλόλογος της Αναγέννησης. Ο Έρασμος που ήταν μαθητής του, έγραψε για εκείνον: «*...άνδρας πολυμαθέστατος και πανεπιστήμων, κλειδοκράτωρ της ελληνικής γλώσσας και θαυμάσιος ειδήμων της λατινικής φωνής*». Βλ. επίσης παράρτημα εικ. 1.

Οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν ξεκάθαρη στα θέματα τυπογραφίας: σε όλη την επικράτεια καμία έκδοση, σε καμία γλώσσα.[82] Παρόλα αυτά η απαρχή της κρητικής εφημεριδογραφίας πραγματοποιήθηκε όταν ακόμα το νησί βρισκόταν υπό οθωμανική κυριαρχία.

Σταδιακά, η σκληρή θέση της Τουρκίας, υπό την πίεση των Μεγάλων Δυνάμεων, θα αρχίζει να μαλακώνει και συγκεκριμένα αυτό θα γίνει από το 1865, όταν θα τεθεί σε ισχύ ο Νόμος Περί Τύπου,[83] ο οποίος, όπως ήταν φυσικό θα εκχωρήσει το μονοπώλιο για τις εκδόσεις στην οθωμανική γλώσσα, εξαιτίας της οθωμανικής επικυριαρχίας.[84]

Σε γενικές γραμμές, η έκδοση εφημερίδων στην Κρήτη υπήρξε σχεδόν ανύπαρκτη, έως την Σύμβαση της Χαλέπας, τον Οκτώβριο του 1878, όπου με ειδικό άρθρο θα επιτραπεί η έκδοση εφημερίδων, που όμως, στην πραγματικότητα δεν θα εφαρμοστεί, παρά μόνο, έπειτα από ενάμισι χρόνο, στις 3 Μαΐου του 1880, με την έκδοση των πολιτικών εφημερίδων να ξεκινάει, ουσιαστικά, με τα *Άπτερα* του Ιωάννη Παπαδάκη.[85]

Η Ηρακλειώτικη εφημερίδα *Παλιγγενεσία* υπήρξε η τελευταία που εκδόθηκε την περίοδο 1831-1913, ενώ πρώτη ήταν η επίσημη δίγλωσση εφημερίδα της αιγυπτιακής διοίκησης της Κρήτη *Βακάι Γκιρίτ* του 1831.[86] Το χρονικό διάστημα 1831-1913, παρά τις αντιξοότητες που επικρατούσαν στο νησί, οι εκδόσεις είχαν αγγίξει έναν πολύ υψηλό αριθμό και συνολικά έφτασαν στις 88 εκδόσεις εφημερίδων, από τις οποίες 48 ήταν χανιώτικες, 21 ηρακλειώτικες, 17 ρεθεμνιώτικες και μόλις 2 λασιθιώτικες.[87]

Οι εκδόσεις των εφημερίδων, στην ουσία ξεκινούν το 1880, όπου από την χρονιά αυτή και έως το 1913 –τα τριάντα τρία αυτά χρόνια- έχουμε 84 εφημερίδες και αν συνυπολογίσουμε τις επανεκδόσεις, τότε ο μέσος όρος έκδοσης εφημερίδων προκύπτει μεγαλύτερος από τρεις το χρόνο, ένας αριθμός πολύ μεγάλος.[88] Επίσης, η πληθώρα των εκδόσεων που πραγματοποιείται στα Χανιά δικαιολογείται από το γεγονός ότι εκεί υπήρξε η έδρα της διοίκησης στην Κρήτη, οι κεντρικές υπηρεσίες αλλά και οι εκπρόσωποι των Μεγάλων Δυνάμεων.

---

[82] Παγκαλιάς, όπ. π., τμ. Α΄, σελ. 17.

[83] Για Οθωμανικούς Κώδικες βλ. ειδικότερα Δημήτρης Νικολαΐδης, *Οθωμανικοί κώδικες ήτοι συλλογή απάντων των νόμων της οθωμανικής αυτοκρατορίας, διαταγμάτων κανονισμών, οδηγιών και εγκυκλίων*, τόμος Δ΄: Διοικητικοί και λοιποί Νόμοι, Εγκύκλιοι και λοιπά, (: Τύποις αδελφών Νικολαΐδων), Κωνσταντινούπολη 1891

[84] Οι ελληνικές εφημερίδες *Ραδάμανθυς* και *Κρήτη, ελευθερία ή θάνατος,* θα εκδοθούν μόνο προς ενίσχυση των ξεσηκωμών των ετών 1841 και 1866 αντίστοιχα.

[85] Παγκαλιάς, όπ. π., τμ. Β΄, σελ. 775. Θα ακολουθήσουν οι εφημερίδες *Μίνως* (Ηράκλειο 1880), *Νέος Ραδάμανθυς* (Ρέθυμνο 1881), *Εύπολις* (Ηράκλειο 1881) και *Αλήθεια* (Χανιά 1881), όπου με αυτές θα μπουν πλέον πιο σταθερά θεμέλια στην κρητική εφημεριδογραφία, η οποία θα διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην μετέπειτα πορεία του νησιού, καθώς μέσα στα φύλλα των εφημερίδων θα καταγραφούν τα πολιτικά και κοινωνικά γεγονότα που κάποιες δεκαετίες αργότερα θα οδηγούσαν την Κρήτη στην Ένωση.

[86] Ραδάμανθυς Μαραγκουδάκης, «Κρητικός Τύπος – Εφημερίδες - Έντυπα κατά την διάρκεια της Κρητικής πολιτείας», στο: Αλέκος Ανδρικάκης (επιμ.), *Κρητική Πολιτεία, 94 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, έκδ.* Μυκωνιάτης, Αθήνα 2007, σελ. 88-89.

[87] Παγκαλιάς, όπ. π., τμ. Β΄, σελ. 773.

[88] Στο ίδιο.

Οι προϋποθέσεις δεν υπήρξαν ευνοϊκές και σαφώς δεν διευκόλυναν τις εκδόσεις. Η λογοκρισία, όπως και οι αυθαιρεσίες των εκάστοτε Διοικητών και έπειτα του Ύπατου Αρμοστή[89] θα επιφέρουν αρκετές και συχνές παύσεις για άρθρα επιλήψιμα, ενώ διώξεις θα πραγματοποιούνται σε ημερήσια διάταξη. Όμως, παρά τις όποιες αντιξοότητες, εκδόθηκαν πλήθος εφημερίδων, όπου οι εκδότες και οι συντάκτες τους, απέβλεπαν -έκαστος με τις πολιτικές φιλοδοξίες και ιδεολογίες του- στην απεξάρτηση από τον τουρκικό ζυγό αρχικά και έπειτα στην επίτευξή του τελικού στόχου της Ένωσης.

Από την ανακήρυξη της Κρητικής Πολιτείας, στις 9/12/1898, το εκδοτικό status quo του νησιού απελευθερώνεται[90] και κατά την περίοδο της πραγματοποιείται μια πρωτοφανής για τα δεδομένα του νησιού εκδοτική κίνηση. Η Κρητική Πολιτεία με τρία άρθρα[91] του Κρητικού Συντάγματος, θέσπισε ένα πλαίσιο πιο προσιτό για την έκδοση των εφημερίδων και των περιοδικών, όμως πάντα με την άδεια της εκτελεστικής αρχής (άρθρο 22,΄β).[92] Το σχετικό διάταγμα περί Τύπου δημοσιεύτηκε, εξ' ολοκλήρου, στο φύλλο 71/22-8-1899: Περί αδειών προς έκδοση εφημερίδων και περιοδικών, της *Επίσημης Εφημερίδας της Κρητικής Πολιτείας*, το οποίο και υπογράφτηκε από τον πρίγκιπα Γεώργιο της Ελλάδος, Ύπατο Αρμοστή στην Κρήτη.[93]

Το εκδοτικό αυτό ξέσπασμα, ως ένα βαθμό, ήταν αναμενόμενο, έπειτα από τις καταπιέσεις τόσων αιώνων. Εντούτοις, όμως και πάλι, το νομικό πλαίσιο το οποίο είχε καθιερωθεί με το νέο Σύνταγμα του 1899 και τον σχετικό νόμο που εκδόθηκε κατ' επιταγή του, δεν διακρινόταν για το φιλελεύθερο πνεύμα του,[94] καθώς απαιτούνταν αυστηρές προϋποθέσεις και υψηλές εγγυήσεις για την έκδοση των εντύπων.

Σύμφωνα με το Διάταγμα Περί Τύπου, η άδεια από την Εκτελεστική Επιτροπή ήταν υποχρεωτική για τις εκδόσεις εφημερίδων και περιοδικών και μπορούσε να δοθεί μόνο σε ελάχιστους κρητικούς προνομιούχους. Εκείνοι θα έπρεπε να έχουν συμπληρώσει το 25ο έτος της ηλικίας τους, να κατέχουν δίπλωμα πανεπιστημίου και να είναι εξαιρετικά εύποροι, αφού το χρηματικό ποσό για την εγγύηση αποτελούσε μια ολόκληρη περιουσία.[95] Ιδιαίτερα σημαντικά κωλύματα υπήρχαν στους καταδικαστέους, στους μη έχοντες ελεύθερη διαχείριση της περιουσίας

---

[89] Λιμαντζάκης, όπ. π., σελ. 203.
[90] Μαραγκουδάκης, όπ. π., σελ. 88.
[91] Το άρθρο 22, 23 και 109 του Κρητικού Συντάγματος, τα οποία δημοσιεύτηκαν στην *Επίσημη Εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας* (φ.24/16-4-1899). Βλ. παράρτημα εικόνες: 4-5.
[92] Μαραγκουδάκης, όπ. π., σελ. 88.
[93] *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, φ.71/22/8/1899. Βλ. παράρτημα εικόνες: 4-5.
[94] Γιάννης Παπιομύτογλου, «Ο Τύπος στην Κρήτη 1830-1980», https://www.politistiko-rethymno.org/%CE%BF-%CF%84%CF%85%CF%80%CE%BF%CF%83-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%BA%CF%81%CE%B7%CF%84%CE%B7-1830-1980/, 7/10/2018, (ημερομηνία πρόσβασης: 9/4/2021).
[95] Στην περίπτωση που το έντυπο είχε περιεχόμενο πολιτικό απαιτούνταν χρηματική εγγύηση προκαταβολικά, για ποινές που τυχόν θα επιβάλλονταν μελλοντικά στον εκδότη. Βλ. σχετικά Μαραγκουδάκης, όπ. π., σελ. 88.

τους ή στους έμμισθους δημόσιους, δημοτικούς, εκκλησιαστικούς ή στρατιωτικούς υπάλληλους.[96] Ο κατέχων την άδεια της εφημερίδας θα έπρεπε να είναι και ο υπεύθυνος συντάκτης.[97] Επιπλέον ο Αρμοστής τα πρώτα δυο χρόνια μετά την ισχύ του διατάγματος, χορηγούσε, έπαυε και αποποιούνταν τις άδειες κατά βούληση.

Παρά τις αρκετά όμως αυστηρές διατάξεις και τις δυσκολίες που επέφερε η ισχύουσα νομοθεσία, οι ενδιαφερόμενοι θα επιδοθούν σε ένα εκδοτικό αγώνα και θα υποβληθεί πλήθος αιτήσεων για εκδόσεις εφημερίδων.[98] Οι εφημερίδες αποτελούσαν σπουδαίο πολιτικό βήμα για την εποχή όπου εκεί εκφράζονταν πλήθος ποικίλων απόψεων και ένας από τους σημαντικότερους λόγους για αυτό ήταν ότι η Συνέλευση δεν συνεδρίαζε τακτικά μέχρι το 1905, παρά μόνο μία ή δυο φορές τον χρόνο και ήταν αναμενόμενο ο πολιτικός διάλογος στο μεγαλύτερο μέρος του να διεξάγεται μέσω του Κρητικού Τύπου.[99]

Αντίθετα, το εκδοτικό status quo, το οποίο προέκυπτε μετά το Σύνταγμα του 1907, ήταν από τα πιο φιλελεύθερα, ακόμα και με τα τωρινά δεδομένα. Στο άρθρο 18 του νέου Κρητικού Συντάγματος, το οποίο αναφέρεται στον Τύπο, θα γραφτεί: *«Έκαστος δύναται να δημοσιεύη προφορικώς, εγγράφως και δια του Τύπου, τους στοχασμούς του, τηρών τους νόμους της πολιτείας. Ο Τύπος είναι ελεύθερος. […] Η λογοκρισία ως και παν άλλον προληπτικόν μέτρον απαγορεύεται»*.[100]

Οι πιο πολλές εφημερίδες που κυκλοφορούσαν πριν από το 1898 συνέχιζαν να εκδίδονται μία ή και δύο φορές την εβδομάδα με πιο σπουδαίες την *Πατρίς* (1881),[101] τα *Λευκά Όρη* (1881) και την *Μεσόγειο* (1891).[102] Ενώ, οι νέοι παράγοντες, όπως η δημογραφική αύξηση του πληθυσμού, η διεύρυνση της αστικής τάξης και η πολιτική της ελεύθερης προώθησης της ελληνικής γλώσσας υπό το καινούριο καθεστώς λειτούργησαν ευνοϊκά στην κυκλοφορία και νέων εντύπων.[103]

Χωροταξικά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας εκδόθηκαν στο νησί οι εξής νέες εφημερίδες:

- Στα Χανιά: *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας* (1898-1914), *Έρευνα/Νέα Έρευνα* (1899-1924), *Επιθεώρησις* (1899-1914), *Κέντρον* (1900-1900), *Πατρίς* (1900-1903), *Ένωσις* (1901-1901), *Σημαία* (1901-1902), *Ελλάς* (1901-1905), *Κήρυξ* (1901-έως τώρα), *Βήμα* (1901-1905), *Ελεύθερον Βήμα* (1905-1915), *Το Θέρισσο* (1905-1905), *Επίσημος Εφημερίς Επαναστατικής Συνελεύσεως* (1905-1905), *Λευκά Όρη - Υψηλά Λευκά Όρη* (1905-1912), *Μηνύτωρ* (1906), *Το Σύνταγμα* (1906-1915), *Ο Φλαφλατάς/ Φαφλατάς* (1907-1917), *ο*

[96] *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, φ.71/22/8/1899, Βλ. παράρτημα εικ. 4-5.
[97] Στο ίδιο.
[98] Παγκαλιάς, όπ. π., τμ. Α΄, σελ. 308.
[99] Λιμαντζάκης, όπ. π., σελ. 202.
[100] Κρητική Πολιτεία, *Σύνταγμα Κρητικής Πολιτείας 1907*, Τυπογραφείο Κυβερνήσεως, Χανιά 1907, σελ. 7.
[101] Δεν έχει καμία σχέση με την εφημερίδα *Πατρίς* του 1900.
[102] Λιμαντζάκης, όπ. π., σελ. 203.
[103] Στο ίδιο, σελ. 202.

Σκορπιός (1907-1908), *Το Θάρρος* (1907-1019*), ο Αγών* (1907-1910), *Αλάτι* (1908), *Πέλεκυς* (1909), *Κέντρον* (1910), *Ασπίς* (1910), *Ιστικμπαλ* (1912), *Κρήτη* (1911-1913), *Ανεξάρτητος* (1911-1915), *Κραυγή* (1912).

- Στο Ηράκλειο: *Ελευθερία/Νέα Ελευθερία* (1899-1905), *Αλήθεια* (1900-1901), *Μεντανέτ* (1901), *Νομος* (1901), *Φωνή του Λαού* (1903), *Εφημερίς του Λαού* (1905), *Εθνική* (1906-1907), *Ελπίς* (1906-1911), *Κρητική Αρχαιολογική Εφημερίδα* (1906-1907), *Ίδη* (1906-1961), *Δάφνη* (1907- 1909), *Κρητικός Λαός* (1909), *Νέα Εφημερίς* (1911-1927), *Παλιγγενεσία* (1912-1916).
- Στο Ρέθυμνο: *Ρέθυμνον* (1898), *Αναγέννησις* (1898-1908), *Επιθεώρησις* (1899-1905), *Κρήτη* (1899), *Κρητική Εφημερίς* (1901-1904), *Ελευθερία* (1907), *Ένωσις* (1908), *Δράσις* (1910-1911), *Θάρρος* (1911), *Μουτεφτάς* ή *Μουνταφά* (1911), *Κρητική Επιθεώρησις* (1912 - έως τώρα), *Το Αρκάδι* (1912).
- Στο Λασίθι: *Κομμήτης* (1910), *Κρήτη* (1910-1912)

Τα χρόνια μετά το 1913 οι κρητικές εφημερίδες, σαφώς, θα κρατήσουν την ιδιαιτερότητα τους αλλά την ίδια στιγμή θα ενταχθούν στο σύνολο των ελληνικών εφημερίδων και θα ακολουθήσουν την δομή και την εξέλιξη τους, τόσο από άποψη περιεχομένου όσο και από τεχνικής. Μελετώντας τον κρητικό Τύπο θα εξάγουμε πλήθος από μοναδικές πληροφορίες για την πορεία του Κρητικού Ζητήματος, καθώς οι εφημερίδες αποτέλεσαν αναπόσπαστο σώμα του τόπου που εκείνες εκδόθηκαν και απεικόνισαν με μοναδικό τρόπο την συνείδηση της τότε τοπικής κοινωνίας.

Η βασική θεματική των εντύπων εκείνης της περιόδου ήταν η καινούρια πολιτική κατάσταση που είχε επέλθει στο νησί και βεβαίως το ενωτικό ζήτημα το οποίο κυριαρχούσε στην πολιτική ζωή των Κρητικών.[104] Επίσης, την ύλη των εφημερίδων αποτελούσαν εκτός από πολιτικά άρθρα που αρκετές φορές έδιναν έναυσμα σε δημόσιο διάλογο πολιτικών αντιπαραθέσεων, ειδήσεις για το εξωτερικό, επιστολές αναγνωστών, επιφυλλίδες, σχόλια, διαφημίσεις και πάσης φύσεως πληροφορίες.[105]

Μέσα από τα παραρτήματα ή τα μονόφυλλα τα οποία δημοσιεύονταν παράλληλα με το κυρίως σώμα των εφημερίδων, είχε την δυνατότητα κάποιος να παρακολουθήσει τα έκτακτα γεγονότα των ημερών.[106] Άλλωστε από το ύφος αλλά και την υφή του γραψίματος αποδεικνύεται ότι οι αναγνώστες ανήκαν στην μεσοαστική τάξη και στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα.[107] Έντονα

[104] Στο ίδιο, σελ. 203.
[105] Μαραγκουδάκης, όπ. π., σελ. 88.
[106] Στο ίδιο.
[107] Στο ίδιο.

σκούρα γράμματα, πυκνό γράψιμο, καθώς και τίτλοι βλοσυροί ήταν τα χαρακτηριστικά στοιχεία της εποχής.

Τα περισσότερα έντυπα που κυκλοφορούσαν στα ελληνικά αφορούσαν και τους μουσουλμάνους κατοίκους του νησιού, αφού στην συντριπτική τους πλειοψηφία ήταν ελληνόφωνες.[108] Όμως, κυκλοφορούσε και τουρκόφωνος Τύπος, καθώς τα νέα από την Οθωμανική Αυτοκρατορία εξακολουθούσαν να ενδιαφέρουν ένα –έστω και μικρό- αναγνωστικό κοινό.[109] Οι εφημερίδες *Metanet* του Ηράκλειου και *Hakinat* των Χανίων σταματούν την κυκλοφορία τους ήδη από το 1897. Όμως έρχονται τακτικά στο νησί από το εξωτερικό τουρκόφωνες εφημερίδες μεταξύ των χρόνων 1897 με 1909.[110]

Βεβαίως, δεν ήταν μόνο οι κρητικές εφημερίδες, οι οποίες κάλυπταν τις εξελίξεις γύρω από το Κρητικό Ζήτημα αλλά και οι μεγάλες εφημερίδες της Ελλάδας και του εξωτερικού, ιδίως, της Ευρώπης[111] και της Αμερικής, αφού τα γεγονότα που διαδραματίζονταν στην Κρήτη, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, επηρέαζαν πολλές φορές τις πτυχές του λεγόμενου Ανατολικού Ζητήματος,[112] το οποίο περιελάμβανε την εμπλοκή πολιτικά όλων των χωρών της Βαλκανικής Χερσονήσου.[113]

Από όλο αυτό το πλήθος των εφημερίδων που εκδόθηκαν κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, για τους σκοπούς της εργασίας, μας έχουν επιλεχθεί να παρουσιαστούν, *η Πατρίς, η Ελλάς, ο Κήρυξ, το Θέρισο, το Ελεύθερον Βήμα,* η *Νέα Έρευνα, η Ίδη, ο Ανεξάρτητος,* και *η Νέα Εφημερίς.* Από αυτές, οι εφημερίδες *Πατρίς, Κήρυξ, Ίδη* και *Νέα Εφημερίς* εκπροσώπησαν τους έκαστους ηγέτες των δυο σπουδαιότερων πολιτικών μερίδων και διαμόρφωσαν καθοριστικά την ατζέντα του δημοσίου διαλόγου, με σπουδαιότερη τον *Κήρυκα,* ο οποίος εκδόθηκε από τον Βενιζέλο τον Δεκέμβριο του 1901. Γενικά με την παράταξη των φιλελευθέρων συντάσσονταν ο *Κήρυξ, Το Θέρισο* -το οποίο εκδόθηκε από τον Ιωαν. Γ. Παπαδάκη για την υποστήριξη του ομώνυμου κινήματος- και η *Νέα Εφημερίς,* ενώ με την πιο συντηρητική - φιλοβασιλική παράταξη, η *Πατρίς*, η *Ελλάς* (αρχικά), η *Νέα Έρευνα* και η *Ίδη.* Το *Ελεύθερον Βήμα* θα αντιπολιτευτεί τους φιλελευθέρους και τον Βενιζέλο ενώ θα ασκήσει πιο ήπια κριτική στον Αρμοστή. Ο Ανεξάρτητος, εφημερίδα όπου εκδότης της ήταν ο Γ. Σ. Μαρκόπουλος, παρά τον τίτλο του και την προγραμματική του διακήρυξη, θα ακολουθήσει γραμμή φιλοβενιζελική. Τέλος, εξαιτίας της πολιτικής μεταστροφής του *Συντάγματος* το 1910 και της παύσης των *Λευκών Ορέων* το 1912, το κενό που δημιουργήθηκε για την στήριξη της παράταξης των φιλελευθέρων θα καλυφθεί με την

[108] Λιμαντζάκης, όπ. π., σελ. 204.
[109] Στο ίδιο.
[110] Στο ίδιο.
[111] Άντα Διάλλα-Νίκη Μαρωνίτη, «Κρητικό Ζήτημα και ευρωπαϊκός τύπος: μια παράλληλη ανάγνωση των βρετανικών και ρωσικών δημοσιευμάτων», στο: Δετοράκης & Καλοκαιρίνος *(επιμ.),* όπ. π., σελ. 311- 320.
[112] Δετοράκης, όπ. π., σελ. 18.
[113] Γεώργιος Εκκεκάκης, «Τα γεγονότα της Κρήτης στα εικονογραφημένα έντυπα επικαιρότητας της Ευρώπης», στο: Δετοράκης & Καλοκαιρινός (επιμ.), όπ. π., σελ. 301- 311.

έκδοση δύο νέων εφημερίδων, την *Κρήτη* του Ι. Ηλιάκη και την προς μελέτη *Νέα Εφημερίς* του Ι. Μουρέλου.

Ι) *Η Πατρίς* (Χανιά)

Η εφημερίδα *Πατρίς*[114] εκδόθηκε στις 2 Απριλίου του 1900 και υπήρξε η πρώτη εφημερίδα που εκδόθηκε με τέσσερα φύλλα την εβδομάδα. Ήταν Χανιώτικη εφημερίδα και ο Ι. Ζ. Λυμπάκης αποτέλεσε για μία μακρά περίοδο το συντάκτη της. Η *Πατρίς* ήταν άκρως ηγεμονική και επιτέθηκε σφοδρά στον Βενιζέλο και στους υποστηρικτές του, τους οποίους θεώρησε αιτία των δεινών της Κρήτης.[115] Σε αυτήν αρθρογραφούσε ο ιδιαίτερος γραμματέας του Ύπατου Αρμοστή, Ανδρέας Παπαδιαμαντόπουλος. Η άκρως φιλοηγεμονική γραμμή της ήταν εμφανής από τα πρώτα κιόλας φύλλα της, ενώ με την πάροδο του χρόνου εντεινόταν περισσότερο. Η έντονη αρθρογραφική διαμάχη της στο δημοσιογραφικό στερέωμα με την εφημερίδα *Κήρυξ,* θα είναι πάντα παρούσα στα έντυπα της. Βρίσκεται σε έντυπη μορφή στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης στα Χανιά.

ΙΙ) Ο Κήρυξ (Χανιά)

Εκδόθηκε για πρώτη φορά, στις 7 Δεκεμβρίου του 1901, από τον Βενιζέλο -παρόλο που δεν αναγράφεται πουθενά- μετά την απόλυση του από την θέση του Συμβούλου Δικαιοσύνης, προκειμένου να υποστηρίξει τις θέσεις του και να αντιμετωπίσει τις κατηγορίες που είχαν εξαπολυθεί εναντίον του από τον πρίγκιπα Γεώργιο.[116] Την διεύθυνση είχαν ο Παρασκευάς Κοντζαμπασάκης και ο Ιωάννης. Γ. Ηλιάκης. Στο κύριο άρθρο του πρώτου φύλλου, το οποίο έχει τίτλο «*Αντί Προγράμματος*», ο Βενιζέλος καταγράφει τις θέσεις του και δηλώνει: «*απαρασαλεύτως αφωσιωμένος εις την εθνικήν ιδέαν και βαθύτατα πεπεισμένος, ότι μόνην ριζικήν λύσιν του κρητικού ζητήματος θ' αποτελέσει η προς την Ελλάδα Ένωσις».*[117] Επίσης, στα πρώτα 5 αρκετά βαρυσήμαντα άρθρα με τον τίτλο *«Γεννηθήτω Φως»* παρουσιάζει την κατάσταση και απαντά στις κατηγορίες, ενώ δηλώνει: «*ο Κήρυξ διερμηνεύει τας πολιτικάς μου ιδέας»*.[118]

---

[114] Δεν έχει καμία σχέση με την εφημερίδα *Πατρίς* του 1881.
[115] Παγκαλιάς, όπ. π., τμ, Α΄, σελ. 365.
[116] Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού τύπου 1784-1974,* τμ. Α΄, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008, σελ. 556.
[117] *Κήρυξ*, 7/12/1901.
[118] Στο ίδιο.

Οι επιθέσεις εναντίον του *Κήρυκος* από τις φιλοαρμοστικές εφημερίδες ήταν συχνότατες, όμως κύρια αντίπαλη του θα υπάρξει η *Πατρίδα.*[119] Στην μακρόχρονη έκδοση της υπέστη πολλές παύσεις, καθώς ο δημοσιογραφικός αγώνας ήταν σκληρός και εξοντωτικός. Δικαστικές διώξεις, ποινές και φυλακίσεις στιγμάτισαν την εμφάνιση του Βενιζέλου στον ορίζοντα της δημοσιογραφίας. Ο *Κήρυξ* διέκοψε την κυκλοφορία του την Άνοιξη του 1902 για σχεδόν 2 μήνες και όλο τον μήνα Φεβρουάριο του 1903. Οριστική δε παύση είχε στις 14 Μαρτίου του 1903 καθώς τότε έχουμε την καταδίκη του Βενιζέλου *«επί δημοσιογραφική εξύβρισει»* σε φυλάκιση δεκαπέντε ημερών, την οποία εξέτισε στις φυλακές Ιτζεδίν.[120]

Ο Βενιζέλος θα δηλώσει *«όπου η εξουσία αφαιρεί τας ελευθερίας του λαού δια πραξικοπήματος, εκεί ανοίγεται πλέον η νόμιμη οδός των επαναστάσεων»*[121] και έτσι θα ακολουθήσει το κίνημα του 1905 στο Θέρισο.[122] *Ο Κήρυξ* επανεκδόθηκε το 1908 από τον ανιψιό του Βενιζέλου, Κυριάκο Κ. Μητσοτάκη και συνέχιζε να αποτελεί κατά την περίοδο αυτή δημοσιογραφικό όργανο του κρητικού πολιτικού που εξακολουθούσε να παραμένει ο βασικός συντάκτης.[123]

Ιδιόγραφα κείμενα, σχόλια και άρθρα του Βενιζέλου συνιστούν ανεξάντλητη πηγή ιστορικών πληροφοριών. Στην εφημερίδα καταχωρούνται οι αγορεύσεις του αρχηγού της αντιπολίτευσης Βενιζέλου, τα πρακτικά της Βουλής, πολιτικές ανταποκρίσεις ελληνικών αλλά και ευρωπαϊκών εφημερίδων, ενώ περιλαμβάνονται και πολλά ενδιαφέροντα θέματα όπως *«Ο Δεσποτισμός και το Σύνταγμα του 1899*».[124]

Με το κίνημα στο Γουδί δημοσιεύει βαρυσήμαντη σειρά 12 κύριων άρθρων χωρίς τίτλο, απευθυνόμενα στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, «*Περί του πρακτέου».*[125] Έπειτα, θα ακολουθήσει η πρόσκληση του από τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο και ο Βενιζέλος θα μεταβεί στην Ελλάδα. Η έκδοση του *Κήρυκος* θα συνεχιστεί κανονικά και μετά την ανάληψη της πρωθυπουργίας του το 1910. Συγκεκριμένα στις 14 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους το δικηγορικό γραφείο του Κυριάκου Κ. Μητσοτάκη μαζί με τα γραφεία του *Κήρυκος* θα βρίσκονται στην Χαλέπα στην οικία του Βενιζέλου.[126]

Στις 11 Οκτωβρίου του 1912 θα δημοσιευθεί ενδεικτική *«Δήλωσις»*: *«διαρκούντος του πολέμου θα εκδίδεται κατά δεκαπενθήμερον και μετά την λήξιν αυτού θα αναπληρωθούν δι' εκτάκτων*

[119] Δρούλια - Κουτσοπανάγου, όπ. π, σελ. 556.
[120] Στο ίδιο.
[121] *Κήρυξ,* 21/12/1901, 21/12/1901 έως 18/01/1902, φ. 3-7.
[122] Για τους σκοπούς της επανάστασης αποκλειστικά θα εκδοθούν δύο εφημερίδες: *Το Θέρισο* και *Επίσημος Εφημερίς της Επαναστατικής Συνελεύσεως*.
[123]Δρούλια - Κουτσοπανάγου, όπ. π., σελ. 557.
[124] Στο ίδιο.
[125] *Κήρυξ*, 18/8/1909.
[126] Δρούλια - Κουτσοπανάγου, όπ. π, σελ. 557.

φύλλων».[127] Εξάλλου κατά τους Βαλκανικούς πολέμους ο Κυριάκος Μητσοτάκης θα ηγείτο εθελοντικής ομάδας στην Μακεδονία, δίπλα στον Βενιζέλο, συμπαραστάτης στον αγώνα, όπως ακριβώς έκανε και στο Θέρισο.

Ο *Κήρυξ* είχε πλούσια ύλη και εκλεκτούς συνεργάτες, όπως τον Κωνσταντίνο Φούμη και είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι το 1912 «*διαθέτει Γενικό Αντιπρόσωπον εις το Ιρκουτσκ της Σιβηρίας και την Απωτάτην Ανατολήν*».[128]

Το κίνημα του 1935 θα βρει τον Βενιζέλο στα Χανιά και στον *Κήρυκα* θα γράψει το τελευταίο του κείμενο στις 8 Μαρτίου 1935 με τον τίτλο: «*Διάγγελμα του Κου Ελ. Βενιζέλου προς τον Ελληνικόν Λαόν»*.[129] Ήταν προφανές ότι ο Βενιζέλος είχε ακράδαντη πίστη στον ρόλο που διαδραμάτιζε ο Τύπος και για τον λόγο αυτό εφιστούσε την προσοχή των λειτουργών του στη διαχείριση του: *«Η ασυδοσία του Τύπου είναι ο μεγαλύτερος εχθρός της ελευθερίας του».*

Στις 17 Μαρτίου η εφημερίδα κλείνει οριστικά για να επανεμφανιστεί επί του δημοσιογραφικού στερεώματος μετά την απελευθέρωση του 1945. Είχαν προηγηθεί και τα χρόνια της δημοσιογραφικής σιωπής λόγω της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά και της κατοχής. Ο Κυρ. Μητσοτάκης πεθαίνει το 1943. Η εφημερίδα βρίσκεται σε έντυπη μορφή στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης στα Χανιά.

III) Η Ελλάς (Χανιά)

Η εφημερίδα εκδόθηκε την 1η Σεπτεμβρίου του 1901 και παρουσιάζει μεγάλη αταξία στις ημερομηνίες έκδοσης της.[130] Εκδότης της ήταν ο Στέφανος Ψαρουδάκης και συντάκτης της ο Ιωάννης Γ. Παπαδάκης, ο οποίος ενώ ασπάζεται αρχικά την φιλοηγεμονική γραμμή της εφημερίδας, αμέσως μετά την διακοπή της στις 11 Ιουνίου του 1905, θα εκδώσει την μικρής διαρκείας εφημερίδα *Το Θέρισο,* την οποία θα θέσει στην υπηρεσία της επανάστασης αλλά και πλήθος άλλες κατόπιν που θα χαρακτηρίζονται από τα φιλοβενιζελικά τους αισθήματα. Βρίσκεται σε έντυπη μορφή στο Ιστορικό αρχείο Κρήτης στα Χανιά.

[127] *Κήρυξ*, 11/11/1912. Βλ. επίσης Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου, όπ. π., σελ. 557.
[128] Δρούλια - Κουτσοπανάγου, όπ. π., σελ. 557.
[129] Στο ίδιο.
[130] Παγκαλιάς, όπ. π., τμ. Β΄, σελ. 425.

IV) *Το Θέρισο* (Χανιά)

Είναι μια ακόμα εφημερίδα του Παπαδάκη.[131] Εκδόθηκε στις 24/6/1905 με μόνο σκοπό την υποστήριξη του ομώνυμου κινήματος και έχει τελείως διαφορετικό περιεχόμενο και αρθρογραφία από τις προηγούμενες του εκδότη της. Συντάσσεται σθεναρά με τους ιθύνοντες του κινήματος και σχολιάζει με καυστικό τρόπο τις κινήσεις του Αρμοστή και των ακολούθων του. Στις 1/11/1905 εκδόθηκε το τελευταίο της φύλλο.[132] Βρίσκεται σε έντυπη μορφή στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης στα Χανιά.

V) Νέα Έρευνα (Χανιά)

Αποτελεί συνέχεια της *Έρευνας,* της οποίας υπεύθυνος συντάκτης και διευθυντής ήταν ο Σ. Μαλατάκης, δικηγόρος και πολιτευτής του Εθνικού Κόμματος.[133] Φυσικά τασσόταν υπέρ του θεσμού της βασιλείας στην Ελλάδα και χρησιμοποιούσε ιδιαίτερα σκληρή γλώσσα κατά του Βενιζέλου. Από την πρώτη ημέρα της επανέκδοσης του *Κήρυκα* απαντούσε, σε κάθε φύλλο, στα άρθρα της αντίπαλης εφημερίδας. Η *Νέα Έρευνα* κυκλοφόρησε στις 14 Μαΐου του 1901, ενώ η *Έρευνα* στις 31 Ιουλίου του 1899, αποτελώντας την πρώτη εφημερίδα που εκδόθηκε στα Χανιά την περίοδο της Αρμοστείας.[134] Βρίσκεται σε έντυπη μορφή στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης στα Χανιά. Το τελευταίο φύλλο της ήταν εκείνο στις 31/12/1924.[135]

VI) Ελεύθερον Βήμα (Χανιά)

Η εφημερίδα εκδόθηκε στα Χανιά την 8η Απριλίου του 1905 από τον Κ. Γ Λαγουδάκη και Ε. Δ. Φραντζεσκάκη.[136] Κατά την διάρκεια της δεκάχρονης έκδοσης της καταπιάστηκε και σχολίασε με οξύνοια αρκετά ζητήματα της Κρήτης. Παρακολούθησε στενά την επανάσταση του Θερίσου και τα γεγονότα της και σχολίασε λεπτομερώς τα πρόσωπα του κινήματος. Διαπιστώνεται ότι η κριτική της προς το πρόσωπο του πρίγκιπα Γεωργίου δεν είναι τόσο έντονη όσο προς του

[131]Στο ίδιο, σελ. 513.
[132] Στο ίδιο.
[133] Παγκαλιάς, όπ. π., τμ. Α΄, σελ. 320.
[134] Στο ίδιο.
[135] Παγκαλιάς, όπ. π., τμ. Β΄, σελ. 784.
[136] Στο ίδιο, σελ. 495.

Βενιζέλου, όμως σχολίαζε τα κακώς κείμενα από όπου και αν προέρχονταν.[137] Η ύλη της κινήθηκε στην ίδια κατεύθυνση με τις υπόλοιπες εφημερίδες της εποχής.[138] Το τελευταίο της φύλλο ήταν εκείνο της 12ης Αυγούστου του 1915.[139] Βρίσκεται σε έντυπη μορφή στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης στα Χανιά.

VII) Ίδη (Ηράκλειο)

Η *Ίδη* του Ηρακλείου εκδόθηκε στις 2 Δεκεμβρίου του 1906 και ήταν από τις πιο μακροβιότερες εφημερίδες. Τάχθηκε εξαρχής υπέρ του εθνικού κόμματος και αυτοαποκαλέστηκε *«όργανον εθνικών ιδεών»* και *«τιμητής κάθε εκτροπής από ηθικές και εθνικές αρχές»*, ενώ ως σκοπό της δήλωνε τον έλεγχο της εξουσίας στρατευόμενη στη *«σώφρονα πατριωτική πορεία του τόπου»*.[140] Αντιπολιτεύτηκε τον Βενιζέλο καθ' όλη την πολιτική του πορεία και κατηγόρησε δριμύτατα τα φιλοβενιζελικά έντυπα για τις θέσεις και το ύφος τους, αποκαλώντας τα *«λιβελογραφήματα»*, τα οποία «*εκπορνεύουν και διακωμωδούν την επωφελή δημοσιογραφία».*[141] Παρόλα αυτά όμως στο Ζήτημα της Ένωσης ταυτίστηκε αρκετές φορές αλληλέγγυα με τις απόψεις των Βενιζελικών.

Το μεγαλύτερο ποσοστό της ύλης της καταλαμβάνουν άρθρα πολιτικού ενδιαφέροντος, τα οποία και υπογράφονται από τα αρχικά ή τα ψευδώνυμα των συντακτών τους. Η *Ίδη* αναδημοσιεύει αρκετά συχνά πολιτικά άρθρα του αθηναϊκού Τύπου, τα οποία και σχολιάζει ανάλογα με τις ιδεολογικές τις κατευθύνσεις. Η Ίδη ολοκλήρωσε την έκδοση της στην 1/1/1961. Βρίσκεται σε έντυπη μορφή στην Βικελαία Βιβλιοθήκη του Ηρακλείου Κρήτης.

Στο πρόγραμμα της, η *Ίδη*, στις 2/12/1906 αναφέρει:

> *«ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΙΔΗΣ*
>
> *Ως και την αγγελία αυτής ανέγραψεν η «ΙΔΗ» διερμηνεύουσα τας πολιτικάς ιδέας του ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ, ου ηγείται ο αγνός και τετιμημένος πατριώτης κ. ΑΝΤ. ΜΙΧΕΛΙΔΑΚΗΣ, κύριο πρόγραμμα έχει να αφοσιωθή όλαις δυνάμεσιν εις την πραγματοποίησιν της εθνικής αποκαταστάσεως της Κρήτης, της ΕΝΩΣΕΩΣ […] ».*[142]

[137] Στο ίδιο.
[138] Στο ίδιο.
[139] Στο ίδιο, σελ. 784.
[140] Δρούλια - Κουτσοπανάγου, όπ. π., σελ. 449.
[141] Παγκαλιάς, όπ. π., τμ. Β΄, σελ. 592.
[142] *Ίδη*, 2/12/ 1906.

VIII) Η Νέα Εφημερίς (Ηράκλειο)

Η *Νέα Εφημερίς* εκδόθηκε στις 8 Απριλίου του 1911, από τον Ιωάννη Μουρέλλο με εβδομαδιαία, δισεβδομαδιαία και ημερήσια συχνότητα,[143] και με σκοπό να καλύψει το δημοσιογραφικό κενό της περιόδου για την στήριξη της παράταξης των φιλελευθέρων. Η εφημερίδα έπαψε οριστικά την έκδοση της στις 31/12/1927.[144] Βρίσκεται σε έντυπη μορφή στην Βικελαία Βιβλιοθήκη του Ηρακλείου Κρήτης. Η πολιτική που ακολούθησε δίδεται στο πρώτο της φύλλο:

« ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

Επόμενοι της ομοφώνως υπό των παραγόντων του Βενιζελικού κόμματος ανατεθείση ημίν την εντολή, προβαίνομεν από σήμερον εις την έκδοσιν της «Νέας Εφημερίδος», ήτις ανεγνωρίσθη ως το επίσημον δημοσιογραφικόν όργανον του κόμματος τούτου, ου τας γνώμας και το πρόγραμμα θέλει εκπροσωπεί και διερμηνεύει αυτή.

Από πολλού χρόνου, ιδία μετά την εκ Κρήτης αναχώρησιν κ. Ελευθερίου Βενιζέλου, η έλλειψις εν τοις ανατολικοίς Νομοίς της Νήσου δημοσιογραφικού οργάνου, δυναμένου εγκαίρως να διαφωτίζη και ποδηγετή την κοινήν γνώμην περί των εκάστοτε αναφυομένων ζητημάτων, ήρχισε να καθίσταται λιαν αισθητή παρά πάντων των αποτελούντων το κόμμα τούτο μελών.

Την έλελιψιν ταύτην έρχαται να πληρώση η Νέα Εφημερίς[…] υπέρ κόμματος του οποίου διατελεί όργανον και απέναντι του τόπου[…] τον οποίο αείποτε ειλικρινώς και ενθέρμως θέλει υπερμάχει[…].[145]

IX) *Ανεξάρτητος* (Χανιά)

Η εφημερίδα *Ανεξάρτητος* θα εκδοθεί στις 24/12/1911 και εκδότης της θα είναι ο Γ. Σ. Μαρκόπουλος.[146] Παρά τον τίτλο της και την προγραμματική διακήρυξη της: *«Ο Ανεξάρτητος απαρεγκλίτως δεν θα ανήκη εις ουδεμίαν πολιτικήν μερίδα του τόπου»*,[147] εκείνη θα ακολουθήσει

[143] Παγκαλιάς, όπ. π. τμ. Β΄, σελ. 688.
[144] Στο ίδιο, σελ. 785.
[145] *Νέα Εφημερίς,* 8/4/1911.
[146] Παγκαλιάς, όπ. π., τμ. Β΄, σελ. 715.
[147] *Ανεξάρτητος*, 24/12/1911.

γραμμή φιλοβενιζελική.[148] Πολλοί από τους συντάκτες της υπογράφουν με ψευδώνυμα όπως Γελωτοποιός, Περίεργος, Ζιζάνιον, Μακαββαίος κτλ. και διατηρούν δικές τους στήλες, με πιο χαρακτηριστική την στήλη «*Έμμετρος Εφημερίς*», ένα έμμετρο στιχούργημα το οποίο υπάρχει ανελλιπώς σε όλα τα φύλλα της και σατιρίζει την πολιτική επικαιρότητα.[149] Μετά το κύριο άρθρο, η στήλη αυτή είναι η πιο πιστή του Ανεξάρτητου και την υπογράφει ο συντάκτης της με το ψευδώνυμο Γελωτοποιός.[150] Η εφημερίδα βρίσκεται σε έντυπη μορφή στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης στα Χανιά. Το τελευταίο της φύλλο ήταν στις 24/1/1915.

1. 2. Η **περίοδος της Αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας (1898 -1913).**

Ο Δεκέμβριος του 1898 ήταν η *«Πρώτη Λευτεριά»*.[151] Η αυτονομία, ως ένα απαραίτητο προστάδιο της Ένωσης και η συγκρότηση του κράτους στο οποίο θα αποκρυσταλλωθεί η μακριά σειρά των κρητικών αγώνων ήταν μια επιλογή με ισχυρή εθνική προοπτική, η οποία θα προσφερθεί ως ιστορικό παράδειγμα υψίστης ιστορικής σημασίας.[152]

Η περίοδος της Κρητικής Πολιτείας παρουσιάζει αρκετά μεγάλο ενδιαφέρον καθώς κατά την περίοδο της απελευθερώνεται το εκδοτικό status quo στο νησί και ταυτόχρονα το Κρητικό Ζήτημα ωριμάζει για να καταλήξει, μ' όλους τους ενδιάμεσους σταθμούς, (Θέρισο, Κίνημα 1908, Κίνημα 1911, Βαλκανικοί Πόλεμοι), στην πολυπόθητη πολιτική λύση την 1η Δεκεμβρίου του 1913. Το γεγονός αυτό μας οδήγησε, παρά του ότι το Κρητικό Ζήτημα διήρκησε πολλές δεκαετίες, εμείς να εξετάσουμε και να παρουσιάσουμε την συγκεκριμένη φάση του.

Στο ξεκίνημα της Κρητικής Πολιτείας, οι προϋποθέσεις δεν ήταν καθόλου ευνοϊκές για την έκδοση των εφημερίδων. Η λογοκρισία και οι αυθαιρεσίες του Αρμοστή επέφεραν συχνές παύσεις για επιλήψιμα άρθρα, ενώ οι αφαιρέσεις αδειών και οι διώξεις ήταν σε καθημερινή διάταξη και δεν βοηθούσαν τις εκδόσεις.

Παρά τις αντιξοότητες, όμως έχουμε εκδόσεις αρκετών εφημερίδων, οι οποίες συνέβαλαν με τον τρόπο τους στην κοινωνική και πολιτική εξέλιξη του νησιού και οι εκδότες και οι συντάκτες τους απέβλεψαν -ο καθένας με τα προσωπικά του πολιτικά πιστεύω και τις φιλοδοξίες του- στον κοινό στόχο της Ένωσης, τον οποίο είχε σύμπας ο κρητικός Τύπος.

---

[148] Παγκαλιάς, όπ. π., τμ. Β΄, σελ. 715.
[149] Στο ίδιο, σελ. 717.
[150] Στο ίδιο.
[151] Παπαμανουσάκης, όπ. π., σελ. 187.
[152] Παπαδάκης, όπ. π.

Σε αντίθεση με τα χρόνια της Αρμοστείας του πρίγκιπα Γεωργίου, η έλευση του Αλέξανδρου Ζαΐμη στο νησί, θα καθιερώσει την ομαλή ανέλιξη των δημοκρατικών διαδικασιών και το νέο εκδοτικό καθεστώς που θα προκύψει με το σύνταγμα του 1907, θα καθιερώσει την ελευθερία του Τύπου στο νησί.

Η σημαία της Κρητικής πολιτείας. (*Πηγή:* Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Ψηφιακό αρχείο).

1. 2. Ι. Η περίοδος αρμοστείας του πρίγκιπα Γεωργίου.

Μέσα σε μια φρενίτιδα ενθουσιασμού, ο πρίγκιπας Γεώργιος θα αναλάβει τα καθήκοντα του Ύπατου Αρμοστή, στις 9 Δεκεμβρίου του 1898,[153] κατ' εντολή των Μεγάλων Δυνάμεων[154] και ένα νέο αυτόνομο κράτος υπό την επικυριαρχία της Υψηλής Πύλης θα δημιουργηθεί. Έτσι θα ξεκινήσει η περίοδος της Κρητικής Πολιτείας. Η σημαία της Κρητικής Πολιτείας θα υψωθεί στο Φρούριο του Φιρκά, ενώ η τουρκική θα διατηρηθεί στο φρούριο της Σούδας, ως το τελευταίο εναπομείναν σύμβολο της τουρκικής επικυριαρχίας. Το νησί θα τεθεί υπό την Διεθνή Προστασία και τα πλοία των Δυνάμεων της θα χαιρετίσουν την σημαία στον Φιρκά. Την επόμενη ημέρα οι ξένοι ναύαρχοι θα αναχωρήσουν και εσπευσμένα θα ξεκινήσει με γοργούς ρυθμούς το αρκετά δύσκολο έργο της οργάνωσης του καινούριου πολιτικού σχήματος που ονομάστηκε Κρητική Πολιτεία.[155] Ένα μήνα μετά, δημοσιεύτηκε το πρώτο σπουδαίο διάταγμα *«Περί συγκροτήσεως της Κρητικής Συνελεύσεως»* και ευθύς, προκηρύχτηκε η εκλογική διαδικασία για την ανάδειξη των πληρεξούσιων.[156] Η κρητική βουλή θα ξεκινήσει τις εργασίες της, με 133 χριστιανούς και 50 μουσουλμάνους, στις 8

[153] Παπαμανουσάκης, όπ. π., σελ. 187.
[154] Παπαδάκης, όπ. π.
[155] Παπαμανουσάκης, όπ. π., σελ. 211 – 214.
[156] Λιμαντζάκης, όπ. π., σελ. 186.

Φεβρουαρίου 1899.[157] Το Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας θα συνταχθεί κατά το πρότυπο του ισχύοντος ελληνικού και θα εγκριθεί από το Συμβούλιο των Πρέσβεων των Προστάτιδων Δυνάμεων στην Ρώμη. Στις 17 Απριλίου ορκίστηκε η πρώτη κυβέρνηση του νησιού αποτελούμενη από τους Κωνσταντίνο Φούμη, Μανούσο Κούνδουρο, Ιωάννη Σφακιανάκη, Χασάν Σκυλιανάκη και τον Βενιζέλο, ως Υπουργό Δικαιοσύνης.[158] Η κρητική αυτή πεντάδα όπως θα αποδειχτεί αργότερα δεν αποτελούνταν από ανθρώπους της εμπιστοσύνης του πρίγκιπα Γεωργίου, ενώ αντίθετα εκφραστής του απολυταρχικού καθεστώτος που επιθυμούσε να εγκαθιδρύσει ο τελευταίος θα είναι ο εξ Ελλάδος, ιδιαίτερος σύμβουλος του, Ανδρέας Παπαδιαμαντόπουλος.[159]

Για τον Βενιζέλο επάνω στο ζήτημα της εθνικής αποκατάστασης, η γνώμη οποιουδήποτε υπουργού δεν ήταν σημαντικότερη από οποιουδήποτε άλλου πολίτη και η γνώμη ολόκληρης της κυβέρνησης δεν βάραινε περισσότερο από την γνώμη τεσσάρων τυχαίων πολιτών.[160] Για τον Παπαδιαμαντόπουλο, όμως, όχι μόνο ένας απλός πολίτης αλλά ούτε η ίδια η Κυβέρνηση δεν έχει γνώμη στην εθνική εξέλιξη του τόπου.[161]

Οι εκ διαμέτρου αντίθετες παραπάνω απόψεις εμπνέονταν από την κοινή προσήλωση και των δύο στην ενωτική επιδίωξη. Ίσως και αυτή η οξύμωρη φράση να χαρακτηρίζει και όλη την περίοδο Αρμοστείας του πρίγκιπα Γεωργίου. Ο Ύπατος Αρμοστής είχε την διττή δυνατότητα να αποκαταστήσει την εσωτερική ενότητα διατηρώντας ταυτόχρονα τον αδιαμφισβήτητο έλεγχο. Όμως, λειτουργώντας με αυταρχισμό, εκείνος επέλεξε την εκμηδένιση του Βενιζέλου, αντί να αποβλέψει στην γεφύρωση της αντίθεσης.[162]

Το Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας ήταν αρκετά συντηρητικό και παραχωρούσε στον πρίγκιπα Γεώργιο υπερεξουσίες που εύκολα θα μπορούσαν να τον οδηγήσουν σε δεσποτική συμπεριφορά. Η οργανική αδυναμία της καινούριας πολιτείας να ανταποκριθεί στην ανάγκη της εύρυθμης λειτουργίας ενός αυτάρκους κρατικού μηχανισμού είχε γίνει άμεσα αντιληπτή[163] και το γεγονός αυτό όχι μόνο δεν είχε συντελέσει στην εξασθένιση της ενωτικής ιδέας, αλλά επιπλέον έτεινε και να την τονίσει.[164] Το πιο σπουδαίο και καίριο ζήτημα για όλους ανεξαιρέτως θεωρήθηκε εκείνο της διαχείρισης του ουσιώδους εθνικού ζητήματος της Ένωσης, όπου όμως και σε αυτό εξαρχής δεν άργησε να φανεί η διάσταση των απόψεων μεταξύ του Γεωργίου και του Βενιζέλου.[165]

---

[157] Στο ίδιο, σελ. 213.
[158] Παπαμανουσάκης, όπ. π., σελ. 213.
[159] Παγκαλιάς, όπ. π., τμ. Α΄, σελ. 301.
[160] Στο ίδιο.
[161] Στο ίδιο.
[162] Σβολόπουλος, όπ. π., σελ. 107
[163] Στο ίδιο, σελ. 105.
[164] Παδουβάς, όπ. π., σελ. 174.
[165] Θεοχάρης Δετοράκης, *Η ιστορία*, σελ. 441. Βλ. επίσης Λιμαντζάκης, όπ. π., σελ. 213. Παδουβάς, όπ. π., σελ. 173.

Η διαμάχη που είχε ξεσπάσει, σαφώς, συνιστούσε ανασταλτικό παράγοντα τόσο για την εσωτερική οργάνωση της Κρητικής Πολιτείας όσο και για την κατοχύρωση των συμφερόντων της στην διεθνή σκηνή. Όμως, παρά την συνειδητοποίηση των οργανικών αδυναμιών, οι οποίες, σαφώς, αποτελούσαν τροχοπέδη στην ικανοποίηση του ενωτικού αιτήματος, εκείνο εξακολουθητικά θα προσκρούει στην αναπόφευκτη συνάρτηση του Κρητικού με το ευρύτερο Ανατολικό Ζήτημα.[166]

Οι Μεγάλες Δυνάμεις θα εμμένουν σταθερά στην αρχή του status quo και το γεγονός αυτό θα αποτελέσει την ασφαλιστική δικλίδα τόσο για την διατήρηση της εύθραυστης βαλκανικής ισορροπίας όσο και για την αλληλοεξισορρόπηση των δικών τους βλέψεων.

Η Υψηλή Πύλη από την δική της πλευρά επέμενε σταθερά στην ανθενωτική στάση της κυρίως για στρατηγικούς αλλά και για ψυχολογικούς λόγους. Ενώ, τα γειτονικά κράτη της Βαλκανικής Χερσονήσου αξίωναν ανάλογες εδαφικές ικανοποιήσεις σε αντιστάθμιση μιας πιθανής Ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα.[167]

Η Ελλάδα από την δική της μεριά τώρα, ευθύς μετά την αναγνώριση της Κρητικής Πολιτείας, δεν διέθετε ισχυρά διπλωματικά μέσα πίεσης ώστε να τα αντιτάξει απέναντι στις διαρκείς αρνήσεις των Μεγάλων Δυνάμεων για νέες και ουσιαστικές παραχωρήσεις. Αντιμέτωποι αυτής την αμηχανίας, οι ελληνικές κυβερνήσεις των πρώτων ετών του 20ου αιώνα θα εκχωρήσουν στον πρίγκιπα Γεώργιο την ουσιαστική διαχείριση του Κρητικού Ζητήματος, ο οποίος θα επιφορτιστεί με την προβολή της ενωτικής διεκδίκησης μόνο προς την κατεύθυνση των Προστάτιδων Δυνάμεων. Οι σύντονες προσπάθειες του, όμως θα προσκρούουν στην απροθυμία τους να επανεξετάσουν το Κρητικό Ζήτημα. Οι περιοδείες του στις πρωτεύουσες της Ευρώπης, το 1900 και το 1904, αλλά και η άσκηση πίεσης προς τις Μεγάλες Δυνάμεις με την έκδοση ενωτικών ψηφισμάτων της Κρητικής Βουλής δεν θα έχουν τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα, καθώς εκείνες θα αρκεστούν σε υποσχέσεις για τον διακανονισμό ειδικότερων εκκρεμοτήτων και σε διαβεβαιώσεις προοδευτικής μείωσης των στρατευμάτων τους σε συνδυασμό με την οργάνωση τοπικών στρατιωτικών σωμάτων.[168]

Πάραυτα ο Ύπατος Αρμοστής θα επέμενε στην πεποίθηση του ότι η ενωτική λύση θα ωρίμαζε με συνεχείς παραστάσεις και με σχετικά υπομνήματα προς τις Προστάτιδες Δυνάμεις,[169] ενώ αντίθετα ο Βενιζέλος, με πιο ρεαλιστική ματιά θα είναι υποστηρικτής ενός καθεστώτος ολοκληρωμένης αυτονομίας, ικανής να οδηγήσει γρηγορότερα και ασφαλέστερα στην ενωτική λύση.[170] Έβλεπε ότι η λύση ήταν πρέπον να είναι σταδιακή και με βαθμιαίες κατακτήσεις, με πρώτη

[166] Σβολόπουλος, όπ. π., σελ. 105.
[167] Στο ίδιο.
[168] Στο ίδιο.
[169] Στο ίδιο. Βλ. σχετικά και Λιμαντζάκης, όπ. π., σελ. 205.
[170] Στο ίδιο, σελ. 106. Βλ. επίσης Μιχαλόπουλος, όπ. π., σελ. 64.

την απομάκρυνση των ξένων στρατευμάτων από τις πόλεις της Κρήτης και την αντικατάσταση αυτών από μια ντόπια πολιτοφυλακή με έλληνες αξιωματικούς.[171]

Ο Βενιζέλος, εμπιστευτικά θα εισηγηθεί τις απόψεις του στον Γεώργιο: Η άμεση επίτευξη του ενωτικού αιτήματος ήταν αδύνατη και η παράταση του αρμοστειακού καθεστώτος ήταν εκείνη που ανέστελλε την εφαρμογή των μέτρων, τα οποία θα επέτρεπαν την απαλλαγή από τα δεσμά της διεθνούς εξάρτησης σταδιακά και έτσι επέβαλε την υποταγή της Κρήτης στις αποφάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, καθιστώντας την έρμαιο των αντικρουόμενων συμφερόντων τους.[172] Αντιθέτως, η ολοκλήρωση της αυτονομίας, σύμφωνη προς τις υποσχέσεις των Προστάτιδων Δυνάμεων αλλά και του Συντάγματος, θα συντελούσε στην προαγωγή των εθνικών συμφερόντων στο εξωτερικό και την κατοχύρωση της αυτοδιοίκησης στο εσωτερικό. Με τον τρόπο αυτό θα άνοιγε την προοπτική για την προσομοίωση με το καθεστώς της Ανατολικής Ρωμυλίας.[173]

Φορέας δυναμικών αντιλήψεων, ο Βενιζέλος, παρά τις αρχικές και άμεσες αντιδράσεις του πρίγκιπα[174] θα επαναφέρει την εισήγηση του στο Ηγεμονικό Συμβούλιο στις 7 Μαρτίου 1901, η οποία θα προσκρούσει στην βίαιη αντίδραση του Γεωργίου. Ο Βενιζέλος θα υποβάλει παραίτηση όντας πολιτικά απομονωμένος, της οποίας αφού παρέλκυσε την αποδοχή της,[175] ο Ύπατος Αρμοστής, εξέδωσε Διάταγμα για την απόλυση του:[176]

> «*Ημείς Πρίγκηψ της Ελλάδος Ύπατος Αρμοστής εν Κρήτη. Έχοντες υπ' όψιν το άρθρον 65 του Συντάγματος, επειδή ο επί της Δικαιοσύνης Σύμβουλος Ελευθέριος Βενιζέλος όλως αναρμοδίως υπεστήριξε και εξέθεσε γνώμας επί σπουδαιοτάτου ζητήματος του τόπου αντιθέτους προς το Ημέτερον φρόνημα και την Εντολήν Ημών, απολύομεν αυτόν του αξιώματος του Συμβούλου επί της Δικαιοσύνη.*
>
> *Εν Χαλέπα τη 18η Μαρτίου 1901*
> *ΓΕΩΡΓΙΟΣ»*[177]

Οι εκ διαμέτρου αντίθετες τους απόψεις στο Κρητικό Ζήτημα είχαν λάβει γρήγορα την μορφή μιας προσωπικής αντιπαράθεσης. Για τον Βενιζέλο, η Κρήτη θα έπρεπε να έχει την δική της

[171] Δετοράκης, όπ. π., σελ. 441.
[172] Σβολόπουλος, όπ. π., σελ. 106.
[173] Λιμαντζάκης, όπ. π., σελ. 207.
[174] Παδουβάς, όπ. π., σελ. 173.
[175] Λιμαντζάκης, όπ. π., σελ. 214.
[176] Δετοράκης, όπ. π., σελ. 441. Βλ. επίσης Σβολόπουλος, όπ. π., σελ. 106. Παδουβάς, όπ. π., σελ. 173. Μιχαλόπουλος, όπ. π., σελ. 64.
[177] *Επίσημος Εφημερίς Της Κρητικής Πολιτείας,* 18/3/1901, σελ. 17.

γνώμη σε ο, τι αφορά το μέλλον της[178] και για τον λόγο αυτό δήλωνε, λίγο πριν την απόλυση του, στον Γεώργιο: *«Ως ένας εκ των τριακοσίων χιλιάδων Κρητών δεν σας εκχωρώ το δικαίωμα μου, ώστε μόνο σεις να ρυθμίζετε αυτοβούλως την εθνικήν πολιτικήν του τόπου μου».*[179]

Η ρήξη ήταν πια φανερή και θα εκδηλωνόταν ακόμα πιο έντονη με την διοχέτευση χαλκευμένων και συκοφαντικών άρθρων εναντίον του Βενιζέλου, από τους ανθρώπους του Γεωργίου στον κρητικό και αθηναϊκό Τύπο,[180] τα οποία η μερίδα των φιλοβενιζελικών εφημερίδων έσπευδε να αποκρούει, γεγονός που δημιουργούσε ένα ολοένα και πιο βαρύ κλίμα διχασμού.

Τους πρώτους 9 μήνες που ακολούθησαν την απόλυση, ο Βενιζέλος θα αποτραβηχτεί για να επανέλθει δριμύτερος, ξεκινώντας τον δημοσιογραφικό του αγώνα για την απόκρουση των κακοήθων συκοφαντιών, με την έκδοση του *Κήρυξ*, το Δεκέμβριο του 1901.[181] Με πέντε πολύκροτα άρθρα, ο Βενιζέλος θα δηλώσει με παρρησία ότι δεν αποσκοπούσε στην υπονόμευση της πριγκιπικής πολιτικής και με γενναιότητα ότι υποχωρούσε από τις θέσεις του για να μην εξασθενίσει το εθνικό μέτωπο του νησιού.[182] Όμως, η απολυταρχία του Πρίγκιπα ερχόταν σε σφοδρή σύγκρουση με τα όσα πρέσβευε ο Βενιζέλος και υπακούοντας στις εισηγήσεις των φανατικών αντιβενιζελικών συμβούλων του, εκείνος θα ακολουθήσει πολιτική αδιαλλαξίας και θα κόψει κάθε γέφυρα συνδιαλλαγής με τον πρώην υπουργό του. Αισθητά εκνευρισμένος από την εναντίον του αρθρογραφία των κρητικών εφημερίδων, θα χάσει την αυτοκυριαρχία του και θα προβεί σε αυταρχικά μέτρα, με την απαγόρευση της ελευθερίας του Τύπου και με διώξεις και φυλακίσεις εξεχόντων προσώπων της αντιπολίτευσης.[183] Υπό αυτές τις αντίξοες συνθήκες, η πολιτική κατάσταση στην Κρήτη θα έφτανε πάλι σε αδιέξοδο και η απειλή νέας κρίσης ήταν κοντά, καθώς μάλιστα είχε αποτύχει και η ύστατη προσπάθεια αποκατάστασης των σχέσεων των αντίπαλων πολιτικών αρχηγών, του Βενιζέλου και του Αντωνίου Μιχελιδάκη.[184]

Ο Βενιζέλος μαζί με τους οπαδούς του αποσκοπούσαν στην φιλελευθεροποίηση του πολιτεύματος, το οποίο κατόπιν θα οδηγούσε στην Ένωση και σταδιακά συγκέντρωναν τις σημαντικότερες προσωπικότητες του νησιού με το μέρος τους.[185] Η αδυναμία του Γεωργίου στην επίλυση των εθνικών προσδοκιών είχε προκαλέσει αντιδράσεις στο εσωτερικό του νησιού και διχογνωμίες σχετικά με τον τρόπο της ενωτικής διεκδίκησης. Τα ταξίδια που πραγματοποίησε ο πρίγκιπας στις ευρωπαϊκές αυλές είχαν αποδείξει ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις ήταν απρόθυμες να

[178] Λιμαντζάκης, όπ. π., σελ. 213.
[179] Δετοράκης, όπ. π., σελ. 441. Βλ. επίσης Λιμαντζάκης, όπ. π., σελ. 214.
[180] Στο ίδιο.
[181] Παγκαλιάς, όπ. π., τμ. Α΄, σελ. 302. Βλ. σχετικά και Δετοράκης, όπ. π., σελ. 442.
[182]«Γεννηθήτω Φώς», *Κήρυξ*, 21/12/1901 έως 18/01/1902, φ. 3-7. Βλ. σχετικά και Δετοράκης, *Η ιστορία…*, σελ. 443.
[183] Δετοράκης, όπ. π., σελ. 443.
[184] Στο ίδιο.
[185] Παγκαλιάς, όπ. π., τμ. Α΄, σελ. 301.

ανακινήσουν το Κρητικό Ζήτημα και σταθερές στην επιθυμία τους για παγίωση του status quo της Κρητικής Πολιτείας.[186] Έτσι, η πολιτική του Γεωργίου από πολύ νωρίς φάνταζε εξωπραγματική.

Παρόλα αυτά, εκείνος θα μένει πιστός στο καθεστώς της Αυτονομίας, όπως το είχαν εγγυηθεί και προσδιορίσει οι Προστάτιδες Δυνάμεις και θα συνεχίζει να επιδιώκει, υπό την επίδραση αβάσιμων υποθέσεων και συναισθηματικών παρορμήσεων, την εκμηδένιση του φιλελεύθερου ηγέτη, κατηγορώντας τον συνεχώς για διάφορα γεγονότα, με αποκορύφωμα την κατηγορία του ανθενωτικού.[187]

Βραχυπρόθεσμα, η τακτική αυτή θα απομόνωνε πολιτικά τον Βενιζέλο, όμως μακροπρόθεσμα θα συντελούσε στην αναγωγή του σε κύριο μοχλό της εσωτερικής αντίδρασης, συσπειρώνοντας γύρω του την αντιπολιτευτική μερίδα, με σύνθημα την βελτίωση των όρων της λειτουργίας του πολιτεύματος και την ίδια στιγμή την επίσπευση της ενωτικής διαδικασίας.[188]

Σε αυτό είχε συντελέσει και το γεγονός ότι οι τοπικοί παράγοντες του νησιού, οι οποίοι με ενθουσιασμό είχαν στηρίξει τον πρίγκιπα θα έβλεπαν στην πορεία, με πικρία, να παραγκωνίζονται από τους αθηναίους Συμβούλους του Ύπατου Αρμοστή, οι οποίοι αγνοούσαν τα κρητικά ζητήματα. Ο *Κήρυξ*, θα ασκήσει κριτική στους διορισμούς που πραγματοποιήθηκαν χωρίς τις νόμιμες διαδικασίες από τον Γεώργιο και με το άρθρο του *«ΟΙ ΝΕΟΙ ΠΡΟΕΔΡΟΙ ΚΑΙ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΙΣ»*, το οποίο θα έχει ως αποτέλεσμα την πρώτη παύση του *Κήρυκος*,[189] θα επικρίνει την νοθεία στον θεσμό του Συμβουλίου της Δικαιοσύνης.

Το άρθρο διευκρινίζοντας αρχικά ότι δεν πρόκειται να αμφισβητήσει απολύτως την ικανότητα των νέων εισαγγελέων, ωστόσο κάνει την παρατήρηση ότι για τον διορισμό τους:

> *«Κατεπατήθησαν τα προς προαγωγήν δικαιώματα τόσων άλλων εν τη υπηρεσία ευρισκομένων πρωτοδικών και ειρηνοδικών πρώτης τάξεως, οίτινες εδικαιούντο ν' αποβλέπουν εις την κατάληψιν των κενωθεισών τούτων θέσεων λόγω ευδοκίμου αυτών μέχρι σημερον υπηρεσίας […] Ο παραγκωνισμός ούτος δια λόγους αλλοτρίους προς το συμφέρον της υπηρεσίας δεν είνε δυνατόν παρά να επιδράσει ολεθρίως επί του ζήλου και της προς την υπηρεσίαν αφοσιώσεως των δικαστικών υπαλλήλων […] Ο θεσμός του συμβουλίου της Δικαιοσύνης ενοθεύθη […] ουχί το συμβούλιον της Δικαιοσύνης προέτεινε τους διοριστέους, αλλ' εις το συμβούλιον της Δικαιοσύνης υπεβλήθη έξωθεν ο κατάλογος των προσώπων, άτινα τούτο όφειλε να προτείνει προς διορισμόν».*[190]

[186] Δετοράκης, όπ. π., σελ. 441.
[187] Παγκαλιάς, όπ. π., τμ. Α΄, σελ. 301.
[188] Σβολόπουλος, όπ. π., σελ. 107.
[189] Παγκαλιάς, όπ. π., τμ. Α΄, σελ. 469.
[190] *Κήρυξ*, 1/2/1902.

Κλείνοντας το άρθρο επιφυλάσσει να συνεχίσει τον λόγο του όταν θα πραγματευτεί την αντισυνταγματική ανατροπή του πρώτου δικαστικού καθεστώτος.[191]

Εξαιτίας του συγκεκριμένου άρθρου θα ακολουθήσει η παύση της εφημερίδας για περίπου 1,5 μήνα και θα επιβληθεί στους συντάκτες της μηνιαία φυλάκιση. Ο Γεώργιος φανερά εκνευρισμένος από την εναντίον του αρθρογραφία, στο εξής, αρκετά συχνά θα πραγματοποιεί παύσεις στις εκδόσεις εφημερίδων, όπου για να επέλθει η ανάκληση των αδειών τους, θα έπρεπε πρώτα να προηγηθεί Ηγεμονικό Διάταγμα.[192]

Ο Κήρυξ, εντούτοις, θα επανέλθει στο δημοσιογραφικό στερέωμα δριμύτερος, με άρθρα καθόλου ηπιότερα από εκείνο που προξένησε την παύση του. Στις 31 Απριλίου του 1902, με το άρθρο *«ΚΑΤΑΔΙΚΗ»,* ο Βενιζέλος γνωστοποιεί στους αναγνώστες της εφημερίδας τον λόγο της φυλάκισης των συντακτών του *Κήρυκος* και της παύσης του και αναδημοσιεύει την απόφαση της μηνιαίας φυλάκισης, καθώς αυτό προβλεπόταν από τον νόμο, υπερτονίζοντας όμως ότι και *«άνευ της υποχρεώσεως ταύτης ο Κήρυξ θα έσπευδε πάλιν να αναδημοσιευση την καταδικαστικήν απόφασιν όπως εκκαλέση ταυτην ενώπιον του κριτηρίου της κοινής γνώμης*».[193] Για την ετυμηγορία της κοινής γνώμης, ο Βενιζέλος μέσω του *Κήρυξ,* δήλωνε *«καθ' ολοκληρίαν ήσυχος»* αφού είχε πάμπολλες ενδείξεις ότι εκείνη έκρινε την καταδίκη του ως δίκη για την ελευθερία του Τύπου: *«Η ελευθερία του τύπου είναι απαραίτητον συμπλήρωμα του συνταγματικού πολιτεύματος, υφ' ου διεπόμεθα ως η κυριώτατη ασφάλεια των συνταγματικών ελευθεριών».*[194] Έτσι η καταδικαστική απόφαση του *Κήρυκος* αποτελούσε πλήγμα σπουδαιότατο της ελευθερίας του Τύπου, αφού *«αφαιρείται ο σπουδαιότατος χαλινός της αυθαιρεσίας των αρχών»* και κατά τον τρόπο αυτό καταργούνταν η σπουδαιότατη εγγύηση της ελευθερίας των πολιτών γενικότερα.[195]

Το άρθρο, κλείνοντας, θα κατηγορήσει την κυβέρνηση ανοιχτά ότι παραβιάζει ρητή και επιτακτική διάταξη του Συντάγματος, αφού αρνείται την παροχή των αιτουμένων αδειών εφημερίδων και θα προτρέψει την Βουλή να παραπέμψει ενώπιων του ειδικού δικαστηρίου όλους τους ευθυνόμενους για την παραβίαση του άρθρου 23 εδ. γ. του Συντάγματος.[196]

Η αντιπολιτευτική εφημερίδα του Βενιζέλου, όμως, δεν θα έρθει αντιμέτωπη μόνο με τα αυταρχικά μέτρα του Γεωργίου αλλά και με όλον τον φιλοκυβερνητικό Τύπο του νησιού εκείνης της εποχής. Εντονότερα, θα διασταυρώσει τα ξίφη της στο δημοσιογραφικό στερέωμα με την εφημερίδα *Πατρίς*, όπου η αρθρογραφική τους διαμάχη θα είναι πάντα παρούσα στα έντυπα τους.

---

[191] Στο ίδιο.
[192] Λιμαντζάκης, όπ. π., σελ 204.
[193] *Κήρυξ*, 31/5/1902.
[194] Στο ίδιο.
[195] Στο ίδιο.
[196] Στο ίδιο.

Η εφημερίδα *Πατρίς* ακολουθεί κατά πόδας τον Αρμοστή και δεν θα αφήσει ποτέ περιθώρια αμφιβολίας για την στάση της. Η έντονη κριτική της και τα συκοφαντικά σχόλια της προς τον Βενιζέλο θα είναι πάντα κυρίαρχα στα φύλλα της.

Μέσα από τα άρθρα της, οι συντάκτες της θα επιτίθενται σφοδρά στον Βενιζέλο, με την πρώτη ευκαιρία και ο Βενιζέλος μαζί με τον περίγυρο του θα κατονομαστούν ως η αιτία των δεινών της Κρήτης. Για την *Πατρίς*: *«Ο ευπρεπής αυτός κύριος, ο οποίος κατείχε κάποτε και το αξίωμα του Συμβούλου*» και ο περίγυρος του είναι: *«οι ένοχοι της δημιουργηθείσης ταυτης καταστάσεως, ήτις παρέστησε την Κρήτην διηρημένην εθνικώς […] εζημίωσε την οριστικήν διευθέτησιν του εθνικού ζητήματος ημών, ερρύπανε δε την ακηλίδωτον εθνικήν υπόληψιν του Κρητικού λαού, επί τοσούτον χρόνον»*[197]

Με σειρά άρθρων, σε συνέχειες, με τίτλο που κάλυπτε τις δυο στήλες των πρωτοσέλιδων: *«ΤΟ ΦΩΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΤΟΥ ΑΠΟΛΥΘΕΝΤΟΣ ΣΥΜΒΟΥΛΟΥ ΤΑ ΠΡΟ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΤΑΥΤΑ ΜΕΡΟΣ Ά»,*[198] θα παρουσιάσει από την δική της σκοπιά το γεγονός της απόλυσης του Βενιζέλου από την θέση του Συμβούλου Δικαιοσύνης. Ο τίτλος τους είναι αρκετός για να αντιληφθούμε το περιεχόμενο τους, όμως ένας άλλος που θα τα ακολουθήσει, μεγαλύτερος σε μέγεθος και με εντονότερα γράμματα, τα οποία θα καλύπτουν ολόκληρο το πλάτος του πρωτοσέλιδου, θα είναι ενδεικτικότερος της ισχυρής φιλοκυβερνητικής γραμμής της εφημερίδας: *«Η ΓΝΩΜΗ ΤΗΣ Α.Μ. ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΕΡΙ ΤΟΥ Κ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΠΟΥ ΚΑΤΕΣΤΡΕΨΕ ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟΝ ΖΗΤΗΜΑ. Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΚΑΙ ΟΡΙΣΤΙΚΗ ΕΤΥΜΗΓΟΡΙΑ ΛΟΓΟΙ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΕΡΙ ΤΟΥ Κ. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ».* [199]

Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμαντόπουλος, ιδιαίτερος γραμματέας του Ύπατου Αρμοστή, αρκετά συχνά, θα διοχετεύει τα λόγια και τις απόψεις του Γεωργίου στην *Πατρίς,* η οποία με την πάροδο του χρόνου θα εντείνει όλο και περισσότερο την διαμάχη της επί του δημοσιογραφικού στερεώματος με την αντίπαλη της εφημερίδα *Κήρυξ.* Ο αντίλογος στα άρθρα της *Πατρίδος* θα είναι συχνότατος και θα έρθει από τον ίδιο τον Βενιζέλο, ο οποίος με την σειρά του θα απαντάει στα συκοφαντικά λόγια του πρίγκιπα αυτοπρόσωπος, μέσα από τις στήλες της δικής του εφημερίδας. Ο έντονος διάλογος των εφημερίδων και οι μεταξύ τους αναφορές σε άρθρα θα είναι κυρίαρχος για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα. Για την *Πατρίδα*, ο Αρμοστής είναι το κύριο πρόσωπο της, το οποίο ακολουθεί σε όλες του τις μετακινήσεις, υποστηρίζοντας και περιγράφοντας με κάθε λεπτομέρεια τον «*Ιερό Σκοπό Του*» και ταυτόχρονα επικρίνοντας *«τα σκοτεινά σημεία»* του πολιτικών του αντιπάλων και ιδιαιτέρως εκείνου του *«θορυβοποιού κυρίου, ο οποίος κατείχε κάποτε*

[197] *Πατρίς*, 1/1/1902.
[198] Στο ίδιο. Η συνέχεια στο *Πατρίς*, 4/2 /1902.
[199] *Πατρίς*, 11/2/1902.

το αξίωμα του συμβούλου». Σε εκείνον *«τον πραγματικό συντάκτη του μεγάλου Κήρυκος»* -όπως ειρωνικά αποκαλεί τον Βενιζέλο αποφεύγοντας διαρκώς να αναφέρει το όνομα του- σε αντίλογο της προς τα άρθρα του θα του απαντάει ιδιαιτέρως: *«Σιώπα, ουδείς σε ηδίκησε, συ είσαι η αιτία του γενομένου κακού, συνετισθήτι και παύσι».*[200] Αποκαλώντας τον «*ανόητο*» και «*μωρό*», αρκετά συχνά θα του υπενθυμίζει στην αρθρογραφία της ότι κανένας δεν ασπάζεται τις τραγελαφικές πολιτικές του θεωρίες, οι οποίες, όπως ισχυρίζεται, υπήρξαν η μόνη αιτία να πιστευτεί ατυχώς στην Ευρώπη ότι υπάρχει και διαφορετική ποθητή λύση στην Κρήτη πέραν της Ένωσης,[201] ενώ διαρκώς θα τον προτρέπει να σταματήσει να καθιστά συμμέτοχους στην *«άνοια του»* και άλλους αθώους παρασύροντας τους στο βάραθρο, *«εις ο ανόητος εκυλίσθη»*, αλλά να τηρήσει την σιγή της μετανοίας.[202]

Η *Πατρίς* ακολούθησε την αντιβενιζελική της γραμμή με φανατισμό και αδιαλλαξία κόβοντας κάθε γέφυρα συνδιαλλαγής και αποκατάστασης των σχέσεων μεταξύ των αντιμαχόμενων μερίδων. Εξάλλου, με αυτή την γραμμή την είχε παραδειγματίσει ο εκλεκτός της πρίγκιπας, ο οποίος υπακούοντας στις εισηγήσεις των αντιβενιζελικών συμβούλων του, είχε προχωρήσει σε μέτρα αυταρχικά.

Ωστόσο, δεν συμπεριφέρθηκαν όλες οι φιλοηγεμονικές εφημερίδες κατ' αυτόν τον τρόπο και χαρακτηριστικό εδώ είναι το παράδειγμα της *Νέας Έρευνας*, η οποία θα επιχειρήσει να ρίξει τους τόνους και να κατευνάσει τα πνεύματα, διατηρώντας αρκετά ήπια κριτική εναντίον του Βενιζέλου, γεγονός που προκάλεσε και πάλι αντιδράσεις, όμως αυτή την φορά από την μεριά της φιλοαρμοστικής μερίδας του Τύπου. Για την *Νέα Έρευνα,* ο Βενιζέλος δεν είχε δείξει την διαφωνία του ως προς τον τελικό στόχο της Ένωσης, απλώς είχε προτείνει μέτρα προς την επίτευξη του, που όμως ο κρητικός λαός έτυχε να τα αποδοκιμάσει και τα οποία βέβαια, θα μπορούσαν, πιθανώς, αντίθετα με τις προβλέψεις του εισηγημένου τους, να απομακρύνουν αντί να προσεγγίσουν την πολυπόθητη Ένωση. Όμως, ο στόχος ήταν κοινός για όλους και ο Βενιζέλος ξεκάθαρα δεν είχε αποκλίνει από αυτόν. Η εφημερίδα, μάλιστα, σύμφωνα με τα γραφόμενα στα άρθρα της, είχε κατηγορηθεί για την αρκετά ήπια στάση της απέναντι στον απολυθέντα σύμβουλο και θα σπεύσει, ευθύς και πάλι με ήπιους τόνους να δηλώσει την παντελής έλλειψη διαφωνίας και την επί του ζητήματος απόλυτη εμπιστοσύνη της προς τον Γεωργίο και την ενωτική του πολιτική. Η *Νέα Έρευνα* θα επιβεβαιώσει την στάση της προτρέποντας την αποφυγή ιδεών για νέες μεταβατικές καταστάσεις στο νησί που θα αποτελούσαν πρόσκομμα και θα διαιώνιζαν την εκκρεμότητα του Κρητικού Ζητήματος, του οποίου η λύση απαιτούσε ομοψυχία, ομοφωνία και συνδιαλλαγή.

---

[200] *Πατρίς*, 12/3/1902.
[201] Στο ίδιο
[202] Στο ίδιο

Όμως, εκείνο που δίχαζε περισσότερο από όλα ήταν ο αυταρχικός τρόπος διακυβέρνησης του Γεωργίου και στην προκειμένη περίπτωση το γεγονός αυτό αποτυπώθηκε ευδιάκριτα στον κρητικό Τύπο. Εξάλλου, ο πολιτικός διάλογος συντελούνταν κατά το πλείστον μέσα από τα φύλλα των εφημερίδων, αφού η Συνέλευση δεν συνεδρίαζε τακτικά μέχρι το 1905.[203] Το γεγονός αυτό, είχε ως επακόλουθο, η διαμόρφωση της κοινής γνώμης να επηρεάζεται καθοριστικά από τα έντυπα της εποχής και για τον λόγο αυτό ο πρίγκιπας επιχείρησε να διαδραματίσει κυρίαρχο ρόλο στις εκδόσεις μιας και το συντηρητικό σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας του αναγνώριζε σχεδόν το σύνολο των αρμοδιοτήτων της εκτελεστικής εξουσίας.[204] Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να συγκεντρώσει στο πρόσωπο του την έντονη κριτική του Τύπου, την οποία όμως επιχείρησε να περιορίσει καθώς είχε το δικαίωμα να χορηγεί και να ανακαλεί άδειες ανάλογα με την κρίση του. Με διαφορετικά λόγια, ο Γεώργιος εκείνο που επιθυμούσε ήταν να καταστήσει σαφές ότι δεν ήταν διατεθειμένος να ανεχθεί οποιαδήποτε κριτική και αμφισβήτηση της εξουσίας του, πόσο μάλλον δε, ευθείες βολές, τις οποίες επιχείρησε να αφανίσει με πλήθος διαταγμάτων, μέσω των οποίων επέβαλε καθεστώς λογοκρισίας.[205]

Σε γενικές γραμμές, η διακυβέρνηση του πρίγκιπα Γεωργίου, υπήρξε αρκετά θυελλώδης και από την φιλοβενιζελική μερίδα του Τύπου θεωρήθηκε ότι δεν διέφερε και πολύ από τις προηγούμενες, όταν ο θώκος της διοίκησης ήταν στα χέρια των Οθωμανών.[206] Τα χρόνια που ακολούθησαν οι αντιδράσεις των Κρητικών ήταν πολλές. Η δυσαρέσκεια κατά της ηγεμονίας, η άσχημη οικονομική κατάσταση και κυρίως η στασιμότητα ως προς το Ζήτημα της Ένωσης προκάλεσαν ισχυρό κοινωνικό αναβρασμό, ο οποίος θα εκφραστεί με εκδόσεις καινούριων εντύπων, παρά τις αντίξοες συνθήκες και τις αυθαιρεσίες του Γεωργίου.[207]

Ο πρίγκιπας ακολουθώντας πολιτική αδιαλλαξίας, όμως, έδειχνε να επιθυμεί ακόμα και την κατάργηση της αντιπολίτευσης. Αυτή η σταθερά αδιάλλακτη στάση του, θα οδηγήσει τον Βενιζέλο με τους στενούς συνεργάτες του Μάνο και Φούμη να καταφύγει στο Θέρισο το 1905, κηρύσσοντας επανάσταση ενάντια στο καθεστώς.[208] Ο Βενιζέλος, αφού στο τέλος, συνειδητοποίησε την αδυναμία να διαδραματίσει ουσιαστικό ρόλο στο πλαίσιο της νομιμότητας, κάτω από τον ανεξέλεγκτο αυταρχισμό του πρίγκιπα, θα διεκδικήσει στο όνομα της ομαλής λειτουργίας του πολιτεύματος και ιδίως της εθνικής αποκατάστασης, το δικαίωμα της προσφυγής στην επαναστατική βία.[209]

---

[203] Λιμαντζάκης, όπ. π., σελ. 202.
[204] Στο ίδιο, σελ. 203.
[205] Παγκαλιάς, όπ. π., τμ. Β΄, σελ. 775.
[206] Παγκαλιάς, όπ. π., τμ. Α΄, σελ. 309.
[207] Λιμαντζάκης, όπ. π., σελ. 204.
[208] Παγκαλιάς, όπ. π., τμ. Α΄, σελ. 302.
[209] *Κήρυξ,* 21/12/1901, 21/12/1901 έως 18/01/1902, φ. 3-7. Βλ. επίσης σελ. 51. Σβολόπουλος , όπ. π., σελ. 107.

1.2. ΙΙ . Το Θέρισο

Οι αντιδράσεις των κρητικών στα χρόνια της κηδεμονίας ήταν πολλές και κάποιες εκδηλώθηκαν με εξεγέρσεις στην ορεινή Κυδωνία, αρχικά στους Λάκους το καλοκαίρι του 1904 και ακολούθως στο Θέρισο την άνοιξη του 1905.[210] Συγκεκριμένα, η επανάσταση του Θερίσου αποτελούσε το αποκορύφωμα της ολοένα και σαφέστερα εκδηλωνόμενης δυσαρέσκειας απέναντι στο πρόσωπο του πρίγκιπα.[211] Γύρω από τον Βενιζέλο συνασπίστηκαν όλοι οι δυσαρεστημένοι από τον αυταρχικό τρόπο διακυβέρνησης του Γεωργίου και από την αδυναμία του να προχωρήσει το Ενωτικό Ζήτημα, σχηματίζοντας μια ισχυρότατη αντιπολίτευση,[212] η οποία θα οδηγήσει πολύ γρήγορα την κατάσταση σε κρίσιμο σημείο και θα κλονίσει σοβαρά την εσωτερική ενότητα της Κρητικής Πολιτείας.[213] Οι εκπρόσωποι της αντιπολίτευσης συνέταξαν και υπέγραψαν προκήρυξη στις 26 Φεβρουαρίου του 1905 στην οποία ζητούσαν μεταβολή του Συντάγματος της Κρητικής Πολιτείας.[214] Αυτό ήταν και το προμήνυμα της επανάστασης, η οποία θα εκδηλωνόταν λίγες ημέρες αργότερα και θα γινόταν γνωστή ως η Επανάσταση του Θερίσου.[215]

Το κίνημα του Θερίσου ξέσπασε στις 10 Μάρτιου του 1905, υπό την ηγεσία του Βενιζέλου και είχε κύρια αιτήματα, αφενός την ριζική αλλαγή των όρων της εσωτερικής διακυβέρνησης, με την ακραία διεκδίκηση της αντικατάστασης του πρίγκιπα Γεωργίου από το αξίωμα του Ύπατου Αρμοστή και αφετέρου την ενωτική επιδίωξη.[216] Επίσημη σημαία της επανάστασης καθιερώθηκε η Ελληνική, έχοντας στο μέσο της, τη Νίκη του Παιωνίου και τη λέξη Ένωση.[217]

Ο Γεώργιος, όπως ήταν αναμενόμενο, στο άκουσμα των γεγονότων θα σπεύσει αμέσως να αποκηρύξει το κίνημα:

> «*Κρήτες!*
>
> *Το έκνομον κίνημα, εις ό τίνες των συμπατριωτών υμών προέβησαν τη 10η Μαρτίου […]επλήρωσε βαθείας θλίψεως την ψυχήν Μου και την ψυχήν παντός ειλικρινώς πονούντος τον τόπον και τελείως αφωσιωμένου εις την εθνικήν ιδέαν. Υπό το πρόσχημα ταύτης οι πρωτουργοί του κινήματος παραπλάνησαν ικανούς αθώους δια τούτω σπευδω να συστήσω προς πάντας μεν υμάς να εμείνητε εν τη φιλονομία, […] εις τους παραπλανηθέντας δε να επανέλθωσιν ησύχως εις τας εστίαν των. Η εθνική υπόθεσις αντί*

[210] Λιμαντζάκης, όπ. π., σελ. 231 – 233.
[211] Κλάψης, όπ. π., σελ. 216.
[212] Δετοράκης, όπ. π., σελ. 444. Βλ. επίσης Κλάψης, όπ. π., σελ. 216.
[213] Στο ίδιο.
[214] Στο ίδιο.
[215] Λιμαντζάκης, όπ, π, σελ. 233.
[216] Κλάψης, όπ. π. σελ. 216.
[217] Εμμανουήλ Αντ. Θεοδωράκης, «Το επαναστατικό κίνημα του Θερίσου (1905)», *Χανιώτικα Νέα*, 9/3/ 2015.

να υπηρετήται ζημιούται σοβαρώς δια κινημάτων ατάκτων και εκνόμων των οποίων αι συνέπειαι δύνανται ν' αποβώσιν ου μόνον θλιβερέ, αλλά και επιζήμιαι εις την Πατρίδα και πολυτρόπος καταστρεπτικαί εις τον τόπον».[218]

Όμως, ο Βενιζέλος, με διαπραγματευτικούς ελιγμούς, έχοντας υπόψη την αναγκαστική προσαρμογή των σκοπών στα διαθέσιμα μέσα αλλά και με γνώμονα την ρητή αντίθεση των Μεγάλων Δυνάμεων στην άμεση ανάκληση του Γεωργίου και ακόμα περισσότερο στην αυτόματη προώθηση της ενωτικής λύσης, θα προβάλει την κάθοδο ειδικής εξεταστικής επιτροπής, ως βασικό όρο για τον τερματισμό του κινήματος.[219] Σταθμίζοντας εσωτερικούς και εξωτερικούς παράγοντες, ο Βενιζέλος, με την σχετική πρόταση του στις 15 Ιουλίου άνοιγε την οδό για τον συμβιβαστικό τερματισμό του ενόπλου αγώνα.

Η οκτάμηνη παράταση της επαναστατικής δραστηριότητας είχε επιτραπεί λόγω των αντιγνωμιών μεταξύ των Ευρωπαίων, της διστακτικότητα τους να προκαλέσουν καινούρια αιματοχυσία, καθώς και της αριθμητική ανεπάρκειας της τοπικής χωροφυλακής και των διεθνών στρατευμάτων.[220] Ωστόσο, η αδυναμία για προσφυγή σε κατασταλτικά μέτρα θα τρέψει τις Μεγάλες Δυνάμεις στην ιδέα ενός διακανονισμού συμβιβαστικού, ο οποίος θα ήταν ικανός να διατηρήσει το βασικό θεσμικό πλαίσιο.

Τον Νοέμβριο του 1905 εξασφαλιζόταν το τέλος του ενόπλου αγώνα με βάση την παροχή αμνηστίας, την επίβλεψη της διοίκησης της Αρμοστείας από τις διεθνείς αρχές και την έλευση διεθνούς εξεταστικής επιτροπής. Η κάθοδος της επιτροπής στο νησί τον Φεβρουάριο του 1906[221] και η επαφή της με την πραγματικότητα θα οδηγήσει τα μέλη της σε συμπεράσματα τα οποία θα προκαθόριζαν τις τελικές ευρωπαϊκές αποφάσεις:

- Καμία βιώσιμη λύση πλην της Ένωσης δεν ήταν δυνατή
- Η στάση του Ύπατου Αρμοστή απέκλειε ακόμα και την προσωρινή ομαλή διαρρύθμιση της πολιτικής ζωής στο εσωτερικό.

Ο Εδουάρδος Λω, πρόεδρος της επιτροπής θα εισηγηθεί στην βρετανική κυβέρνηση να αναθέσει στον βασιλιά των ελλήνων το δικαίωμα να υποδεικνύει εκείνος τον Ύπατο Αρμοστή, καθώς και να εγγυηθεί την τήρηση της συνταγματικής τάξης και των εσωτερικών μεταρρυθμίσεων που θα προτείνονταν από την εξεταστική επιτροπή. Η τελική αποδοχή της πρότασης θα επιτευχθεί

[218] *Επίσημος Εφημερίς Της Κρητικής Πολιτείας*, 12/3/1905.
[219] Σβολόπουλος, όπ. π., σελ. 107.
[220] Στο ίδιο.
[221] Δετοράκης, όπ. π., σελ. 448.

κάτω από τις πιέσεις της κρητικής κοινής γνώμης και οι αποφάσεις τις περιελάμβαναν την αναδιάρθρωση της χωροφυλακής, την δημιουργία πολιτοφυλακής υπό την εποπτεία ελλήνων αξιωματικών, την αποχώρηση των διεθνών στρατευμάτων έπειτα από την αποκατάσταση της τάξης, την χορήγηση νέου δανείου, την αναστολή της πληρωμής των τόκων του αρχικού, επέκταση στο νησί των αρμοδιοτήτων της επιτροπής οικονομικού ελέγχου της Ελλάδας και τέλος την αναθεώρηση του Συντάγματος.[222] Στις 14 Σεπτεμβρίου θα κοινοποιηθεί, με νέα απόφαση, στον βασιλιά της Ελλάδας, η παραχώρηση του δικαιώματος να διορίζει εκείνος τον Ύπατο Αρμοστή του νησιού.[223]

Οι νέες εξελίξεις θα οδηγήσουν τον Γεώργιο να υποβάλει την παραίτηση του στις 12 Σεπτεμβρίου του 1906 και κατόπιν να αποχωρήσει από την Κρήτη.[224] Η γνωστοποίηση των καινούριων αποφάσεων θα ερμηνευτεί από την πλειονότητα ως ένα πολύ σημαντικό βήμα στην προώθηση του Κρητικού Ζητήματος[225] και η επανάσταση του Θερίσου θα θεωρηθεί από τους κατοίκους του νησιού ο επίλογος των υπεράριθμων επαναστατικών ενεργειών του κρητικού λαού.[226]

Κατά την διάρκεια του κινήματος, οι εφημερίδες *Το Θέρισο* και *Επίσημος Εφημερίς Της Επαναστατικής Συνελεύσεως*, θα εκδοθούν με μοναδικό σκοπό την εξυπηρέτηση των αναγκών της επανάστασης. Συγκεκριμένα, η δεύτερη θα τυπωθεί στο χειροκίνητο πιεστήριο του Θερίσου[227] και θα αποτελέσει το επίσημο έντυπο των επαναστατών. Οι παραπάνω εφημερίδες σε συνδυασμό με το *Ελεύθερο Βήμα* ήταν οι μόνες, οι οποίες εκδόθηκαν για πρώτη φορά κατά την διάρκεια του κινήματος, ενώ οι εφημερίδες *Ελλάς*, και *Νέα Έρευνα* θα συνεχίσουν κανονικά την έκδοση τους. Η τελευταία μάλιστα είχε σπεύσει εξ' αρχής να το αποδοκιμάσει. Φυσικά, ο Βενιζέλος δεν θα μπορούσε να ήταν απών μέσω της εφημερίδας του, από όπου, από την πρώτη στιγμή, είχε δώσει μάχη με τα περίφημα δημοσιεύματα «*Γεννηθήτω Φως*» και «*Μολών Λαβέ*» στα οποία και υποστήριζε*: «Όπου η εξουσία αφαιρεί τας λαϊκάς ελευθερίας δια πραξικοπήματος εκεί ανοίγεται πλέον η νόμιμος οδός των επαναστάσεων και δια της οδού ταύτης θα εξήρχετο ο υπέρ των ελευθεριών του αμυνόμενος λαός, συντρίβων ανηλεώς πάσαν εναντίαν δύναμιν»*.[228]

Η εφημερίδα *Ελλάς,* όπου συντάκτης της είναι ο Παπαδάκης, θα κάνει εκτεταμένες αναφορές στα γεγονότα γύρω από την επαναστατική κίνηση μέσα από τις στήλες της, απ' όπου θα

[222] Στο ίδιο.
[223] Στο ίδιο, σελ. 448-449. Βλ. επίσης Φελεσάκης, όπ. π.
[224] Στο ίδιο, σελ. 449.
[225] Στο ίδιο.
[226] Λιμαντζάκης, όπ. π., σελ. 244.
[227] Θεοδωράκης, όπ. π.
[228] *Κήρυξ,* 21/12/1901, 21/12/1901 έως 18/01/1902, φ. 3-7.

καθρεπτίζεται και ο ρόλος των μελών της.[229] Η *Ελλάς*, θα παρουσιάσει με εκτενή άρθρα και με κάθε λεπτομέρεια, κυρίως, την στάση των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στους επαναστάτες κρήτες, την οποία θα αναλύσει, θα κρίνει και θα σχολιάσει διεξοδικά.

Οι Μεγάλες Δυνάμεις, στα επίμονα κηρύγματα τον κρητικών, τόνιζαν διαρκώς το απραγματοποίητο της Ένωσης την παρούσα χρονική στιγμή, καθώς οι περιστάσεις στα Βαλκάνια δεν το επέτρεπαν: «*Το ακατάλληλον της περιστάσεως δια πολιτικάς μεταβολάς εν τη Ανατολή, πιεζόμενοι δεν δύνανται να επιτρέψωσι την εν Κρήτη μεταβολήν του Καθεστώτος»*.[230] Όμως, ο Βενιζέλος, με αφορμή τις δηλώσεις τους είχε κάνει μια στοχευμένη διαπίστωση στο ξεκίνημα του κινήματος, την οποία η *Ελλάς* διέκρινε:

> *«Η Ένωσις υπό τας σημερινάς περιστάσεις είναι αδύνατον, δύνανται όμως να υποβάλλουν άλλα αιτήματα τα οποία οι κ. πρόξενοι είναι διατεθειμένοι να ακούσουν. Ο κ. Βενιζέλος τότε παρετήρησεν ότι υπέρ της Ενώσεως από σήμερον εδημιουργήθη σπουδαίον επιχείρημα το οποίον δεν είναι δυνατόν να παραγνωρίσουν αι Δυνάμεις από την ευμένειαν των οποίων πάντοτε εξαρτάται η οριστική λύσις του ζητήματος. Τούτο δε συνιστάται εις το γεγονός ότι σήμερον οιοσδήποτε δυσηρεστημένος κατά της καταστάσεως θα εξέρχηται με αριθμόν τινά ενόπλων εις τα βουνά κηρύττων την μετά της Ελλάδος Ένωσιν και ούτως η Ευρωπαική διπλωματία θα ευρίσκεται πάντοτε εις την ανάγκην να ασχολήται περί του Κρητικού Ζητήματος, πράγμα το οποίον δεν θα είναι δι' αυτήν διόλου ευχάριστον».*[231]

Οι απαντήσεις του προξενικού συμβουλίου στα αιτήματα των επαναστατών του Θερίσου για Ένωση αλλά και στα ψηφίσματα της Κρητικής Βουλής, θα είναι διαρκώς αρνητική. Εντούτοις, όμως, η επαναστατική κίνηση, ήδη από το ξεκίνημα της, έδειχνε ότι θα αποτελούσε τον καταλύτη για την εκπλήρωση του «*προαιώνιου πόθου»* των κρητών, γεγονός που όπως αποδεικνύεται από το παραπάνω άρθρο της *Ελλάς*, είχε αντιληφθεί από πολύ νωρίς ο διορατικός Βενιζέλος.

Σε κάθε απαίτηση του κρητικού λαού για Ένωση οι Δυνάμεις απαντούσαν ότι *«θεωρούσιν αδύνατον υπό τας ενεστώτας περιστάσεις την ένωσιν της Κρήτης μετά του Βασιλείου της Ελλάδος»*[232] Το ίδιο είχαν απαντήσει και τότε στον πρίγκιπα Γεώργιο όταν πραγματοποιούσε τα ταξίδια του προς αυτόν τον σκοπό στις πρωτεύουσες της Ευρώπης,[233] το ίδιο θα κάνουν και στην τελευταία

[229] Παγκαλιάς, όπ. π., τμ. Β΄, σελ. 429.
[230] *Ελλάς*, 7/4/1905.
[231] *Ελλάς*, 31/3/1905.
[232] *Ελλάς*, 6/5/1905.
[233] *Ελλάς*, 31/3/1905.

τους απάντηση στις 29/Απριλίου/12 Μαΐου του 1905, η οποία θα δημοσιευθεί ολόκληρη στην *Ελλάς*:

«Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΑΠΑΝΤΗΣΗΣΙΣ ΤΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ

Κρήτες,

[…] Αι Προστάτιδες Δυνάμεις θεωρούσιν αδύνατον υπό τας ενεστώτας περιστάσεις την ένωσιν της Κρήτης μετά του Βασιλείου της Ελλάδος […] Είναι αυταί διατεθειμέναι μόλις οι επαναστάται καταθέσωσι τα όπλα να μελετήσωσι τας διοικητικάς και οικονομικάς μεταρρυθμίσεις, τας οποίας ήθελεν αναγνωρίση αναγκαίας προς την πρόοδον και την ευημερίαν της νήσου […] Υπερ των ενωτικών παρορμήσεων, οφείλωμεν και πάλιν ν΄αποκρούσωμεν […] πάσαν ιδέαν, υπεμφαίνουσα την μεταβολήν ταυτην του πολιτικού καθεστώτος [..] οφείλομεν *ν' ανακοινώσωμεν την κατηγορηματικήν ταυτην απόφασιν των Κυβερνήσεων ημών […] οφείλομεν να γνωρίσωμεν εις αυτούς αι Προστατιδαι Δυνάμεις είναι στερρώς απεφασιμέναι να προσφύγωσιν εις νέα ναυτικά και στρατιωτικά μέτρα, άτινα ήθελον κρίνη αναγκαία, όπως ασφαλισθή ο σεβασμός εις την απόφασιν αυτών προς αποκατάστασιν της τάξεως».*[234]

Κλείνοντας την αρνητική τους απάντηση, οι υπογραφόμενοι εν Χαλέπα τη 29 Απριλίου/ 12 Μαΐου 1905, πρόξενοι των Μεγάλων Δυνάμεων δεν θα αφήσουν περιθώρια για την μη υπακοή στις υποδείξεις τους. Η Κρητική Βουλή με ψήφισμα στις 15 Μαΐου θα απαντήσει στην παραπάνω προκήρυξη των δυνάμεων και θα αναγγείλει την προσωρινή παύση των εργασιών της. Το ψήφισμα θα δημοσιευτεί ολόκληρο στην *Ελλάς* και θα εκφράσει την βαθύτατη λύπη ολόκληρου του κρητικού λαού ο οποίος όπως δηλώνει:

«εμμένει εις τας προηγουμένας διακηρύξεις της περί Ενώσεως της Κρήτης μετά του Ελευθέρου Βασιλείου της Ελλάδος ως της μόνης φυσικής, δικαίας και οριστικής λύσεως του κρητικού Ζητήματος […] και ικετεύει τας Προστάτιδας Δυνάμεις όπως συμπληρούσαι το ευγενές και εκπολιτιστικόν Αυτών έργον, θέσωσιν επί τέλους τέρμα εις τα δεινά του κρητικού λαού δια της εθνικής αυτού αποκαταστάσεως».[235]

[234] *Ελλάς*, 6/5/1905.
[235] *Ελλάς*, 20/5/1905.

Το ψήφισμα της 15η Μαΐου θα υπογραφεί στα Χανιά από τον πρόεδρο Μιχελιδάκη και τους γραμματείς Γ. Πανηγυράκη, Γ, Βαρούχα, Μ. Κεφαλογιάννη.

Στο επόμενο φύλλο της εφημερίδας, θα δημοσιευθεί και το *«Υπόμνημα της Επαναστατικής Συνελεύσεως του Θερίσου προς τας Δυνάμεις»* για την αρνητική τους απάντηση, το οποίο καλύπτει την πρώτη σελίδα και το μεγαλύτερο μέρος της δεύτερης. Ο γνωστός μας πλέον Παπαδάκης θα σχολιάσει το Υπόμνημα των επαναστατών με το άρθρο του *«Η ΔΙΑ ΤΟΥ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΟΣ ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΛΥΣΙΣ»*, απευθυνόμενος ξεχωριστά σε κάθε *Προστάτιδα Δύναμη*, με ύφος που εντυπωσιάζει, επικαλώντας την ιστορία και τις αρχές έκαστης:

- Για την Αγγλία θα πει: *«Έντιμος, ευγενής και φιλελεύθερος Αγγλία […] τας αρχάς σου; Θα λησμονήσης τον Κάνιγκ και τον Γλάδστωνα;»*
- Για την Γαλλία θα πεί: *«Δημοκρατούμενη Γαλλία θ' ανατρέψης το δόγμα, όπερ εθέσπισας δια της μεγάλης σου επαναστάσεως, ην έκαμες της ισότητος και της ελευθερίας; Θα λησμονήσης τον Ουγκώ, τον Γαμβέταν;»*
- Για την Ιταλία θα πει: *«Συ δε ιπποτική Ιταλία η μέχρι της χθες σκλαβωμένη θα λησμονήσης τον ένδοξον Γαριβάλδην σου και τον Καβούρ, οίτινες ειργάσθησαν δια την ένωσιν και την ελευθερίαν σου;»*
- για την Ρωσία θα πει: *«Η δε Ρωσία θα κτυπήσει ημάς τους ομοδόξους διότι ζητούμεν την ελευθερίαν μας;»*[236]

Ο Παπαδάκης δεν δύναται να πιστέψει συμφωνά με τα γραφόμενα του στο ίδιο άρθρο ότι οι «*Ευεργέτιδες Προστάτιδες Δυνάμεις*» θα μπορούσαν ποτέ να καταστρέψουν και να *«κτυπήσουν»* τον μικρό αλλά θαρραλέο λαό της Κρήτης, διότι το πνεύμα του φωτός της ευγενούς και φιλελεύθερης Ευρώπης θα υπερισχύσει. Επίσης δεν δύναται να καταλάβει το επιχείρημα της Ευρώπης για την επίμονη άρνηση της Ένωσης επί της παρούσης, λόγω της εξεγέρσεως των Βαλκανικών Κρατών:

> *«Το Κρητικόν Ζήτημα είνε ανεξάρτητον και εντελώς άσχετον. Μη η Ευρώπη φοβείτε την Βουλγαρίαν; να το πιστεύσωμεν; ποτέ! Είνε πρόσχημα, διότι η επιθυμία της Ευρώπης είνε να μη δυσαρεστήσει το χαιδεμένο της παιδί.*
>
> *Αλλά τι εζήλευσεν η Ευρώπη από τους Βουλγάρους, από αυτόν τον βάρβαρον και άγριον λαόν, αυτούς τους απογόνους του Κρούμου! […] Ποία σύγκρισις δύναται να γίνη μεταξύ του ευγενούς και πολυπαθούς λαού της Κρήτης και των απογόνων του Κρούμου;*

[236] *Ελλάς*, 28/5/1905.

Οι Κρήτες είναι έλληνες και είναι άδικον να λησμονήται η Ελλάς διότι την Ευρώπην γαλουχίσασα αφήκε τον μαστόν δ' εαυτήν κενόν. Οι δε Κρήτες ουδέν άλλο παρά της Ευρώπης ζητούσιν ει μη δικαιοσύνην, ην πεποίθημεν ότι δεν θ' αρνηθώσιν οι Προστάται μας».[237]

Σύμπας, ο λαός της Κρήτης, σύμφωνα με άρθρο της Ελλάς, θα εμμένει στην απόφαση του *«ή να βιώσει υπό τα πτυχάς της κυανολευκου ή ν' αποθάνει, και ότι προ ουδενός μέτρου, όπερ οι ισχυροί της γης ήθελον θέσει εις εφαρμογήν θα υποχωρήση ζων* ». [238]

Μελετώντας την επανάσταση του Θερίσου μέσα από τα φύλλα των εφημερίδων του νησιού αποδεικνύεται περίτρανα το γεγονός ότι όλοι οι κρητικοί ήταν υπέρ της Ένωσης αλλά με διαφορετικό τρόπο. Πλήθος από άρθρα της *Ελλάς* καθρέπτιζαν το γεγονός ότι ενώ όλοι οι βουλευτές της Κρητικής Βουλής είναι υπέρ της ενωτικής ως μόνης λύσης, οι αντίθετες παρατάξεις διαφωνούσαν για τον τρόπο που εκείνη θα ερχόταν. Για τον λόγο αυτό είχαν περιπέσει και σε αδιέξοδο, όπως διαπιστώνει ο Παπαδάκης.

Στο άρθρο του με τίτλο *«ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ»* παρουσιάζεται η αμηχανία στην οποία είχε περιέλθει η Βουλή όλο αυτό το διάστημα διότι *«υπάκουσε καταρχήν στην ανάγκη να κηρύξει την Ένωσιν, και κατόπιν επραξικόπησε κατ' ακολουθίαν ψηφίσασα την προσωρινή λειτουργία των νόμων υπό το καθεστώς της Αρμοστείας».* Στο πρώτο ψήφισμα η Βουλή προέβη *«πεποιθότως, ως σύμπας ο κρητικός λαός»*, ενώ στο δεύτερο προέβη η πλειοψηφία έχοντας την σκέψη να μην μείνει το νησί χωρίς νόμους *«άτε αποστέργουσα να παραδεχθη την γνώμην της επαναστάσεως ότι δέον ο τόπος να κυβερνηθή εν ονόματι του Βασιλέως των Ελλήνων και κατά τους ελληνικούς νόμους, και δια να μη φέρη εις αμηχανίαν τας Προστάτιδας Δυνάμεις Περί του Πρακτέου»*, χωρίς να λάβει υπόψη ότι η επανάσταση δεν θα συμμορφωθεί στην απόφαση αυτή.

Η καυστική γραφίδα του Παπαδάκη θα είναι άκρως επικριτική στην διγλωσσία της κρητικής Βουλής και στην στάση της απέναντι στους επαναστάτες του Θερίσου. Σε όλο το άρθρο του θα είναι εμφανής η διαπίστωση ότι δεν είναι διόλου εφικτό πλέον να βιώσει ο κρητικός λαός υπό το καθεστώς της Αρμοστείας, καθώς εκείνο *«παρετάθη υπέρ το δέον»* και καταδικάστηκε στην συνείδηση του τόπου και αν αναλογιστούμε εκ του αποτελέσματος αποδεικνύεται ότι ο Παπαδάκης είχε δίκιο. Ο Παπαδάκης, κλείνοντας το άρθρο του, θα προτρέψει την βουλή να αφήσει τα πείσματα και να έλθει σε αδελφική συνεννόηση με τους επαναστάτες, εξ' ολοκλήρου, αφήνοντας κατά μέρος τις μικροφιλοτιμίες.[239]

---

[237] *Ελλάς*, 28/5/1905.
[238] *Ελλάς*, 20/4/1905.
[239] *Ελλάς*, 20/5/1905.

Όπως και να έχει, *«η Ιερή Ιδέα»*, της οποία αφετηρία ήταν το χωριό του Θερίσου θα κλονίσει και θα συγκινήσει όλο το νησί. Οι Κρήτες μπορεί να διαφώνησαν για τον τρόπο της Ένωσης, όμως:

> «*Απαξάπαντες και άνευ ουδεμίας αποχρώσεως πολιτικής εξαιρουμένης ύψωσαν την σημαία της ενώσεως, συνήλθον εις κέντρα από των πόλεων μέχρι των μικρότατων χωρίων εν συλλαλητηρίοις και εν Ιερά συγκινήσει και πλήρη αδελφική συμπνοία έρρηξαν φωνήν διάτορον υπερ της ενώσεως της πατρίδος μετά του ελευθέρου Ελληνικού Βασιλείου*».[240]

Λίγες μέρες μόλις μετά την διακοπή της *Ελλάς* στις 11 Ιουνίου του 1905, ο Παπαδάκης θα εκδώσει στις 24 Ιουνίου την μικρής διαρκείας εφημερίδα *Το Θέρισο* την οποία και θα θέσει στην υπηρεσία του επαναστατικού κινήματος.

Ο γνωστός μας πλέον συντάκτης και εκδότης από το πρώτο κιόλας φύλλο της νέας του εφημερίδας θα ξαναβρεί την καυστικότητα του, ασκώντας σκληρή κριτική στον Αρμοστή και στους περί αυτού, τους οποίους και θεωρεί υπευθύνους για την κατιούσα που είχε πάρει το νησί. Αντιθέτως, για εκείνον, οι πρωτεργάτες του κινήματος είχαν αναλάβει τον «*Ιερόν Αγώνα*», τον οποίο συνεμερίσθη σύμπας ο λαός της Κρήτης, γεγονός που προκάλεσε τον φθόνο της Αρμοστείας και τις κακοήθεις συκοφαντίες της. Ο Βενιζέλος και ο περίγυρος του, για τον εκδότη του *Θερίσου* αποδείχθηκαν περίτρανα *«εθνικώτεροι των συκοφάντων»* και *«ακραιφνέστεροι εκείνων»*, οι οποίοι πλέον φαίνονταν στα μάτια του κρητικού λαού *«κροκοδήλοι δάκρυ χύνοντες δια τας εθνικάς δήθεν απωλείας ή μάλλον δια τον χαλασμόν τον οποίο επήνεγκε το κίνημα του Θερίσου εις το σύστημα το οποίον αυτοί καλά και όμορφα το είχαν βρωμένο»*.[241]

Ο Παπαδάκης, από την αρχικά φιλοηγεμονική γραμμή που ακολούθησε στο ξεκίνημα της *Ελλάς*, θα κάνει ουσιώδη στροφή, μέσα από τις εφημερίδες που εξέδωσε κατόπιν, όπως *Το Θέρισο* και τα *Λευκά Όρη,* ασκώντας αρκετά σκληρή κριτική στον Αρμοστή αλλά και στον περίγυρο του, για τους οποίους θα εύχεται διακαώς: *«Να μην είχαν σώσει να έλθουν διότι έδρασαν κακώς και αθλίως».*[242]

Η αρθρογραφία *Του θερίσου* θα καταδεικνύει με κάθε ευκαιρία ως υπεύθυνο για την διαφθορά, την χρεοκοπία, την ταπείνωση, τον εξευτελισμό και την εξαχρείωση του νησιού τον Αρμοστή και για την ενίσχυση των θέσεων αυτών θα αναδημοσιεύει αρκετά συχνά άρθρα

---

[240] *Ελλάς*,7/4/1905.
[241] *Το Θέρισο*, 6/9/1905.
[242] Στο ίδιο.

αθηναϊκών εφημερίδων. Η αναδημοσίευση του άρθρου της αθηναϊκής *Εσπερινής* με τίτλο *«ΟΠΙΣΩ ΠΡΟΔΟΤΑΙ»* αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα:

> *«Ο, τι τελείται εκεί εις την Κρήτην είναι απαίσιον και ο τύπος ο ελευθερος και απώλυτος πρέπει να το στιγματίσει. […] Πρόκειται περί της Ενώσεως και Ιερωτέρα Ιδέα και αγιώτερος σκοπός δεν δύναται να υπάρξη άλλος δια πάντα Κρήτα […] Αυτήν την ιδέαν, αυτόν τον σκοπόν τον άγιον δεν φθάνει να τον εκμεταλλεύονται εις την Χαλέπαν δια να παραπλανώσι το έθνος, δεν φθάνει ότι αυτοί οι επήλυδες προσκολλώνται επί της Κρήτης ως απαίσιοι πολύποδες, αλλά συμβαίνει ώστε οι Κρήτες, τέκνα της μεγαλονήσου, των οποίων την καρδίαν έπρεπε να δονή η Ιερά της Ενώσεως Ιδέα, αυτοί δεν συνεργάζονται με τους εν Θερίσω, δεν ασπάζονται τον υπέρ της Ενώσεως αγώνα […] Αυτοί συσπειρούνται περί της Αρμοστείας και δέχονται τα τινάγματα του αδελφικού αίματος το οποίο χύνεται από τους απάισιους της Αρμοστίας ενόπλους υπερασπιστάς».*[243]

Το άρθρο της αθηναϊκής εφημερίδας στην συνέχεια κατά τα γραφόμενα του θεωρεί αδιανόητο ότι για προσωπικούς συμφεροντολογικούς υπολογισμούς ευτελέστατους, οι συσπειρωμένοι γύρω από τον πρίγκιπα δεν επιθυμούν την Ένωση αλλά την Αρμοστεία και υποστηρίζει ότι το κάνουν για να κατορθώσουν να εξασφαλίσουν θέσεις για τους ίδιους και για του συγγενείς τους εκμεταλλευόμενοι το κρητικό ταμείο:

> *«Οι πειναλέοι παλαιοτέρων χρόνων και πλάνητες των αθηναϊκών δρόμων περιεστοίχισαν την Αρμοστείαν, απηρνήθησν τας πατριωτικάς ιδέας και αυτήν την ένωσιν […] και ηδυνήθησαν να φθάνουν μέχρι του σημείου ώστε να παρασύρουν τους απλοϊκότερους των Κρητών και να τους οπλίζουν, καταρτίζοντες αντιεπαναστατικά σώματα και ζητούντες να προκαλέσουν εμφύλιον σπαραγμόν, οι απαίσιοι αυτοί υπηρέται της Αρμοστίας δια να κρατήσουν τας θέσεις των και τας αργομισθίας, ανθ' ων επώλησαν την συνείδησιν των και επίσθωσαν την ψήφον των και τα όπλαν των. […] Ο Τύπος πρέπει να στιγματίση τους μητραλοίας αυτούς και να τους βροντοφωνήσει:*
>
> *- Οπίσω προδόται».*[244]

[243] Στο ίδιο.
[244] Στο ίδιο

Το άρθρο θα κλείσει έτσι ακριβώς όπως άρχισε με τον τίτλο του και δεν επιδέχεται μακροσκελή σχολιασμό, καθώς μιλάει βροντερά και ξεκάθαρα από μόνο του και μέσα από την αναδημοσίευση του, το ίδιο θα κάνει και η εφημερίδα του Παπαδάκη.

Υπήρχαν, όμως και εφημερίδες, οι οποίες ακόμα και τώρα που φαινόταν ξεκάθαρα ότι ο Αρμοστής σταδιακά έχανε έδαφος θα έχουν άλλη άποψη σχετικά με την επαναστατική κίνηση του Θερίσου. Η *Νέα Έρευνα* θα χαρακτηρίσει το κίνημα *«αξιοθρήνητο»* και ήδη από το ξέσπασμα του θα σπεύσει να το αποδοκιμάσει. Η χανιώτικη εφημερίδα μια εβδομάδα μετά το ξέσπασμα της επανάστασης θα δηλώσει την οικτρά εντύπωση που της είχε προκαλέσει και θα επιχειρήσει να προκαλέσει την πάνδημο αποδοκιμασία του κινήματος, εκ μέρους ολόκληρου του έθνους, αναδημοσιεύοντας και εκείνη με την σειρά της πλήθος άρθρα του αθηναϊκού Τύπου αλλά και βαρυσήμαντες δηλώσεις του έλληνα πρωθυπουργού και του πρίγκιπα Γεωργίου, προς ενίσχυση των θέσεων της. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι το φύλλο της 16ης Μαρτίου, όπου στο πρωτοσέλιδο της, η πρώτη στήλη θα καλυφθεί με την προκήρυξη του πρίγκιπα που καταδικάζει το *«έκνομο»* κίνημα, η δεύτερη και η τρίτη με τα λεχθέντα του έλληνα πρωθυπουργού Δηλιγιάννη προς τους διευθυντές των αθηναϊκών εφημερίδων για το *«επιζήμιο για τα εθνικά συμφέροντα»* κίνημα και η τέταρτη με τις αντιλήψεις του συντηρητικού και φιλοαρμοστικού αθηναϊκού Τύπου.[245] Σε όλα τα άρθρα καθρεπτίζεται ευδιάκριτα η προσπάθεια της εφημερίδας να πατάξει τους πρωτεργάτες του κινήματος.

Η προκήρυξη του πρίγκιπα, μας είναι ήδη γνωστή μέσα από την δημοσίευση της στην *Επίσημη Εφημερίδα Της Κρητικής Πολιτείας* και δεν επιδέχεται περεταίρω σχολιασμό. Όμως, οι απόψεις του έλληνα πρωθυπουργού περί του κινήματος, καθώς και της αντίστοιχης μερίδας του αθηναϊκού Τύπου έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Σύμφωνα με τα γραφόμενα στο άρθρο που τιτλοφορείται: *«Ο ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟΣ ΔΗΛΙΓΙΑΝΝΗΣ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ»,* ο Δηλιγιάννης είχε συγκεντρώσει, κατόπιν προσκλήσεως του, τους διευθυντές όλων των αθηναϊκών εφημερίδων στο ιδιαίτερο γραφείο του. Ο σκοπός της προσκλήσεως ήταν πρόδηλος και απέβλεπε στην αποδοκιμασία του επαναστατικού κινήματος, το οποίο θα χαρακτηριστεί «*άφρον*» και «*έκνομο*». Σύμφωνα με τα λεχθέντα του έλληνα πρωθυπουργού προς τους δημοσιογράφους, εκείνος γνώριζε τι επρόκειτο να συμβεί στην Κρήτη και κατόπιν παραγγελίας του είχε ζητήσει να γραφτεί στην εφημερίδα *Πρωίαν* αποθαρρυντικό άρθρο για το ετοιμαζόμενο κίνημα, το οποίο, όμως, η έκρηξη το πρόλαβε.[246] Ο Δηλιγιάννης, κατόπιν, θα παρουσιάσει στους δημοσιογράφους την επίσκεψη που είχε δεχτεί την ίδια ημέρα από κάποιον κρητικό νέο, ο οποίος του είχε δώσει μια μακροσκελή επιστολή. Ο νέος ήταν ο Κλέαρχος

[245] *Νέα Έρευνα*, 16/3/1905.
[246] Στο ίδιο.

Μαρκαντωνάκης[247] και η επιστολή ήταν του Βενιζέλου που παρουσίαζε την πολιτική κατάσταση στο νησί.[248] Το άρθρο της *Νέας Έρευνας* στην συνέχεια παρουσιάζει τον διάλογο που είχε ο έλληνας πρωθυπουργός με τον Μαρκαντωνάκη, όμως, όπως τον παρουσίαζε, ο ίδιος ο Δηλιγιάννης, στους διευθυντές των εφημερίδων:

« - Διατί αυτόν το κίνημα, διατί αυταί αι ένοπλοι διαδηλώσεις;

- Η κατάστασις είχε καταντήσει πλέον αφόρητος. Δεν είχομεν πλέον ουδέ σκιαν ελευθερίας τα πάντα ήγε και έφερεν αφόρητος απολυταρχία.

- Αλλά το πολίτευμα ως συνετάχθη ήτο απολυταρχικόν. Δεν εγένετο να δοθώσιν ελευθερίαν … παρετήρησεν ο κ. Δηλιγιάννης

- Και τι ζητείται δια των ενόπλων διαδηλώσεων;

- Την ένωσιν μετά της Ελλάδος;

- Και νομίζετε, ότι επιτυγχάνετε τούτο δια των ενόπλων διαδηλώσεων; Και δεν φοβείσθε μήπως τα βίαια κινήματα βλάψουν τα γενικά συμφέροντα της Κρήτης; Το κίνημα τούτο, του είπον δεν ήτο μόνον άκαιρον, όχι μόνον ανωφελές, ***αλλά και επιζήμιον».***[249]

Από τις πρώτες ημέρες εκρήξεως του κινήματος, η στάση που θα κρατούσε ο έλληνας πρωθυπουργός ήταν σαφής, εφόσον και ο ίδιος είχε φροντίσει να την κάνει ευρύτερα γνωστή μέσω του αθηναϊκού Τύπου, ενώ ακολούθως δεν θα διστάσει να κάνει και ισχυρή σύσταση προς τους δημοσιογράφους, να διαμορφώσουν την πορεία τους σύμφωνα με τις δικές του υποδείξεις και να αποδοκιμάσουν το κίνημα, καθώς όπως ισχυριζόταν, εκείνο απειλούσε τα εθνικά συμφέροντα.[250] Με αυτό τον τρόπο θα κλείσει και το άρθρο και το αμέσως ακόλουθο θα ξεκινήσει με τον σχετικό τίτλο: *«Ο αθηναϊκός Τύπος περί του κινήματος»*.

Το ακόλουθο άρθρο, ενώ θα αναγνωρίσει την ισχυρή συγκίνηση που είχε προκαλέσει το κίνημα στην κοινή γνώμη, εντούτοις, ταυτοχρόνως, το ίδιο θα κάνει και για την ζωηρή αποδοκιμασία του. Το άρθρο θα συκοφαντήσει οικτρά την επαναστατική κίνηση, με την μομφή ότι το αντιπολιτευόμενο κόμμα του πρίγκιπα χρησιμοποίησε την «*Ιερή Ιδέα της Ενώσεως*», ως σύμβολο κομματικών ενεργειών. Συνεπώς, σε αυτήν την περίπτωση, η ιερότητα της ενώσεως και του συμβόλου της, όπως αυτό εκφράστηκε μέσα από την σημαία του κινήματος, θα χαρακτηριστεί ως προσωπείο. Η Ένωση, σύμφωνα με το ίδιο άρθρο, είχε ζητηθεί πέρυσι το καλοκαίρι

[247] Ο Κλέαρχος Μαρκαντωνάκης ήταν ένας εκ των επαναστατών και στενότατος συνεργάτης του Βενιζέλου, ο οποίος φρόντιζε να τροφοδοτεί τον αθηναϊκό Τύπο με πληροφορίες σχετικά με το κίνημα.
[248] Βλ. παράρτημα εικ. 6.
[249] *Νέα Έρευνα,* 16/3/1905.
[250] Στο πλαίσιο της διπλωματικής εργασίας «Η επανάσταση του Θερίσου (1905) μέσα από τις εφημερίδες της εποχής Εμπρός και Σκρίπ», ο συνάδελφος Εμμανουήλ Καρπετάκης ενασχολείται αποκλειστικά με το εν λόγω θέμα.

«*πανομοφώνως*» από όλους του Κρήτες όταν ο πρίγκιπας: *«περιήλθε και επροσκύνησεν όλας τα Αυλάς και όλες τας κυβερνήσεις, συνέταξε και επέδωκε σοφά και πανίσχυρα υπομνήματα, παρεκάλεσε και ανέπτυξε και επίμεινε πλησίων Ανακτών και Προέδρων κυβερνήσεων, έλαβε δε ελπίδας και διαβεβαιώσεις, αλλ' όχι και την απόφασιν και την συγκατάθεσιν των Δυνάμεων»*.[251]

Η στάση της *Νέας Έρευνας* θα είναι ξεκάθαρη και θα διατηρηθεί ατόφια καθ' όλη την διάρκεια του κινήματος. Με σκληρή κριτική και καυστικό τρόπο, σε κάθε περίπτωση και με κάθε ευκαιρία, θα επιχειρεί να πατάξει τους πρωτεργάτες του κινήματος, αυτούς τους *«φίλαρχους και εχθίστους εχθρούς της Κρήτης και του ελληνικού έθνους […] τους απαίσιους, μωροφιλόδοξους άφρονες Βενιζέλους της Κρήτης […] τους μη βλέποντες δια του θολού των εγκεφάλων, τους ρίπτοντας μια βόμβαν εν μέσω του Έθνους»*.[252]

Το *Ελεύθερον Βήμα,* το οποίο όπως αναφέρει στις προγραμματικές του δηλώσεις, θα σχολίαζε τα κακά κείμενα από όπου και αν προέρχονταν, εντούτοις, διαπιστώνεται πιο αυστηρό στην κριτική του προς τον Βενιζέλο και τους φιλελευθέρους. Η συγκρότηση της Επαναστατικής Συνελεύσεως θα χαρακτηριστεί ασυλλόγιστη πράξη μέσα από την αρθρογραφία του. Ωστόσο, όμως και σε γενικές γραμμές, δεν θα ακολουθήσει το ιδιαίτερα καυστικό ύφος της *Νέας Έρευνας* και η κριτική του θα ακολουθήσει ηπιότερη πορεία. Οι αρχηγοί του κινήματος θα χαρακτηριστούν από την εφημερίδα ως εγωιστές που η μεγαλοπραγμοσύνη τους θα τους οδηγούσε στην τέλεια απομόνωση από όλη την Κρήτη.[253] Η Κρήτη αρχικά έδειχνε να τους βοηθάει, όμως όχι με την ενεργό συμμετοχή της, αλλά με την ανοχή της στο κίνημα τους, δίνοντας τους χρόνο να σκεφθούν πιο ώριμα και να αναλάβουν τις ευθύνες τους.[254]

Στο σημείο αυτό διαπιστώνουμε ότι και οι δυο εφημερίδες παρόλο που καταδίκασαν το κίνημα ωστόσο θα δηλώσουν εμμέσως ή αμέσως την ισχυρή συγκίνηση που είχε προκαλέσει το κίνημα στην κοινή γνώμη. Πάραυτα βέβαια, δεν θα διστάσουν να το αποδοκιμάσουν, η πρώτη με ιδιαίτερα καυστικό τρόπο και η δεύτερη με ηπιότερο.

Το *Ελεύθερο Βήμα* θα παρουσιάσει μέσα από τα άρθρα του την έκρυθμη κατάσταση που επικρατούσε καταδικάζοντας και επικρίνοντας τους επαναστάτες του Θερίσου, τους οποίους θεώρησε υπευθύνους για την κατάσταση, καθώς οδήγησαν τις Μεγάλες Δυνάμεις στην επιβολή του Στρατιωτικού Νόμου, τον οποίο και δημοσιεύει στην ελληνική γλώσσα.[255]

Οι Γενικοί Πρόξενοι των Μεγάλων Δυνάμεων, στις 15 Ιουλίου, είχαν δώσει δεκαπενθήμερη προθεσμία στους επαναστάτες του Θερίσου, να καταθέσουν τα όπλα. Η προθεσμία, όμως, παρήλθε

[251] *Νέα Έρευνα,* 16/3/1905.
[252] Στο ίδιο.
[253] *Ελεύθερον Βήμα,* 9/5/1905.
[254] Στο ίδιο.
[255] Ο Στρατιωτικός Νόμος είχε τοιχοκολληθεί στα κεντρικότερα μέρη της Χαλέπας στην ελληνική και στην γαλλική γλώσσα.

χωρίς εκείνοι να υπακούσουν εξ' ολοκλήρου και το γεγονός αυτό προκάλεσε την άμεση επιβολή Στρατιωτικού Νόμου.

Ο Στρατιωτικός νόμος επέβαλε πολλά μέτρα και είχε πολλές εφαρμογές, ενώ απαιτούσε και γραπτή δήλωση από τους πολίτες στην οποία καταδίκαζαν το κίνημα του Θερίσου και δήλωναν την απόλυτη υποταγή τους στον Αρμοστή. Το κείμενο της δήλωσης θα δημοσιευτεί ολόκληρο στο *Ελεύθερον Βήμα,*[256] αποδεικνύοντας για άλλη μια φορά την στάση του προς τους επαναστάτες.

Όμως, θα πρέπει να λάβουμε και υπόψη μας ότι *Το Ελεύθερον Βήμα,* υπήρξε αρκετές φορές θύμα λογοκρισίας και σε κάποιες περιπτώσεις το ανέφερε ιδιαιτέρως: *«Η λογοκρισία δεν επέτρεψαν ημίν την δημοσίευσιν του άρθρου»* ή *«ο κ. λογοκριτής διέταξε τον υπάλληλον μας να μας ειπή ότι έδει να αφαιρεθή το φύλλον»*,[257] ενώ σε κάποιες άλλες τα λογοκριμένα κείμενα αντικατασταίνονταν από τελείες.[258] Επίσης, διαπιστώνεται ότι όταν υπήρχαν στην εφημερίδα άρθρα συγκριτικά μεταξύ των κομμάτων, εκείνα τα οποία αναφέρονταν εναντίον του Βενιζέλου δημοσιεύονταν, ενώ λογοκρίνονταν αυτά της φιλοαρμοστικής μερίδας.[259] Εξάλλου, ο Φραντζεσκάκης, μπορεί να ήταν ήπιος στην άμεση κριτική του Αρμοστή, όμως σίγουρα δεν χαριζόταν στους φιλοαρμοστικούς πολιτικούς.[260]

Οι εξελίξεις μετά το επαναστατικό κίνημα του Θερίσου οδήγησαν στην απομάκρυνση του Γεωργίου από την θέση του Ύπατου Αρμοστή. Το *Ελεύθερον Βήμα* θα δημοσιεύσει, κατά την αποχώρηση του, στο φύλλο της 9ης Σεπτέμβριου του 1906 την επιστολή παραίτησης του,[261] ενώ στο πρωτοσέλιδο της 28ης Σεπτεμβρίου θα δημοσιεύσει την τελευταία προκήρυξη του πρίγκιπα Γεωργίου και την πρώτη προκήρυξη του νέου Ύπατου Αρμοστή της Κρήτης, Αλέξανδρου Ζαΐμη.[262]

Ο Γεώργιος δηλώνοντας την αποχώρηση του από το νησί θα υπερτονίσει την επί οκτώ έτη τέλεια αφοσίωση του σε αυτό και στους πόθους του, οι οποίοι όπως χαρακτηριστικά αναφέρει αποτέλεσαν το πρώτιστο μέλημα του και η εκπλήρωση τους την μεγαλύτερη ελπίδα της ζωής του. Για ύστατη φορά θα προτείνει στους Κρήτες να εξακολουθήσουν να ελκύουν την συμπάθεια και την εκτίμηση των Μεγάλων Δυνάμεων, ενώ ταυτόχρονα θα τους συστήσει πλήρη εμπιστοσύνη προς τον διάδοχο του Ζαΐμη, για την ασφαλή και ταχεία επίτευξη του εθνικού τους στόχου. Κλείνοντας την προκήρυξη του, ο Γεώργιος θα αποχαιρετήσει τους αγαπητούς του Κρήτες,

[256] *Ελεύθερον Βήμα,* 23/9/1905.
[257] Στο ίδιο.
[258] Παγκαλιάς, όπ. π., τμ. Β΄, σελ. 500.
[259]Στο ίδιο, σελ. 505.
[260] Στο ίδιο.
[261] *Ελεύθερον Βήμα,* 9/ 9/1906.
[262] *Ελεύθερον Βήμα*, 28/ 9/1906.

ευχόμενος εις τον Ύψιστο: *«Ινα αξιώση δε και Εμέ να επανίδω ταχέως την αγαπητήν μου νήσον αποτελόυσαν εν και αναπόσπαστον πλέον μετά της μητρός Ελλάδος μέρος».*[263]

Από την πλευρά του, ο νέος Αρμοστής του νησιού, με την πρώτη του προκήρυξη θα υπερτονίσει τους κοινούς πόθους της Ελλάδας και της Κρήτης και θα δηλώσει την πεποίθηση του ότι τα γεγονότα που είχαν συντελεσθεί πρόσφατα είχαν προλειάνει την οδό που θα οδηγούσε στην εθνική αποκατάσταση του νησιού. Ο Ζαΐμης στην προκήρυξη του θα προτρέψει τους Κρήτες για εγκαρτέρηση και πίστη στις ευμενείς διαθέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων και εν τω μεταξύ μέχρις ότου επέλθει το αίσιο και πολυπόθητο γεγονός, σκληρή δουλειά για ηθική, πνευματική και υλική ανάπτυξη του νησιού. Ο Ζαΐμης, κλείνοντας την προκήρυξη του, θα ελπίσει: *«ότι πάντες εις μόνην την πραγμάτωσιν του εθνικού ιδανικού αποβλέποντες, εν πλήρει ομονοία θα υποβοηθήσωσι το δυσχερές έργον όπερ τη εκλογή του Βασιλέως των Ελλήνων μοι ανέθεσαν αι Προστατιδες Δυνάμεις».*[264]

Το κίνημα στο Θέρισο είχε αναδείξει πρωταγωνιστή τον Βενιζέλο και αυτό από μόνο του αποτελούσε μεγάλη τομή για την πορεία που θα ακολουθούσε ο ενωτικός αγώνας. Ο κρητικός πολιτικός είχε γίνει ευρύτερα γνωστός και λίγα χρόνια αργότερα αναδείχτηκε σε καθοριστικό παράγοντα της πολιτικής ζωής ολόκληρου του έθνους. Από την άποψη αυτή, το κίνημα στο Θέρισο υπήρξε ο καταλύτης για τις μετέπειτα εξελίξεις. Ο Βενιζέλος, μέσω του κινήματος, είχε κινήσει την προσοχή των ιθυνόντων ενός άλλου κινήματος, εκείνου στο Γουδί, το οποίο θα συντελεστεί λίγα χρόνια αργότερα και θα οδηγήσει τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο στην επιλογή του Βενιζέλου, ως τον καταλληλότερο να ηγηθεί της προσπάθειας του ανορθωτικού αγώνα, υιοθετώντας αντιλήψεις και πρακτικές αποδεκτές από τους επαναστάτες. Το Θέρισο είχε σταθεί η αφορμή να βρει *«η Φυλή τον ηγέτη της»*, αφού η αγωνιστική του δράση σε αυτό, σε συνδυασμό με τις πολιτικές του ιδέες που είχαν εκφραστεί μέσω του *Κήρυκος* λίγα χρόνια αργότερα[265] θα ανοίξουν τον δρόμο προς την πανελλήνια επιβολή του, καθώς ανέπεμπαν τους παλμούς των εθνικών προσδοκιών.

Οι εφημερίδες που κυκλοφορούσαν κατά την περίοδο της Αρμοστείας του Γεωργίου ήταν φιλοκυβερνητικές αλλά και αντιπολιτευτικές, μιας και ο νόμος φαινομενικά το επέτρεπε, ενώ με το τέλος του κινήματος στο Θέρισο και μέσα σε ένα απόηχο φιλελευθεροποίησης που θα ξεκινήσει σταδιακά κατά τα τέλη του 1906, θα αρχίσει η κυκλοφορία και άλλων εντύπων, όπως οι προς μελέτη *Ίδη, Ανεξάρτητος* και *Νέα Εφημερίς*.

[263] Στο ίδιο
[264] Στο ίδιο
[265] Βλ. σχετικά στο κεφάλαιο Το Κίνημα Στο Γουδί

1. 2. ΙΙΙ . Η αρμοστεία του Αλέξανδρου Ζαΐμη.

Το κίνημα του Θερίσου είχε λήξει το φθινόπωρο του 1905 και στις εκλογές της 7ης Μαΐου του 1906, οι πρωτεργάτες του εκλέγονταν βουλευτές. Ο πρίγκιπας Γεώργιος έφυγε τον Σεπτέμβριο του 1906 και ο έλληνας βασιλιάς είχε ήδη υποδείξει νέο Ύπατο Αρμοστή του νησιού τον Ζαΐμη,[266] ηγέτη έμπειρο και μετριοπαθή, ο οποίος θα αναλάβει καθήκοντα στις 18 Σεπτεμβρίου του 1906.[267] Η Β΄ Συντακτική Συνέλευση των Κρητών θα του υποβάλει το νέο Κρητικό Σύνταγμα[268] και ο κρητικός μηχανισμός θα ξεκινήσει με υποδειγματική λειτουργία, ενώ ταυτόχρονα, ο πρώτος τακτικός στρατός της Κρήτης, η Κρητική Πολιτοφυλακή, θα συγκροτηθεί.[269] Η κοινοβουλευτική πρακτική καθιερώθηκε και κατοχυρώθηκε η ομαλή ανέλιξη των δημοκρατικών διαδικασιών με την ευόδωση των εργασιών της Β΄ Συντακτικής Συνέλευσης το έτος 1907. Στην εσωτερική διακυβέρνηση επικράτησε κλίμα συνδιαλλαγής, πρόσφορο για την ανάληψη των αναγκαίων οργανωτικών πρωτοβουλιών και της ευόδωσης τους. Στο διπλωματικό πεδίο, οι διακρατικοί δεσμοί με το ελληνικό κράτος θα διευρυνθούν και θα εξελίσσονταν σε ευθεία συνάρτηση με την απαλλαγή του αυτόνομου καθεστώτος από τον διεθνή έλεγχο.[270] Το γεγονός αυτό επιβεβαιωνόταν στις 24 Ιουλίου του 1908 με την αναχώρηση σημαντικού τμήματος των διεθνών στρατευμάτων και με την εξαγγελία της απόφασης για την αναχώρηση και των τελευταίων εναπομεινάντων αγημάτων σε διάστημα ενός έτους.[271] Οι παραπάνω εξελίξεις θα συνέβαλλαν στην ολοκλήρωση της αυτονομίας και θα έτειναν να διευκολύνουν, σε κατάλληλη στιγμή, την επιβολή του «*προαιώνιου πόθου*» των κρητών.

1. 2. IV. Οι διεθνείς συγκυρίες και το Κρητικό Ζήτημα τα έτη 1908-1909.

Ωστόσο, οι διεθνείς συγκυρίες του έτους 1908, με την Βουλγαρία να κηρύττει την ανεξαρτησία της στις 22 Σεπτεμβρίου και την επομένη την Αυστρία να κηρύττει την προσάρτηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, θα αναζωπυρώσουν τον ενωτικό πόθο των κατοίκων του νησιού,[272] ο

[266] *Επίσημος Εφημερίς Της Κρητικής Πολιτείας,* 16/9/1906.
[267] Παδουβάς, όπ. π., σελ.194.
[268] *Επίσημος Εφημερίς Της Κρητικής Πολιτείας*, 5/10/1906. Βλ. επίσης Λιμαντζάκης, όπ. π., σελ. 251.
[269] Δετοράκης, όπ. π., σελ. 451.
[270] Σβολόπουλος, όπ. π, σελ. 109.
[271] Λιμαντζάκης, όπ. π., σελ. 268.
[272] Δετοράκης, όπ. π., σελ. 451.

οποίος θα εκλάβει τις εξελίξεις ως μια τεράστια ευκαιρία την οποία θα έπρεπε να αδράξει για την προώθηση και επίτευξη του στόχου του.[273]

Ως αντίκτυπος της προσάρτησης της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης από την Αυστρία και την ανακήρυξη της Βουλγαρίας σε βασίλειο, με την ταυτόχρονη προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας, ήλθε στις 24/9/1908 -και ενώ ο Ζαΐμης βρισκόταν εκτός Κρήτης- η κήρυξη της Ένωσης του νησιού με την Ελλάδα.[274] Η διακήρυξη θα δημοσιευθεί στην *Επίσημη Εφημερίδα Της Κρητικής Πολιτείας* που εφεξής θα έχει τον τίτλο *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος Εν Κρήτη.* Παλλαϊκά συλλαλητήρια θα οργανωθούν σε όλο το νησί που με ψηφίσματα θα κηρύττουν την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Η Κρητική Βουλή, με την σειρά της, θα επικυρώσει τα ψηφίσματα και θα εκδώσει ανάλογο ψήφισμα προχωρώντας ταυτόχρονα στην κατάργηση της αρμοστείας και εφαρμόζοντας παράλληλα το Ελληνικό Σύνταγμα.[275] Στον Ζαΐμη θα γίνει σύσταση να μην επιστρέψει στην Κρήτη και θα σχηματιστεί διακομματική κυβέρνηση από τους Βενιζέλο, Μίνωα Πιτυχάκη, Εμμανουήλ Λογιάδη, Χαράλαμπο Πωλεογεώργη, με πρόεδρο τον Αντώνη Μιχελιδάκη.[276]

Τα τελευταία στρατεύματα των Μεγάλων Δυνάμεων, ήδη, θα έχουν αναχωρήσει από την Κρήτη[277] και οι κρήτες μετά το γεγονός θα υψώσουν την ελληνική σημαία στην είσοδο της Σούδας τον Ιούλιο του 1909, όπου όμως η έντονη αντίδραση του Σουλτάνου θα οδηγήσει στην υποστολή της από άγημα των Μεγάλων Δυνάμεων στις 18/8/1909.[278]

Η κυβέρνηση Θεοτόκη στην Αθήνα, ενώ αρχικά υποδείκνυε στον Πρόεδρο της Κρητικής Βουλής Γεώργιο Παπαμαστωράκη την ανάγκη λαϊκών κινητοποιήσεων, για την κήρυξη της Ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα,[279] κατόπιν θέλοντας να αποφύγει τις διεθνείς περιπλοκές θα αντιδράσει στην Ένωση και έτσι εκείνη θα αναβληθεί για ακόμα μια φορά. Η Κρητική Κυβέρνηση θα παραιτηθεί και θα οριστεί τριμελής επιτροπή για την άσκηση της εξουσίας, την οποία όμως με την σειρά της, θα διαδεχθεί κυβέρνηση που θα προκηρύξει άμεσα εκλογές.[280] Την άνοιξη του 1910 το κόμμα του Βενιζέλου θα πλειοψηφήσει σχηματίζοντας νέα κυβέρνηση[281] που λίγο αργότερα, όμως και αυτή θα ανασχηματιστεί, καθώς τα γεγονότα που θα επακολουθήσουν θα οδηγούσαν τον Βενιζέλο στην Αθήνα να αναλάβει τα ηνία ολόκληρου του έθνους.

---

[273] Φελεσάκης, όπ. π.
[274] Δετοράκης, όπ. π., σελ. 452. Βλ. σχετικά και «Κρητική Πολιτεία», http://arxeiomnimon.gak.gr/browse/resource.html?tab=01&id=164975, (ημερομηνία πρόσβασης: 4/4/2021).
[275] Στο ίδιο.
[276] Στο ίδιο, σελ. 453.
[277] Στο ίδιο, σελ. 451. Βλ. επίσης Παδουβάς, όπ. π., σελ. 206.
[278] Στο ίδιο, σελ. 454.
[279] Στο ίδιο, σελ. 452.
[280] Στο ίδιο, σελ. 454.
[281] Λιμαντζάκης, όπ. π., σελ. 277.

Ο Τύπος του νησιού θα σχολιάσει τις εξελίξεις στην Χερσόνησο του Αίμου με μοναδικό τρόπο, καθρεπτίζοντας την σπουδαιότητα τους για την μετέπειτα τύχη της Κρήτης, καθώς θεωρήθηκαν από εκείνον ως ύψιστη ευκαιρία για την εκπλήρωση της πολυπόθητης Ένωσης. Οι κρήτες είχαν διακηρύξει μονομερώς την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα και σύσσωμες οι εφημερίδες του νησιού, μετά τις 24 Σεπτεμβρίου θα παρουσιάσουν το γεγονός ως μια αυθόρμητη αντίδραση των κατοίκων του νησιού.[282] Παρακολουθώντας την ανοχή της Τουρκίας στις ενέργειες της Αυστρίας και της Βουλγαρίας, οι κρητικοί θα θεωρήσουν ότι και η αντίστοιχη δική τους κίνηση δεν θα προσέκρουε στις αντιστάσεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας, εφόσον οι εξελίξεις που είχαν συντελεστεί είχαν δώσει δείγματα μιας πιθανής θετικής αντιμετώπισης της ενωτικής τους κίνησης.

Τα φύλλα των εφημερίδων που κυκλοφόρησαν δημοσίευσαν όλες τις σχετικές επίσημες ανακοινώσεις και τα θριαμβευτικά σχόλια που ακολούθησαν το ιστορικό γεγονός.[283] Η εφημερίδα *Ίδη* στο φύλλο της 28ης Σεπτεμβρίου του 1908, θα γράψει για τα γεγονότα των τελευταίων ημερών:

> *«Ευφρόσυνα γεγονότα δια την ημετέραν ημών πατρίδα, δια τα οποία σκιρτά και αγάλλεται απ' άκρου εις άκρον σύμπασα η Νήσος προβάλλη καθήκον σπουδαιότατων, όπερ έχομεν πάντες οι Κρήτες οι μόνον πλέον προς την χώραν ημών αλλά κι προς ολόκληρον τον ελληνισμό.*
> *Πάντες ελπίζομεν ότι αι Μεγάλαι Δυνάμεις θα ευδοκήσωσιν επί τέλους μετά τα τελευταία εν τω Αίμω σοβαρώτατα πολιτικά γεγονότα να ανγνωρίσωσιν και το διάβημα της ανακηρύξεως της ενώσεως της Νήσου ημών μετά της μητρός Ελλάδος, εις σύσσωμος η Κρήτη προέβη, και να θέσωσιν ούτω τέρμά εις το Κρητικόν Ζήτημα, όπερ ουκ ολίγον επί μακρά έτη απησχόλησεν ου μόνον σύμπαντα τον ελληνισμόν, αλλά και αυτάς ταύτας τας Μεγάλας Δυνάμεις».*[284]

Στο άρθρο με τίτλο «*Τα γεγονότα της εβδομάδας*» που καλύπτει και τις δύο μεσαίες στήλες του πρωτοσέλιδου, θα παρουσιάσει τις ραγδαίες εξελίξεις των τελευταίων ημερών. Οι σπουδαιότατες εξελίξεις στην χερσόνησο του Αίμου, η κήρυξη της Ένωσης από την κυβέρνηση και τους κατοίκους της Κρήτης, το πρώτο και το δεύτερο μεγάλο συλλαλητήριο, το ψήφισμα και η

[282] Οι εφημερίδες που κυκλοφόρησαν μέχρι την 24η Σεπτεμβρίου του 1908 δεν είχαν απολύτως καμία αναφορά στην επικείμενη ενέργεια προφανώς επειδή εκείνη ήταν αυθόρμητη και δεν υπήρχε η ανάλογη προετοιμασία.
[283] Χρυσούλα Κακλαμάνου, «Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος (1908 -1913) μέσα από τον κρητικό Τύπο», (διπλωματική εργασία), Πάντειο πανεπιστήμιο, Αθήνα 2010, σελ. 37.
[284] *Ίδη*, 28/9/1908.

ορκωμοσία της Πολιτοφυλακής με τον Όρκο του Έλληνα Στρατιώτη,[285] θα θεωρηθούν από την εφημερίδα σημαντικότατα βήματα που οδηγούσαν την Κρήτη στην Ένωση.

Ένα κοινό σημείο των εφημερίδων ήταν τα θριαμβευτικά τους σχόλια για την ιστορική ημέρα αλλά και το ότι όλες συμφώνησαν στην απαραίτητη προϋπόθεση της διατήρηση της τάξης στο νησί για την επιτυχημένη διαπραγμάτευση με τις Μεγάλες Δυνάμεις. Χαρακτηριστικά, η εφημερίδα *Ίδη*, παρά το πανηγυρικό της ύφος, θα επιστήσει ιδιαίτερη προσοχή στην διασάλευση της τάξης, καθώς αυτή θα μπορούσε να προκαλέσει ανυπολόγιστη ζημιά στην επίτευξη του ενωτικού πόθου. Ιδιαίτερη μνεία θα κάνει για την μουσουλμανική κοινότητα, προτρέποντας τους κρήτες χριστιανούς να μην δώσουν την ελάχιστη αφορμή για οποιαδήποτε -έστω και μικρή- ψυχρότητα αλλά αντιθέτως να δείξουν αδελφική αγάπη στο μουσουλμανικό στοιχείο, αφού και εκείνο αποτελούσε κομμάτι της ίδιας πατρίδας και αυτό επέβαλλαν τα εθνικά συμφέροντα όλων.

Η *Ίδη* παρά την ισχυρή αντιπαλότητα της με τον Βενιζέλο δεν θα τολμήσει αυτήν την φορά να διχάσει, αντιθέτως θα ακολουθήσει πνεύμα ομοφωνίας και ομοψυχίας και για την συμμετοχή του Βενιζέλου στην επιτροπή θα γράψει απλά: *«περιελήφθησαν οι κράτιστοι των παρ' ημίν πολιτικών ανδρών»*, έτσι ώστε να εκλείψουν οι αιτίες που διαιρούν τον λαό.[286] Το *Ελεύθερον Βήμα* δεν θα κάνει το ίδιο και θα δείξει να ενοχλείται ιδιαιτέρως από την συμμετοχή του Βενιζέλου στην επιτροπή, όμως και εκείνο με την σειρά του, θα δηλώσει ότι η διατήρηση της τάξης αποτελεί προτεραιότητα.[287] Η *Νέα Έρευνα*, επίσης, θα δυσκολευτεί να αποδεχτεί την συμμετοχή του Βενιζέλου,[288] στην δημιουργηθείσα κρητική κυβέρνηση, τον όποιο είχε πολεμήσει σφοδρά μέσα από τα άρθρα της, ιδιαιτέρως τους τελευταίους μήνες.

Οι προς μελέτη εφημερίδες των ημερών, κάθε μια με την σειρά της, θα προβάλει τα επιχειρήματα της για την διεκδίκηση της ευνοϊκής διευθέτησης του Ζητήματος από τις Μεγάλες Δυνάμεις, τα οποία στο σύνολο τους θα βασίζονται στο αίσθημα δικαίου που περιβάλει τα αιτήματα των κρητών, καθώς και στις μακροχρόνιες θυσίες και αγώνες τους.

Η *Ίδη* δεν θα διστάσει να συμφωνήσει σε άρθρο της με μια αρκετά ρηξικέλευθη πρόταση, την οποία ο *Κήρυξ* είχε σπεύσει άμεσα να αποδοκιμάσει. Η εφημερίδα *Ίδη*, ενώ αρχικά υπερτονίζει ότι η ελευθερία των λαών δεν δύναται να αγοραστεί με χρήματα, ωστόσο στην πορεία του άρθρου θα θεωρήσει λογική την πρόταση να καταβληθεί χρηματική αποζημίωση στην Τουρκία από την Ελλάδα, ώστε να διευθετηθεί οριστικά το Ζήτημα της Κρήτης.[289] Η *Νέα Έρευνα* είχε αντιμετωπίσει με ευνοϊκό τρόπο την πρόταση, με την βοήθεια, όμως, της μεσίτριας Αγγλίας στην περίπτωση της

[285] Η Πολιτοφυλακή θα θεωρείτο πλέον μετά τον Όρκο Του Έλληνα Στρατιώτη αναπόσπαστο μέρος του ελληνικού στρατού.
[286] *Ίδη,* 4/10/1908.
[287] *Ελεύθερον Βήμα,* 11/10/1908.
[288] *Νέα Έρευνα*, 2/10/1908.
[289] *Ίδη,* 11/10/1908.

χρηματικής αποζημίωσης.[290] Ο *Κήρυξ*, όμως, ο οποίος την είχε ήδη απορρίψει, με την σειρά του και εν όψει του δημοσιογραφικού διαλόγου, για άλλη μια φορά θα την αποκρούσει, τεκμηριώνοντας μάλιστα την άποψη του. Σύμφωνα με την Συνθήκη του Βερολίνου, το νησί της Κρήτης ήταν αυτόνομο και απαλλαγμένο από την πληρωμή του φόρου υποτέλειας στον σουλτάνο, εν αντιθέσει με την Βουλγαρία που ήταν λογικό να πληρώσει αποζημίωση.[291]

Όπως και να έχει, όμως, αυτό που συμπεραίνουμε από τα παραπάνω είναι ότι ο κρητικός Τύπος της περιόδου, με την εμπλουτισμένη για το γεγονός αρθρογραφία του, αντικατόπτρισε την σπουδαιότητα των εξελίξεων και δήλωσε την καταλληλότητα της στιγμής για την επίτευξη του «*προαιώνιου πόθου*» της Ένωσης.

Η απάντηση όμως των Μεγάλων Δυνάμεων στην κήρυξη της Ένωσης δεν ήταν η επιθυμητή για τους κρήτες και το γεγονός αναπόφευκτα θα προκαλούσε την αμηχανία του κρητικού Τύπου. Οι εφημερίδες είχαν παρουσιάσει με βεβαιότητα ένα ευνοϊκό αποτέλεσμα και είχαν ωθήσει την κοινή γνώμη σε ασυγκράτητες διαδηλώσεις. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να βρεθούν απροετοίμαστες ενώπιον των απρόσμενων εξελίξεων και να δυσκολευτούν να αναδιπλωθούν.

Οι πρόξενοι των Μεγάλων Δυνάμεων στις 15/28 Οκτωβρίου 1908 είχαν δηλώσει με την διακοίνωση τους ότι θα μελετούσαν το θέμα *«μετ' ευμενείας»,* όμως αφού πρώτα το συζητούσαν με την Τουρκία.[292] Αυτή η πρόθεση των Δυνάμεων να εμπλέξουν την Τουρκία θεωρήθηκε από μεγάλη μερίδα του Τύπου, πλέον, ως μια δικαιολογία για την αναβολή της Ένωσης ξανά. Οι εφημερίδες εξέφρασαν έντονα την αγανάκτηση τους, μέσα από τα άρθρα τους, για τις συνεχόμενες και επί πολλά έτη, διπλωματικές ανακοινώσεις των Δυνάμεων, οι οποίες πραγματοποιούνταν με αόριστο και διφορούμενο τρόπο. Το *Ελεύθερον Βήμα*, μέσα από τα άρθρα του, θα την χαρακτηρίσει αριστοτεχνικά διπλωματικά διατυπωμένη, ενώ ο *Κήρυξ* στην απαισιοδοξία που εκφράστηκε θα απαντήσει ότι θα ήταν πρέπον να εισηγηθούν δημόσια άλλη πολιτική, αντιθέτως, θα θεωρούνταν ότι επρόκειτο για πολιτική αντιπράξεως.[293] Μοναδική εξαίρεση αποτέλεσε η *Νέα έρευνα*, αφού ερμήνευσε με θετικό τρόπο την διακοίνωση, χαρακτηρίζοντας την ως την αρχή του τέλους για το Ζήτημα της Κρήτης.[294]

[290] *Νέα έρευνα,* 6/10/1908. Βλ. επίσης Κακλαμάνου, όπ. π., σελ. 39
[291] *Κήρυξ,* 7/10/1908
[292] *Κήρυξ*, 22/10/1908. Βλ. επίσης Κακλαμάνου, όπ. π., σελ. 39
[293] Στο ίδιο
[294] *Νέα Έρευνα*, 16/10/ 1908. Βλ. σχετικά και Κακλαμάνου, όπ. π., σελ. 40

1. 2. V. Το Κίνημα στο Γουδί.

Την ίδια στιγμή που συντελούνταν σημαντικές εξελίξεις στον ευρύτερο βαλκανικό περίγυρο, η Ελλάδα διερχόταν σε περίοδο κρίσης. Οι εθνικές διεκδικήσεις της χώρας τόσο στην Μακεδονία, όσο και στην Κρήτη είχαν οδηγηθεί σε αδιέξοδο και κάτω από αυτές τις συνθήκες θα οργανωθεί το κίνημα στο Γουδί από τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, ο οποίος θα καλέσει τον Βενιζέλο στην Αθήνα,[295] δίνοντας του την ευκαιρία να αναδειχθεί σε εντυπωσιακά σύντομο χρονικό διάστημα ως η πλέον εξέχουσα πολιτική φυσιογνωμία της εποχής.[296] Αυτή ήταν και η μεγάλη τομή που είχε επιφέρει το κίνημα, καθώς ο κρητικός πολιτικός έμελλε να ηγηθεί της εντυπωσιακότερης εξόρμησης από καταβολής του ελληνικού κράτους, η οποία θα μετουσίωνε σε πράξη μεγάλο κομμάτι του ονείρου της εδαφικής επέκτασης.[297] Ακριβώς αυτό, ευαγγελιζόταν η Μεγάλη Ιδέα, η οποία εμπεριείχε και τον προαιώνιο ενωτικό πόθο των Κρητών.

Η εφημερίδα *Κήρυξ* συγκαταλέγεται στην μερίδα εκείνη των εφημερίδων που αντιμετώπισαν θετικά το κίνημα. Εξάλλου, οι θέσεις του Βενιζέλου είναι γνωστές για το θέμα:

> *«Η έκρηξις του στρατιωτικού κινήματος εν Ελλάδι, και δια την σοβαρότητα, μεθ' ης αποδεικνύεται ότι είχεν οργανωθή, και δια την αποφασιστικότητα μεθ΄ ης εξετελέσθη, και την αδιατάρακτον τήρησιν και επιβολήντης τάξεως, μεθ΄ ης διεξήχθη, και την σεμνότητα του διατυπωθέντος υπ' αυτού προγράμματος, κατέκτησεν από της πρώτης στιγμής τας συμπάθειας και την εμπιστοσύνην και εκείνων, οίτινες δυσπίστως ή ανησύχως ήκουον τας περί κυοφορίας της επικείμενης εκρήξεως αυτού ειδήσεις».*[298]

Τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα επικρατούσε οικονομική κρίση, η οποία σε συνδυασμό με μια σειρά διεθνών γεγονότων στον ευρύτερο βαλκανικό περίγυρο της[299] επέτεινε ακόμα περισσότερο την ήδη υπάρχουσα πολιτική κρίση. Για τον λαό της Κρήτης, το ίδιο το γεγονός αυτό δεν είχε και τόσο μεγάλη σημασία, όσο το αποτέλεσμα του, το οποίο έβλαπτε το Κρητικό Ζήτημα. Οι Κρήτες γνώριζαν καλά ότι μια από τις κυριότερες αιτίες για την αργοπορία της επίλυσης του Ζητήματος τους ήταν η αδυναμία της Αθηνάς να στηρίξει τις προσπάθειες τους για Ένωση. Τροχοπέδη είχε αποτελέσει, κυρίως, η ανεπάρκεια των στρατιωτικών της δυνατοτήτων και σε αυτό το σημείο ο κρητικός Τύπος θα ανοίξει συζήτηση δράττοντας της ευκαιρίας. Οι εφημερίδες θα

[295] Δετοράκης, όπ. π., σελ. 454.
[296] Κλάψης, όπ. π., σελ. 227.
[297] Στο ίδιο.
[298] *Κήρυξ,* 18/8/1909.
[299] Με κυριότερα την αναδιάταξη των ισορροπιών στην χερσόνησο του Αίμου και την επικράτηση του κινήματος των Νεότουρκων.

διασταυρώσουν τα ξίφη τους, υπερασπιζόμενες τις απόψεις τους, υπέρ ή κατά, των πολιτικών ανδρών που είχαν βρεθεί στα ηνία των ελληνικών κυβερνήσεων.

Ο *Κήρυξ* θα επιρρίψει τις ευθύνες για την πολιτική κρίση της Ελλάδας και για την έλλειψη των στρατιωτικών της δυνατοτήτων, σε όσους κυβέρνησαν τα τελευταία 12 χρόνια: *«Αλλ' άραγε η Κρήτη πταίει, διότι η Ελλάς 12 έτη μετά τον ατυχή πόλεμον του 1897 ευρίσκεται ασθενεστέρα στρατιωτικός από ποτέ; Ή πλανώμεθα φρονούντες, ότι την ευθύνην φέρουν κυρίως οι κυβερνήσαντες την Ελλάδα κατά το 12 ετές αυτόν χρονικόν διάστημα;»*[300]

Ο Βενιζέλος μέσα από τα άρθρα του στον *Κήρυκα* επεσήμανε διαρκώς την αντίθεση του για τον παλαιοκομματισμό, την διαφθορά του πολιτικού κόσμου, την ανεπάρκεια του Στέμματος και κυρίως την αργοπορία της στρατιωτικής προπαρασκευής της χώρας. Ο Βενιζέλος αντιλαμβανόταν τις δυσκολίες του εγχειρήματος, όμως, όπως δήλωνε μέσα από τα άρθρα του στον *Κήρυκα,* εμπιστευόταν τους στρατιωτικούς που πρωτοστάτησαν στο κίνημα και για τον λόγο αυτό τάσσονταν στο πλευρό τους. Επίσης, δήλωνε ότι ευελπιστούσε στην συνεργασία των πολιτικών αρχηγών στην Αθήνα[301] και στήριζε την νέα κυβέρνηση του Κυριάκου Μαυρομιχάλη, η οποία είχε αναλάβει το δύσκολο έργο της ανόρθωσης, ενώ θεωρούσε πρέπον να παραιτηθεί ο Γεώργιος υπέρ του διαδόχου.[302]

Η αρθρογραφία της εφημερίδας ήταν ανυπόγραφη, όμως ήταν σε όλους γνωστό ότι αυτή αποδιδόταν στον Βενιζέλο. Τα άρθρα του *Κήρυκα* είχαν κινήσει την προσοχή των ιθυνόντων του κινήματος[303] και σε συνδυασμό με την προηγούμενη δράση του κρητικού πολιτικού την εποχή της σύγκρουσης του με τον πρίγκιπα Γεώργιο και της επανάστασης του Θερίσου, οδήγησαν τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο στην επιλογή του Βενιζέλου,[304] ως τον καταλληλότερο να ηγηθεί της προσπάθειας του ανορθωτικού αγώνα, υιοθετώντας αντιλήψεις και πρακτικές αποδεκτές από τους επαναστάτες.

Σε γενικές γραμμές, οι φιλελεύθερες εφημερίδες υποστήριξαν τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο σθεναρά. Εξάλλου, η ιδεολογική τους γραμμή, έτσι και αλλιώς, δεν ήταν σύμφωνη με την δυναστική νοοτροπία. Οι μερίδα αυτή του κρητικού Τύπου αναγνώριζε στον βασιλιά την ευθύνη για την καθυστέρηση της στρατιωτικής προπαρασκευής, η οποία όπως δήλωναν, συνεπαγόταν την αργοπορία στην επίλυση του Κρητικού και για τον λόγο αυτό θεώρησαν την συγκεκριμένη μεταρρυθμιστική προσπάθεια επιβεβλημένη και ταυτόχρονα άξια υποστήριξης.

---

[300] *Κήρυξ*, 18/8/1909.
[301] Ο Βενιζέλος προέτρεπε τους πολιτικούς αρχηγούς της Αθήνας σε μια συνεργασία, έτσι ώστε να αποφευχθούν στην παρούσα φάση οι εκλογές.
[302] *Κήρυξ,* 18/8/1909.
[303] Κακλαμάνου, όπ. π., σελ. 50.
[304] Βλ. την αντίθετη άποψη στο Μιχαλόπουλος, όπ. π., σελ. 86.

Οι συντηρητικές εφημερίδες από την δική τους πλευρά θα αποδειχθούν αρκετά επιφυλακτικές με τις επερχόμενες αλλαγές,[305] όμως δεν τους είχε μείνει περιθώριο να μην παραδεχτούν την δυσμενή κατάσταση στην οποία η Ελλάδα είχε περιπέσει. Για τον λόγο αυτό, αναγκαστικά, η προσπάθεια τους θα επικεντρωθεί στην μετάθεση των ευθυνών από το Στέμμα στους αρχηγούς των κομμάτων, διαφυλάττοντας με αυτόν τον τρόπο την θέση του βασιλιά,[306] αφού έβλεπαν ότι ενδεχομένως απειλείται ο συνταγματικός χάρτης της χώρας.[307] Ο συντηρητικός Τύπος της Κρήτης, επομένως, θα ταχθεί εναντίον της Συντακτικής Βουλής[308] και θα αναθαρρήσει μόνο όταν ο βασιλιάς θα δηλώσει πλέον ότι τίθεται επικεφαλής του ανορθωτικού αγώνα.

Με το πέρασμα του χρόνου, όμως, ο κρητικός Τύπος θα εκφράζει, σχεδόν στο σύνολο του, σταδιακά, την δυσαρέσκεια του και την απογοήτευση του, για την πορεία του Κρητικού Ζητήματος, αφού οι πολυαναμενόμενες αλλαγές δεν θα φαινόντουσαν στον ορίζοντα. Ο Βενιζέλος, ως πρωθυπουργός της Ελλάδας, με το οξύτατο πολιτικό αισθητήριο που τον διέκρινε, γνώριζε καλά και όσο κανείς άλλος, ότι δεν είχε φτάσει ακόμα το πλήρωμα του χρόνο. Έτσι ακόμα και η μερίδα εκείνη του Τύπου που πίστευε ότι ο Βενιζέλος από την νέα του θέση θα είχε την δύναμη να λύσει το Κρητικό Ζήτημα ταχύτερα και με περισσότερη ασφάλεια, κάποιες φορές, θα εκφράσει την έντονη απογοήτευση της.

1. 2. VI . Η ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Βενιζέλο και η σύγκρουση του με τους κρήτες βουλευτές.

Η δεκαετία του 1910 είχε ξεκινήσει με το Κρητικό ζήτημα να βρίσκεται στην κόψη του ξυραφιού. Η κατάληξη του κινήματος στο Γουδί, για τον κρητικό Τύπο, είχε συνδεθεί με την απομάκρυνση του Βενιζέλου από την κρητική κυβέρνηση, η οποία δημιουργούσε θέματα, αφ' ενός για το ποια στάση θα κρατούσε απέναντι στο Κρητικό Ζήτημα από την θέση του προέδρου της ελληνικής κυβέρνησης και αφ' ετέρου για την διαδικασία της διαδοχής του στην κυβέρνηση του νησιού αλλά και στο κόμμα του. Ειδικά η παραίτηση του από το κοινοβούλιο της Κρήτης θα προκαλέσει ισχυρές ζυμώσεις, με αποτέλεσμα το πολιτικό σύστημα του νησιού να μην ξαναβρεί την ισορροπία του έως και την άφιξη του Γενικού Διοικητή Στέφανου Δραγούμη στην Κρήτη, το φθινόπωρο του 1912.

[305] *Ίδη*, 5/9/1909. *Νέα Έρευνα,* 1/9/1909.
[306] *Νέα Έρευνα,* 1/9/1909.
[307] *Ίδη*, 9/1/1910.
[308] *Ίδη*, 16/1/1910.

Οι κομματικές παρατάξεις του νησιού θα επιδοθούν σε έναν αγώνα επικράτησης και κάθε εφημερίδα θα προωθήσει τον εκλεκτό της. Για παράδειγμα, η *Νέα Έρευνα* θα υπερασπιστεί τον Μανούσο Κούνδουρο και η *Ίδη* τον Αντώνη Μιχελιδάκη, ενώ ο *Κήρυξ* θα μείνει να υπερασπίζεται μόνος του το κόμμα του Βενιζέλου, μέχρι τον Απρίλιο του 1911, όπου και θα εκδοθεί η *Νέα Εφημερίς* για να αναπληρώσει το κενό της έλλειψης του δημοσιογραφικού οργάνου του Βενιζελικού κόμματος στον ανατολικό νομό του νησιού.[309]

Η ανάληψη της πρωθυπουργίας της Ελλάδας από ένα τέκνο της Κρήτης, το φθινόπωρο του 1910 είχε προκαλέσει στην Κρήτη αμφιθυμικά συναισθήματα ακόμα και μέσα στην φιλοβενιζελική μερίδα της Κρήτης. Από την μια οι φιλοβενιζελικές εφημερίδες του νησιού θεώρησαν ότι ο Βενιζέλος από την νέα του θέση θα μπορούσε να προωθήσει την ενωτική λύση ταχύτερα και ασφαλέστερα, ενώ από την άλλη εξέφραζαν φόβους για την απουσία του ισχυρού πολιτικού άνδρα από το νησί, αφού εκείνος γνώριζε όσο κανείς άλλος το Κρητικό Ζήτημα και ταυτόχρονα ήξερε να ελίσσεται με αριστοτεχνικό τρόπο στους διπλωματικούς λαβυρίνθους. Ο αντιβενιζελικός Τύπος με την σειρά του θα εκφραστεί με ειρωνεία και επιφύλαξη, προφανώς ενοχλημένος για τις ελπίδες που εναπόθεσε ο ελληνικός λαός στον Βενιζέλο: *«Αλλά θα δυνηθή ο Κ. Βενιζέλος να παργματοποιήση τας κολοσιαίας ελπίδας τας οποίας αφήκε να καλλιεργήση δια λογαριασμόν του εν τη ψυχή του ελληνικού λαού μιας μερίς του Αθηναϊκού τύπου; Επί τούτο ημείς εξακολουθούμεν να ήμεθα παρα πολύ επιφυλακτικοί και δυσπιστοι»*.[310]

Σε γενικές γραμμές, όμως, η ανάληψη της εξουσίας στην Ελλάδα από τον Βενιζέλο αντιμετωπίστηκε ως μια τεράστια ευκαιρία για την οριστική διευθέτηση του Κρητικού Ζητήματος. Το γεγονός είχε δημιουργήσει στους Κρήτες την πεποίθηση ότι η Ένωση ήταν κοντά.[311] Η Κρήτη είχε εναποθέσει τις ελπίδες της στο *«δικό της παιδί»,* το οποίο είχε πλέον αναλάβει τις τύχες ολόκληρου του έθνους.

Όμως, οι εξελίξεις επρόκειτο σύντομα να διαψεύσουν και πάλι τις όποιες αισιόδοξες προβλέψεις και ο «*προαιώνιος πόθος*» θα αργούσε ακόμα δύο έτη έως ότου εκπληρωθεί. Ο Βενιζέλος, ως πρωθυπουργός της χώρας, με το οξύτατο πολιτικό αισθητήριο που τον διέκρινε, γνώριζε καλά ότι το πλήρωμα του χρόνου δεν είχε ακόμα φθάσει.[312] Η Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα δεν μπορούσε πραγματοποιηθεί την συγκεκριμένη χρονική συγκυρία, όπου το διεθνές περιβάλλον δεν ήταν καθόλου ευνοϊκό και το ελληνικό κράτος καθόλα απροετοίμαστο με ελληνικές ένοπλες δυνάμεις σχεδόν ανύπαρκτες. Η ελληνική εξωτερική πολιτική δεν θα έπρεπε να επαναλάβει λάθη του παρελθόντος και να γίνει έρμαιο των ιαχών του πεζοδρομίου. Ο ατυχής ελληνοτουρκικός

[309] *Νέα Εφημερίς,* 8/4/1911.
[310] *Νέα Έρευνα,* 17/8/1910.
[311] Λιμαντζάκης, όπ. π., σελ. 277.
[312] Δετοράκης, όπ. π., σελ. 455.

πόλεμος είχε δώσει τα μαθήματα του και ο ειδήμων της διπλωματίας δεν θα επέτρεπε σε οποιοδήποτε συναισθηματισμό να τον οδηγήσει σε λάθη.

Όμως, τα γεγονότα στην Βαλκανική Χερσόνησο είχαν δημιουργήσει προσδοκίες στους κρήτες ότι η τακτική της δημιουργίας τετελεσμένων είχε την δύναμη να οδηγήσει το Κρητικό Ζήτημα στην λύση του. Ήδη, με το ενωτικό ψήφισμα τον Σεπτέμβριο του 1908, οι κρητικοί είχαν προχωρήσει σε μια de facto κατάργηση του αρμοστειακού καθεστώτος και στην μονομερή ανακήρυξη της Ένωσης.

Ο Βενιζέλος, στις διαρκείς και εκβιαστικές παρακλήσεις των συμπατριωτών του, θα απαντάει σταθερά αρνητικά.[313] Η επίμονη άρνηση του στην είσοδο των Κρητών Βουλευτών στο κοινοβούλιο της Ελλάδας θα προκαλεί έντονες αντιδράσεις και ισχυρές αναταραχές, οι οποίες θα εκδηλωθούν στα τέλη του 1911 με την συγκρότηση και πάλι στο νησί επαναστατικής συνέλευσης και την οργάνωση ενόπλων τμημάτων.

Η άρνηση του Πρωθυπουργού στις παρακλήσεις των συμπατριωτών του στο όνομα της αποφυγής προκλήσεων κατά της Πύλης θα έχει ως αποτέλεσμα το ξέσπασμα κινήματος της συντηρητικής παράταξης με αίτημα την διάλυση της Συνέλευσης και την αποστολή πληρεξουσίων στην Αθήνα.[314] Πράγματι τον Νοέμβριο του 1911 συγκροτήθηκε Επαναστατική Συνέλευση από πληρεξούσιους, οι οποίοι είχαν εκλεγεί από ένοπλα συλλαλητήρια με νέα Επαναστατική Κυβέρνηση υπό τον Αντώνη Μιχελιδάκη.[315] Η επικράτηση της συντηρητικής μερίδας στην Κρήτη ήταν πλέον γεγονός αφού στο κίνημα είχαν προσχωρήσει ακόμα και μέλη της βενιζελικής παράταξης, η οποία δεν είχε κατόρθωσε να διατηρήσει την συνοχή της. Ο Βενιζέλος διαβλέποντας τον κίνδυνο των τεκταινόμενων σε κατεπείγον μηνύματα προς τον κυβερνητικό αντιπρόσωπο στα Χανιά γνωστοποιούσε την απόφαση της κυβέρνησης ότι δεν αποδεχόταν το κρητικό πραξικόπημα καθώς εκείνο δεν ερχόταν απέναντι μόνο στις Μεγάλες Δυνάμεις και την Τουρκία αλλά και στο ίδιο το ελεύθερο βασίλειο της Ελλάδας.[316]

Οι Μεγάλες Δυνάμεις, είχαν επιλέξει και εκείνες από την μεριά τους, να μην μείνουν αδρανείς στα τεκταινόμενα, καθώς οι επανειλημμένες προσπάθειες των κρητών να λάβουν μέρος στο ελληνικό κοινοβούλιο ισοδυναμούσαν με πλήρη Ένωση και υπό την έννοια αυτή απειλούνταν το υφιστάμενο καθεστώς.[317] Ενώπιων των εξελίξεων, αποφασισμένες για αποθάρρυνση κάθε

[313] Στο ίδιο.
[314] Λιμαντζάκης, όπ. π., σελ. 278
[315] Δετοράκης, όπ. π. , σελ. 455. Βλ. σχετικά και Λιμαντζάκης όπ. π., σελ. 278.
[316] Λιμαντζάκης, όπ. π., σελ. 278.
[317] Στο ίδιο.

σχετικής πρωτοβουλίας απέστειλαν μοίρα του βρετανικού ναυτικού στο Αιγαίο, κατόπιν μεταξύ τους συμφωνίας, η οποία θα εμπόδιζε τους Κρήτες Βουλευτές να μεταβούν στην Αθήνα.[318]

Παρά τις έντονες αντιθέσεις όμως, οι Κρήτες δεν αποθαρρύνθηκαν ούτε από την κινητοποίηση του βρετανικού στόλου αλλά ούτε και από τις ισχυρές προειδοποιήσεις τις ελληνικής κυβέρνησης. Έτσι ακολούθησαν τρεις προσπάθειες μετάβασης των πληρεξουσίων στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους. Η πρώτη πραγματοποιήθηκε τον Δεκέμβριο του 1911, ενώ η δεύτερη τον Απρίλιο του 1912, έπειτα από τις εκλογές της 25ης Μαρτίου, οι οποίες είχαν πραγματοποιηθεί ταυτόχρονα με εκείνες της Ελλάδας, για να αναδειχθούν εκ νέου οι πληρεξούσιοι που θα αποστέλλονταν στο ελληνικό κοινοβούλιο. Η τρίτη απόπειρα ακολούθησε τον Σεπτέμβριο του 1912 και με αυτήν θα λήξει το θέμα. Σε αυτήν, οι πληρεξούσιοι της Κρήτης είχαν επιχειρήσει να εκβιάσουν την είσοδο τους στην αίθουσα, αλλά ο Βενιζέλος θα διατάξει την βίαιη απομάκρυνση τους και μόνο η εσπευσμένη διακοπή των εργασιών της Βουλής θα επιτρέψει την αντιμετώπιση των αντιδράσεων.

Η ανάληψη της πρωθυπουργίας στην Ελλάδα από τον Βενιζέλο είχε επιφέρει πολλές προσδοκίες για την επίλυση του Κρητικού Ζητήματος, όμως τα προσκόμματα που εκείνος προκάλεσε στις προθέσεις μετάβασης των κρητών πληρεξουσίων στο ελληνικό κοινοβούλιο διέψευσαν τις όποιες αισιόδοξες προβλέψεις. Το διεθνές περιβάλλον δεν ήταν καθόλου ευνοϊκό. Η Οθωμανική αυτοκρατορία απειλούσε με πόλεμο και οι απαιτούμενες συμμαχίες σε διπλωματικό επίπεδο δεν υπήρχαν, ενώ οι Δυνάμεις αντιτίθονταν στο ενωτικό εγχείρημα. Η στάση που κράτησε ο Βενιζέλος, έστρεψε την κοινή γνώμη της Κρήτης εναντίον του και είχε δώσει λαβή για κριτική και ποικίλα σχόλια στις αντιβενιζελικές εφημερίδες του νησιού. Οι Κρήτες Βουλευτές είχαν κερδίσει την υποστήριξη της κοινής γνώμης εντός και εκτός του νησιού και το γεγονός αυτό αντικατοπτρίστηκε τόσο στον αθηναϊκό όσο και στον κρητικό Τύπο.[319]

Φυσικά κάθε κρητικός σκεπτόμενος ορθολογικά θα ευχόταν να επιτύχει η νέα ελληνική κυβέρνηση, προς όφελος της ενώσεως, της οποίας μάλιστα ηγούνταν ένας συμπολίτης τους, όμως στην προκειμένη περίπτωση το πρόσωπο του Βενιζέλου ήταν εκείνο που προκαλούσε την δυσαρέσκεια της συντηρητικής μερίδας στην Κρήτη. Η προοπτική της διακυβέρνησης της Ελλάδας από έναν αντίπαλο με δυσκολία θα μπορούσε να θεωρηθεί αποδεκτή από τον συντηρητικό Τύπο του νησιού και οι αφορμές για σφοδρή κριτική εναντίον του θα δοθούν από τον ίδιο όταν θα εμποδίσει τους Κρήτες να παρακαθίσουν στο ελληνικό κοινοβούλιο.

Η *Νέα έρευνα* θα αδράξει και πάλι την ευκαιρία και θα επιρρίψει ευθύνες στον πρώην πρόεδρο της κρητικής κυβέρνησης για την κωλυσιεργία του Κρητικού Ζητήματος: *«Ήλθεν*

[318] Στο ίδιο.
[319] Κουκουράκης. όπ. π.

εντούτοις ο κ. Βενιζέλος εις την εξουσίαν εν Ελλάδι με ισχύν πρωτοφανή δια πολιτικόν άνδρα, όχι μόνον όμως δεν εδυνήθη να παργματοποιήση την Ένωσιν, αλλ' οφθαλμοφανώς παρατηρείται επί των ημερών του οπισθοδρόμησις του κρητικού ζητήματος».[320]

Η *Ίδη* και εκείνη με την σειρά της, συνέχισε την αντιβενιζελική πολιτική, παρά του ότι ο Βενιζέλος είχε βρεθεί στον πρωθυπουργικό θώκο της Ελλάδας.[321] Ο Βενιζέλος θα χαρακτηριστεί από τους συντάκτες της εφημερίδας εγωιστής, πεισματάρης, αδιάφορος και αξιοκατάκριτος, ενώ η απόφαση του να κλείσει τις πύλες της Ελληνικής Βουλής στους Κρήτες Βουλευτές, *«τερατώδης από πάσας τας απόψεις».*[322]

Στο ακανθώδες θέμα της σύγκρουσης του Βενιζέλου με τους κρήτες βουλευτές, όμως, η *Ίδη* δεν θα ασκήσει σφοδρή κριτική μόνο στον συμπολίτη της, πρωθυπουργό αλλά θα κατηγορήσει και με ευθείες βολές την μερίδα εκείνη του αθηναϊκού Τύπου, η οποία συστρατεύτηκε με τις επιλογές του:

> *«ΟΙΚΤΡΩΣ ΑΠΑΤΩΝΤΑΙ*
>
> *Μόνον ως σφάλμα είτε πλάνη δύνανται να χαρακτηρισθούν όσα κατ' αυτάς, κατόπιν των εκλογικών αποτελεσμάτων, Αθηναϊκαί τινές συνάδελφοι συνιστώσιν εις τους Κρήτας, όπως δηλ. παραιτηθώμεν της αποστολής εις Αθήνας των εκλεγέντων βουλευτών και κατ' ακολουθίαν εγκαταλίπωμεν την επαναστατικήν κίνησιν.*[323]

Για την *Ίδη*, η μερίδα εκείνη του αθηναϊκού Τύπου, δεν ήταν σε θέση να εκτιμήσει την δεινή κατάσταση στην οποία έχει περιπέσει το νησί και προφανώς για τον λόγο αυτό δεν της επιτρεπόταν να κάνει υποδείξεις στους κατοίκους της. Η αποτελμάτωση, η αποσύνθεση και η αναρχία είχαν ωθήσει τους κρητικούς να υψώσουν ξανά φωνή διαμαρτυρίας, όχι οι φιλοδοξίες και τα μικροζητήματα. Οι κρήτες είχαν χύσει το αίμα τους σε κάθε αγώνα της Ελλάδας και δικαιούνταν όσο κανείς άλλος την Ένωση με την *«μητέρα τους».*[324] Ένα και μόνο πράγμα επιζητούσαν, ενιαία και αδιαίρετα, την εθνική τους αποκατάσταση και γύρω από αυτήν στρέφονται όλες οι προσπάθειες τους, εξάλλου, μόνο εκείνη μπορούσε να φέρει την σωτηρία. Για τον λόγο αυτό και ο κρητικός λαός προέβη στην εκλογή Βουλευτών που θα τον αντιπροσώπευαν στην αθηναϊκή Βουλή και για τον λόγο αυτό η *Ίδη* δήλωνε με επιτακτικό ύφος στον αθηναϊκό Τύπο που συστρατεύτηκε με τις αποφάσεις του Βενιζέλου:

---

[320] *Νέα Έρευνα*, 13/12/1911.
[321] Παγκαλιάς, όπ. π., τμ. Β΄, σελ. 599.
[322] *Ίδη*, 19/11/1911.
[323] *Ίδη*, 24/3/1912.
[324] Στο ίδιο.

«Ας μάθωσι λοιπόν οι εν Αθήναις, ότι οι Κρήτες δεν θα αποσπώσι του προγράμματος της Επαναστάσεως, της αποφάσεως του να αντιπροσωπευσώσιν εν τω Εθνικώ Συνεδρίω, εφ' όσον απ' αυτού του μέτρου εξήρτησαν την απαλλαγήν από της σημερινής αφορήτου καταστάσεως και την είσοδον αυτών εις πολιτικόν κατά πάντα ομογενή προς τον των ελευθέρων αδελφών».[325]

Η *Νέα Εφημερίς*, η οποία τον Απρίλιο του 1911, είχε έρθει για να καλύψει το δημοσιογραφικό κενό της φιλοβενιζελικής μερίδας στην Κρήτη, θα δώσει την απάντηση της, για τα λεχθέντα στο άρθρο της *Ίδης* και προς υπεράσπιση της μερίδας εκείνης του αθηναϊκού Τύπου, η οποία συνιστούσε φρόνηση στους κρητικούς και αποχή από κάθε ενέργεια την παρούσα χρονική στιγμή θα δημοσιεύσει άρθρο με τίτλο *«ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΟ».*[326]

*Σ*το κυρίως κείμενο θα εκτοξευθούν δριμείες κατηγορίες εναντίον των συντακτών του άρθρου της *Ίδης,* αλλά και του ίδιου του Μιχελιδάκη. Για το πάθημα στο οποίο περιέπεσαν «*ούτοι οι μικροί και βορβοροβάμονες»* ευθύνεται ο κομματικός τους φανατισμός, ο εγωισμός τους και ο φθόνος τους κατά του *«εις τα αιθέρια ύψη της εθνικής συνειδήσεως ιπταμένου μεγάλου πολιτικού κ. Βενιζέλου»,*[327] θα γράψει χαρακτηριστικά και παραστατικά στην απάντηση της η φιλοβενιζελική εφημερίδα.

Η μερίδα της *Νέας Εφημερίδος* θεωρεί ότι το άρθρο της *Ίδης* είναι γραμμένο με *«στόμφο», «περίσσιο παληκαρισμό»* και *«αρειμάνιο εγωισμό»*, ενώ το αυστηρό επιτακτικό του ύφος του *«έτσι το θέλομεν και έτσι θα κάμωμεν»* ως *«απαίσιος δαίμων»*, εξάπτει τον κομματικό φανατισμό, λησμονώντας τις παλαιότερες παραινέσεις της εφημερίδας περί σύμπνοιας.[328] Η Κρήτη βρισκόταν στις παραμονές βουλευτικών εκλογών και για τον λόγο αυτό η αντίπαλη εφημερίδα δεν θα έπρεπε να χρησιμοποιεί ως μέσο την ανάξεση παλαιών πληγών.

Ο συντάκτης της *Νέας Εφημερίδος*, θα προσάπτει ανελλιπώς και εκείνος με την σειρά του στον Μιχελιδάκη, χαρακτηρισμούς και συκοφαντίες, όπως εξάλλου είχε κάνει και η *Ίδη* προς το πρόσωπο του Βενιζέλου. Έτσι, ο «στερώς *προσκολλημένος»,* ο *«έχων έμμονον ιδέα»,* ο *«με παιδαριώδης και γελοίες σκέψεις και γνώμες στυλοβάτης απαίσιων μεθόδων του παρελθόντος»* κ. Μιχελιδάκης και η μερίδα του θα κατηγορηθούν για την μη πατριωτική πολιτική τους: *«Ημείς τουλάχιστον δεν ειμπορούμεν να χρακτηρίσωμεν ως Πατριωτικήν την τοιαύτην πολιτικήν του κ. Προέδρου και Σας».*[329]

---

[325] Στο ίδιο.
[326] *Νέα Εφημερίς*, 1/4/1912.
[327] Στο ίδιο.
[328] Η *Ίδη* είχε προτρέψει το 1908 σύμπνοια και ομοψυχία προς επίτευξη του προαιώνιου πόθου.
[329] *Νέα Εφημερίς*, 1/4/1912.

Οι διαμάχες και οι συζητήσεις μεταξύ των εφημερίδων της εποχής μάλλον αποτελούν τον κανόνα, καθώς, ως επί το πλείστον εκείνες αποτελούσαν όργανα συγκεκριμένων πολιτικών προσώπων. Η γλώσσα αντιπαράθεσης άλλοτε θα είναι σκληρή και άλλοτε πάλι όχι. Άπαξ και μια εφημερίδα έθετε ένα θέμα προς συζήτηση, οι υπόλοιπες με την σειρά τους έπαιρναν την σκυτάλη και ένα διάλογος ξετυλίγονταν μεταξύ τους με ανταπαντήσεις εκατέρωθεν. Τις περισσότερες φορές οι στοιχειώδεις κανόνες δημοσιογραφικής ευγένειας δεν έδειχναν να τηρούνται, καθώς η γλώσσα που χρησιμοποιούνταν ήταν ακραία. Υπήρχαν όμως και εφημερίδες οι οποίες δήλωναν μη προσκολλημένες σε κομματικά καθεστώτα και υπέρ της συνεργασίας και της σύμπραξης *«των πονούντων τον τόπον»*. Εντούτοις, όμως και σε αυτές τις περιπτώσεις, παρατηρούμε ότι οι πολιτικές προτιμήσεις τους, εύκολα είναι αναδυόμενες μέσα από τα άρθρα τους.

Η εφημερίδα *Ανεξάρτητος* παρά τον τίτλο της και την προγραμματική διακήρυξη της: *«Ο Ανεξάρτητος απαρεγκλίτως δεν θα ανήκη εις ουδεμίαν πολιτικήν μερίδα του τόπου»*,[330] θα ακολουθήσει γραμμή φιλοβενιζελική.[331] Σε αντίθεση με τις προηγούμενες εφημερίδες, ο *Ανεξάρτητος,* ήδη από το πρώτο του φύλλο στις 24/12/1911, θα δηλώσει την πρόθεση του να μην εμπλακεί στις *«ανιαρές και πεισματώδεις*» συζητήσεις των εφημερίδων σχετικά με το ακανθώδες θέμα της αποστολής κρητικών πληρεξουσίων στο ελληνικό κοινοβούλιο. Για τον *Ανεξάρτητο*, η κρισιμότητα των στιγμών επιτακτικώς επέβαλε ψυχραιμία σύμπραξη και ομοψυχία και όχι διάσπαση απόψεων επάνω στο θέμα. Πάραυτα όμως, θα τοποθετηθεί για το γεγονός και σε κάθε του ευκαιρία θα δηλώνει διστακτικά ότι, ως ένα βαθμό, το εσπευσμένο του κινήματος είχε επιδεινώσει την επικίνδυνη κατάσταση,[332] *«όπερ τα συμφέροντα των ισχυρών προς αποφυγήν της επιβαλομένης δικαίας εθνικής λύσεως του ζητήματος μας εδώρησαν εις τον τόπον».*[333]

Τον Απρίλιο του 1912, για δεύτερη φορά, θα επαναληφθεί η προσπάθεια των Κρητών για αποστολή των πληρεξουσίων τους στο ελληνικό κοινοβούλιο. Εκείνοι που κατόρθωσαν να φθάσουν έξω από την ελληνική βουλή απωθήθηκαν με βίαιο τρόπο από τις αστυνομικές δυνάμεις[334] και η βουλή μετά τα επεισόδια διέκοψε τις εργασίες της για τον Οκτώβριο. Έτσι ο Τύπος του νησιού για άλλη μια φορά θα αποκτούσε λαβή για σχόλια: *«Αλλ' ολίγον έλειψεν η ευγενής και πατριωτική εμμονή των Κρητών εις το εθνικόν ιδεώδες να αμειφθή δια φόνων και ακρωτηριασμών, και το αδελφικόν αίμα να αντικαταστήση τον προσδοκώμενον επί τη αισία εκβάσει του εγχειρήματος αδελφικόν ασπασμόν*».[335]

---

[330] *Ανεξάρτητος*, 24/12/1911.
[331] Παγκαλιάς, όπ. π., τμ. Β΄, σελ. 715.
[332] *Ανεξάρτητος*, 24/12/1911.
[333] Στο ίδιο.
[334] Κάποιοι από τους Κρήτες πληρεξούσιους είχαν γίνει αντιληπτοί κατά την αναχώρηση τους από το νησί και είχαν συλληφθεί στα Χανιά για ένα μήνα από τις Δυνάμεις.
[335] *Ίδη*, 26/5/1912.

Οι αντιβενιζελικές εφημερίδες εκφράζοντας για άλλη μια φορά την απογοήτευση τους θα συνεχίσουν να κατηγορούν τον Βενιζέλο σταθερά μέχρι τον Οκτώβριο του 1912. Ο *Κήρυξ* είχε μείνει μόνος του να υπερασπίζεται τις αποφάσεις του Βενιζέλου έως τον Απρίλιο του 1911, όπου έχουμε την έκδοση της *Νέας Εφημερίς*. Όμως, όσο και να επιχειρούσε να πείσει την κοινή γνώμη ότι: *«τα συμφέροντα του κράτους, τα οποία μόνον η κυβέρνησις του Έθνους είναι εις θέσιν να γνωρίζη κατά πόσον θα διακυβεύοντο, εδημιούργησεν την σκληράν αληθώς ανάγκην, εις ήν ευρέθημεν κατά την 10ην πρωινήν ώραν του παρελθόντος Σαββάτου»,*[336] η θέση του *Κήρυξ* ήταν πια αποδυναμωμένη. Ο *Κήρυξ* προσπαθούσε να πείσει ότι οι ενέργειες του πρωθυπουργού ήταν επιβεβλημένες από τα συμφέροντα ολόκληρου του έθνους, όμως η πεποίθηση των κρητικών, όπως εκείνη εκφραζόταν από τον αντιπολιτευτικό Τύπο έδειχνε να είναι ακλόνητη: Ο Βενιζέλος ήταν ο υπαίτιος της αργοπορίας της Ένωσης και ο ανακόλουθος στο θέμα αυτό.

Η εφημερίδα, *Ανεξάρτητος* στην πιστή της στήλη «*Έμμετρος Εφημερίς*», την οποία υπογράφει ο συντάκτης της με το ψευδώνυμο Γελωτοποιός, δεν θα μπορούσε παρά να σατιρίσει το γεγονός, και παρά τις προγραμματικές τις δηλώσεις, εμμέσως θα τοποθετηθεί:

«Μακρουλή σαν το καφάσι
με την τόση μας τη βιάσι
τρίγωνι σαν τη κουλούρα
Με την τόση μας φαγούρα
Για να μπούμε στη Βουλή
που όπως λέγουνε πολλοί
όποιος βιάζεται ξομένει
στου λουτρού τα κρύα μένει».[337]

Η εφημερίδα *Ανεξάρτητος* σε σύντομο χρονικό διάστημα μαρτύρησε την γραμμή που θα ακολουθούσε αφού, διαρκώς, επέλεγε να παραθέτει αυτούσια τα λόγια του συμπολίτη της πρωθυπουργού και να εκφράζει την εμπιστοσύνη της σε αυτά. Ο Βενιζέλος σε διάλογο του στην επιτροπή των Κρητών, όταν εκείνη παρουσιάστηκε ενώπιον του στην Βουλή είχε πει τα εξής:

«Βεβαίως οι Κρήτες βουλευταί είνε γνησιότατοι αντιπρόσωποι του Κρητικού Λαού· δεν δύνανται όμως ν' αναγνωρισθούν και ως αντιπρόσωποι του Ελληνικού Βασιλείου.

[336] *Κήρυξ*, 22/5/1912.
[337] *Ανεξάρτητος*, 28/4/1912.

Λυπείται δε πολύ δια τούτο η Ελληνική Κυβέρνησις, αλλά λόγοι εξωτερικών περιπλοκών δεν επιτρέπουσιν εις την κυβέρνησιν να δεχθή τους Κρήτας βουλευτάς. Εάν δε ούτοι, όπερ δεν πιστεύει η Κύβέρνησις, επιμένουν, θα ήτο υποχρεωμένη ν' αντιτάξη βίαν.

Ο κ. Λιμπρίτης διέκοψε τότε είπών:

-Προ της βίας ευρισκόμεθα ήδη» και ο Βενιζέλος συνεχίζοντας τον διάλογο συνεχίζει:

-Βεβαίως προ της βίας ευρίσκεσθε. Η ένωσις εξηκολούθησε, κηρυχθήσα προ τετραετίας· ότε εγώ ημίν μεταξύ των κηρυξάντων αυτήν, δεν αναγνωρίσθη κατά το διάστημα τούτο παρά της Ελλάδος, διότι δεν επέτρεψαν τα πράγματα να αναγνωρισθή. Αι περιπτώσεις επέπρωτο νε φέρουν εμέ εις την δυσάρεστον θέσιν, εις την ευρίσκομαι δια να δηλώσω ως πρωθυπουργός της Ελλάδος, ότι δεν μετεβλήθησαν τα πράγματα, και ούτε τώρα επιτρέπεται να αναγνωρίσωμεν την ένωσιν».[338]

Τελειώνοντας την ομιλία του, ο Βενιζέλος ανακοινώνει την απόφαση της κυβένησης: *«Μετά τον κατακερματισμόν σήμερον της Βουλής εις Σώμα θα διακοπώσιν αμέσως αι εργασίαι αυτής μέχρι τη 1ης Οκτωβρίου, εφ' όσον, εννοείται, άλλαι ανάγκαι δεν θα επέβαλλον να συνέλθη και προ της 1ης Οκτωβρίου […] Ελπίζω δε ότι θα θελήσουν να συμμορφωθούν προς την ανάγκην των πραγμάτων».*[339]

Τον διάλογο ακολουθούσε ένα άρθρο με υπερμεγέθη τίτλο: «*ΕΠΙΤΑΚΤΙΚΩΤΑΤΑ ΕΠΙΒΑΛΛΕΤΑΙ»,* το οποίο δικαιολογούσε την απόφαση του έλληνα πρωθυπουργού και στο οποίο, η επίμονη άρνηση της Ευρώπης στην ενωτική λύση καταδεικνύονταν ως η μόνη υπαίτια των αναταράξεων, καθώς είχε εξαντλήσει κάθε υπομονή. Ο Βενιζέλος συμβούλευε υπομονή και φρόνηση, όμως ο χείμαρρος της λαϊκής δυσαρέσκειας, ως συνέπεια της περαιτέρω υποταγής στις υποδείξεις των Μεγάλων Δυνάμεων, δεν μπορούσε από κανέναν *«γρανιτώδη»* ηγέτη να ανακοπεί.[340] Οι Μεγάλες Δυνάμεις θα έπρεπε, στο εξής, εάν όντως πραγματικά ενδιαφέρονταν για την Κρήτη, να εξουδετερώσουν τον κίνδυνο που ερχόταν και να αποδώσουν επιτέλους -όπως ήταν υποχρεωμένες- την δίκαιη λύση της Ένωσης. Ο συντάκτης, στο άρθρο του, εκφράζει, διαρκώς, την εμπιστοσύνη του σε εκείνους που διευθύνουν τις τύχες του ελληνικού έθνους, οι οποίοι όπως πιστεύει θα επιτελέσουν το καθήκον τους, θα προμηνύσουν τον όλεθρο στις Μεγάλες Δυνάμεις και θα προλάβουν τον σοβαρό εθνικό κίνδυνο.[341]

[338] *Ανεξάρτητος,* 26/5/1912.
[339] Στο ίδιο.
[340] Στο ίδιο.
[341] Στο ίδιο.

Η επιμονή του Βενιζέλου να μην δεχτεί τους συμπατριώτες του στην Βουλή των ελλήνων ήταν σύμφωνα με τον ίδιο μια δεινή προσωπική δοκιμασία: *«Αλλά τι τραγική που είναι η θέση μου! Να ασπρίσουν τα μαλλιά μου εις την υπηρεσίαν της κρητικής υποθέσεως και να αναγκάζομαι να τιμωρήσω τους σημερινούς υπερασπιστάς της»*.[342] Ο Βενιζέλος επέμενε σταθερά στην αντίληψη του ότι κανένα τμήμα του αλύτρωτου ελληνισμού δεν είχε το δικαίωμα να καθορίζει την ελληνική εξωτερική πολιτική, αντιθέτως, η Αθήνα ήταν εκείνη η οποία όφειλε να ιεραρχεί τις προτεραιότητες με γνώμονα το εθνικό συμφέρον γενικά και όχι το ειδικό τυπικό.[343]

Η Κρήτη αποτελούσε το 1/8 ή το 1/9 του πληθυσμού του ελληνικού βασιλείου και δεν είχε κανένα δικαίωμα να επιβάλει με εκβιαστικό τρόπο την πολιτική της σε αυτό, διεμήνυε στους κρήτες βουλευτές ο πρωθυπουργός. Στην συνεδρίαση της Βουλής την 10η Νοεμβρίου του 1911 δήλωνε ότι *«η αποδοχή αυτών θα προϋκάλει ασφαλώς πόλεμον προς την γείτονα επικράτεια, και εις πόλεμον τούτον δεν ήτο διατεθειμένη η σημερινή κυβέρνησις να εμπλέξη το κράτος»*.[344]

Η πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης αποσκοπούσε στην στρατιωτική ανασύνταξη του κράτους και στην εσωτερική του ανάπλαση και προς επίτευξη αυτού του σκοπού απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η εσωτερική και εξωτερική γαλήνη.[345] Ο Βενιζέλος για τον λόγο αυτό είχε προτρέψει τους κρήτες βουλευτές να μην φθάνουν σε υπερβολές να εξαναγκάζουν το ελληνικό κράτος αλλά να εμπνευστούν από το παράδειγμα των πατέρων τους: *«οι οποίοι υπό περιστάσεις πολύ δυσχερεστέρας, ασυγκρίτως δυσχερεστέρας, υπέμειναν όχι απλώς επί δεκαετηρίδας, αλλ' επί αιώνας»* και να επιδείξουν και οι ίδιοι την ίδια υπομονή.[346] Εξάλλου, είχαν υποχρέωση απέναντι στο ελληνικό κράτος, το οποίο είχε περάσει πολλά εξαιτίας της Κρήτης και είχε κάθε δικαίωμα να προβεί απερίσπαστό στο έργο της ανασύνταξης και ανάπλασης του.[347]

Οι κρητικοί λοιπόν, σύμφωνα με τα λεχθέντα του συμπολίτη τους πρωθυπουργού, λαμβάνοντας υπόψη τις υποχρεώσεις που είχαν απέναντι στο ελληνικό κράτος δεν δικαιούνταν να το εκβιάζουν παρασύροντας το σε ολέθριες πολιτικές. Όμως, εκείνοι, παρά την σκόπιμη αναβολή της έναρξης των εργασιών του ελληνικού κοινοβουλίου και πάλι δεν είχαν αναθεωρήσει τις απόψεις τους και ο Βενιζέλος, εν όψει της επιμονής τους να εισδύσουν με κάθε τρόπο στην αίθουσα των συνεδριάσεων, δεν δίστασε να διατάξει την βίαιη απώθηση τους.[348]

Η δραματική χειρονομία του ικανού να υποτάσσει τις συναισθηματικές παρορμήσεις στην ορθολογική εκτίμηση της εκάστοτε συγκυρίας, ήταν αναπόφευκτο να προκαλέσει αντιγνωμίες

[342] Κουκουράκης, όπ. π.
[343] Κλάψης, όπ. π., σελ. 233.
[344] *Πρακτικά της Βουλής,* ΡΞΓ, 10 Νοεμβρίου 1911, σελ. 318-320. Βλ. επίσης Κλάψης, όπ. π., σελ. 233.
[345] Στο ίδιο.
[346] Στο ίδιο.
[347] Στο ίδιο.
[348] Σβολόπουλος, όπ. π., σελ. 120.

στους κόλπους της κοινής γνώμης και στον Τύπο της εποχής. Όμως, αναλογιζόμενοι τα παραπάνω γεγονότα, εκ του αποτελέσματος, αντιλαμβανόμαστε ότι δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι μόνο όταν η Ελλάδα είχε προσχωρήσει στο ενιαίο Βαλκανικό Μέτωπο και ο Ά Βαλκανικός Πόλεμος βρισκόταν σε εξέλιξη, η Ελληνική Βουλή υποδέχτηκε πανηγυρικά τους κρήτες βουλευτές την 1η Οκτωβρίου του 1912.[349] Ο Βενιζέλος, μόνο τότε, συναίνεσε στην είσοδο τους και αναγνώρισε την λειτουργία ενός κοινού κοινοβουλίου για το ελεύθερο βασίλειο και για την Κρήτη,[350] καλώντας τους να επιστρέψουν στο νησί και να προχωρήσουν στην εκλογή νόμιμων αντιπροσώπων, μεριμνώντας ταυτόχρονα για την διατήρηση της τάξης και την προστασία του μουσουλμανικού πληθυσμού.[351] Εξάλλου, λίγες ημέρες αργότερα θα έφτανε στο νησί ως Γενικός Διοικητής, ο Στέφανος Δραγούμης και η de facto Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα θα γινόταν γεγονός, 14 μήνες πριν υψωθεί η ελληνική σημαία στον Φιρκά.[352]

1. 2. VII. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι.

Την ίδια χρονική περίοδο με τα τεκταινόμενα στο εσωτερικό του ελληνικού βασιλείου, η κλιμάκωση του ιταλοτουρκικού πολέμου που μαινόταν από το Σεπτέμβριο του 1911 με επίκεντρο τη Λιβύη, επρόκειτο να προσφέρει μια διαφορετική διέξοδο για το Κρητικό ζήτημα.[353] Ήδη, από τα μέσα του 1910, ο Βενιζέλος είχε στραφεί προς την κατεύθυνση της διαβαλκανικής συνεργασίας με σκοπό την έξωση των Οθωμανών από την Ευρώπη -όταν φυσικά οι συγκυρίες θα το επέτρεπαν- και για τον λόγο αυτό είχε ανένδοτα προσανατολισθεί στην στρατιωτική προπαρασκευή του κράτους.[354] Η τροπή του Ιταλοτουρκικού πολέμου αλλά και η στάση της Υψηλής Πύλης δεν θα μπορούσε παρά να ενθαρρύνει τα κράτη της Βαλκανικής Χερσονήσου να ενισχύσουν τους μεταξύ τους δεσμούς με σκοπό να προωθήσουν τις εδαφικές τους βλέψεις. Στο πλαίσιο αυτό και κυρίως στις αρχές του 1912 οι διπλωματικές διεργασίες μεταξύ Σερβίας, Βουλγαρίας και Ελλάδας για την συγκρότηση συμμαχίας επιταχύνθηκαν, καθιστώντας πια σαφές ότι ο πόλεμος για τα ευρωπαϊκά εδάφη της αυτοκρατορίας ήταν προ των πυλών.

Εκμεταλλευόμενος τις συγκυρίες, ο Βενιζέλος έθεσε το Κρητικό Ζήτημα ενώπιον της Ελληνικής Βουλής την 1η Οκτωβρίου, προτείνοντας τη διενέργεια νέων εκλογών στο νησί, εφόσον οι αντιπρόσωποι της Συνέλευσης και της Προσωρινής κυβέρνησης στην Κρήτη δεν είχαν εκλεγεί

[349] Δετοράκης, όπ. π., σελ. 455.
[350] Λιμαντζάκης, όπ. π., σελ. 286.
[351] Κουκουράκης, όπ. π.
[352] Στο ίδιο.
[353] Λιμαντζάκης, όπ. π., σελ. 285.
[354] Κλάψης, όπ. π., σελ. 243.

σύμφωνα με τον καταστατικό χάρτη του ελεύθερου βασιλείου.[355] Την 1η Οκτωβρίου με επίσημη διακοίνωση προς την κρητική κυβέρνηση η ελληνική δήλωνε: *«Η ελληνική κυβέρνησις, καθ' ην στιγμήν απεφασίζετο η επιδίωξις εν τη ευρωπαική Τουρκία ριζικών μεταρρυθμίσεων, δηλοί ότι αποδέχεται την ένωσιν της Κρήτης μετά της Ελλάδος και αποδέχεται όπως του λοιπού ενυπάρχει κοινόν κοινοβούλιον δια το ελευθερον βασίλειον και δια την νήσον Κρήτην»*[356]

Ο πρόεδρος της Ελληνικής βουλής θα διαβάσει στο σώμα το ψήφισμα, το οποίο κήρυττε την Ένωση, όμως το καθεστώς αυτονομίας στο νησί δεν θα διαταρασσόταν τύποις, έως ότου επέρχονταν το τέλος του πολέμου.[357] Ο Βενιζέλος έστειλε στην Κρήτη ως Γενικό Διοικητή τον Στέφανο Δραγούμη, οποίος ανέλαβε την 1η μέρα κήρυξης του πολέμου κατά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, επίσημα καθήκοντα, ενώ την ίδια μέρα κατέφθασε στην Αθήνα το πρώτο κρητικό τάγμα με 2000 άνδρες, που προωθήθηκε στην Θεσσαλία.

Εκείνο που δεν είχε κατορθώσει να λύσει η διπλωματία, θα το έλυνε ο πόλεμος. Με την έκρηξη των Βαλκανικών Πολέμων, ευθύς οι πύλες του ελληνικού κοινοβουλίου άνοιξαν για τους βουλευτές της Κρήτης[358] και για τον κρητικό Τύπο το Κρητικό Ζήτημα έληξε με τον διορισμό του Στέφανου Δραγούμη στις 12 Οκτωβρίου 1913. Η Ένωση είχε γίνει αποδεκτή από την κυβέρνηση της Ελλάδας, γεγονός που σηματοδοτούσε την κατάργηση της Κρητικής Κυβέρνησης. Έτσι, το σημαντικότερο σημείο τριβής ανάμεσα στις πολιτικές μερίδες του νησιού εξέλιπε, αφού το νησί διοικητικά είχε υπαχθεί στο ελληνικό κράτος. Οι πολιτικές παρατάξεις πλέον δεν είχαν λόγο ύπαρξης και οι εφημερίδες του νησιού σταμάτησαν να αποτελούν τα πολιτικά δημοσιογραφικά όργανα τους. Οι εφημερίδες άφησαν στην άκρη την υπεράσπιση των εκλεκτών τους πολιτικών και συστρατεύτηκαν σύσσωμες με τις ελληνικές για την επιτυχή έκβαση των Βαλκανικών Πολέμων. Για ένα ολόκληρο χρόνο δεν θα γίνει η παραμικρή αναφορά στο Κρητικό Ζήτημα.[359] Την περίοδο των πολέμων παρατηρείται ότι οι εφημερίδες του νησιού αναφέρονται στις εξελίξεις με όρους όπως «*Ελλάς*» ή *«Ελληνισμός»*, χωρίς την παραμικρή διάθεση να διαχωρίσουν την Κρήτη από τα υπόλοιπα μέρη του ελληνικού κράτους. Η επίσημη αποδοχή της Ένωσης από τις Μεγάλες Δυνάμεις θεωρήθηκε τυπική διαδικασία από τον κρητικό Τύπο και δεν σχολιάστηκε από αυτόν. Για τον λόγο αυτό και οι διεθνείς συνθήκες που ενσωμάτωναν την Κρήτη στον εθνικό κορμό μετά την έκβαση των πολέμων πέρασαν στα ψιλά γράμματα, σαν να μην είχαν ιδιαίτερη αξία για το νησί ξεχωριστά.

Στις 14 Φεβρουαρίου 1913 και όταν το μεγαλύτερο κομμάτι της Μακεδονίας είχε πλέον απελευθερωθεί, θα πραγματοποιηθεί και επίσημα η υποστολή των σημαιών της Οθωμανικής

[355] Δετοράκης, όπ. π., σελ. 455. Βλ. επίσης Λιμαντζάκης Γεώργιος, «Η Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα την 1η Δεκεμβρίου του 1913. Τι ήταν κεκτημένο και τι άλλαξε», *Ιστορικά,* 1 Δεκεμβρίου 2018.
[356] Στο ίδιο. Βλ. σχετικά και Λιμαντζάκης, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί*, σελ. 286.
[357] Στο ίδιο.
[358] Στο ίδιο.
[359] Με μόνη εξαίρεση την υποστολή της σημαίας των Ευρωπαϊκών δυνάμεων από την Σούδα.

Αυτοκρατορίας και των Μεγάλων Δυνάμεων από το τελευταίο μέρος στο νησί, όπου εκείνες ακόμα παρέμεναν.[360] Η πλήρης αυτοδιάθεση του νησιού ήταν πλέον και συμβολικά γεγονός, αφού δεν υπήρχαν ξένα σύμβολα επικυριαρχίας ή προστασίας στην Κρήτη: *«Το σύμβολο της σκιάς εξηφανίσθη και εις την θέσιν αυτού ανυψώθη η Κυανόλευκος η εκπροσωπόυσα τα επί της κρήτης αναλοίωτα δικαιώματα της Ελληνικής φυλής».*[361]

Η οριστική απομάκρυνση, ιδιαιτέρως της τουρκικής σημαίας θα δώσει την ευκαιρία στις κρητικές εφημερίδες να ξαναθυμηθούν όψιμα την προτεραία κατάσταση του νησιού. Όμως, αυτό δεν θα διαρκέσει για πολύ, αφού όλο αυτό το διάστημα, ο κρητικός Τύπος θα ασχοληθεί με άλλα τοπικά ζητήματα. όπως ιατρικά, συγκοινωνιακά και οικονομικά. Κυρίως θα καταπιαστεί βέβαια με τα γεγονότα στο μέτωπο τα οποία θα παρουσιάζει καθ' όλη την διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων. Ιδιαίτερη μνεία θα γίνει από τις εφημερίδες του νησιού για τους κρητικούς στρατιώτες που χάνονταν στα παιδία των μαχών .Ο *Ανεξάρτητος* θα δημοσιεύει τα ονόματα των πεσόντων στις μάχες σε ένα ειδικά εικονογραφημένο πλαίσιο ενώ στο σύνολο τους οι κρητικές εφημερίδες λίγους μήνες αργότερα θα πλημμυρίσουν από θριαμβευτικά άρθρα για την έκβαση του πολέμου.

Η υπερηφάνεια της -όπως ισχυριζόταν στις προγραμματικές της δηλώσεις ουδέτερης- εφημερίδας *Ανεξάρτητος*, για τον θριαμβευτή συμπολίτη της θα είναι διάχυτη και η απερίφραστη χαρά της για την δικαίωση του θα πλημμυρίζει τα άρθρα της. Χαρακτηριστικά είναι τα δημοσιεύματα της για το τέλος του πολέμου, τα οποία καλύπτουν το πρωτοσέλιδο του τελευταίου φύλλου, αυτής της περιόδου και τα οποία πλέκουν το εγκώμιο για *«το υπέροχον τέκνον της Κρήτης»*, τον Ελευθέριο Βενιζέλο.

Το άρθρο με τίτλο *«ΑΙ ΔΥΟ ΝΙΚΑΙ»* αναφέρεται στην υπογραφή της οριστικής ειρήνης, μεταξύ των εν Βουκουρεστίω πληρεξουσίων, η οποία επισφράγιζε τον πολεμικό και πολιτικό θρίαμβο του ελληνικού έθνους και επικύρωνε την Συνθήκη του Λονδίνου, σύμφωνα με της οποίας το 4ο άρθρο, ο σουλτάνος παραιτούνταν από κάθε δικαίωμα του στο νησί.[362] Με τις Συνθήκες το εθνικό μεγαλείο και επίσημα πια είχε σφυρηλατηθεί και ήταν *«έκλαμπρον σε εδαφικόν παράστημα και σε ηθικόν κέρδος».*[363]

Στη μέση της σελίδας, δημοσιεύτηκε η φωτογραφία του Βενιζέλου, συνοδευομένη από ένα εγκωμιαστικό άρθρο για τον *«εκ των σπλάχνων της Κρήτης εξελθών ιδρυτή του μεγάλου ελληνισμού»*, το οποίο υπογράφει ο Γορτύνιος.[364] Το συγκεκριμένο άρθρο έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς ξεκινάει με την ευχαριστήρια επιστολή του Κωνσταντίνου προς τον Βενιζέλο, όπου του

[360] Δετοράκης, όπ. π., σελ. 455.
[361] *Ίδη*, 6/2/1913.
[362] *Ανεξάρτητος*, 3/8/1913. Βλ. επίσης Δετοράκης, όπ. π. , σελ. 456.
[363] Στο ίδιο.
[364] Πολλοί από τους συντάκτες της υπογράφουν με ψευδώνυμα όπως Γορτύνιος, Γελωτοποιός, Περίεργος, Ζιζάνιον, Μακαββαίος κτλ. και διατηρούν δικές τους στήλες, με πιο χαρακτηριστική την στήλη «*Έμμετρος Εφημερίς*».

εκφράζονται οι βασιλικές ευχαριστίες για την υπογραφή της ειρήνης και η ευγνωμοσύνη ολόκληρης της πατρίδας, ενώ τελειώνει με δύο Διατάγματα δυο διαφορετικών εποχών που απευθύνονται στο ίδιο πρόσωπο αλλά με εντελώς αντιφατικό περιεχόμενο. Το κυρίως κείμενο του άρθρου πλημμυρίζουν διθυραμβικά λόγια δικαίωσης και υπερηφάνειας της «*μητέρας Κρήτης»* για «*το τέκνο της»*:

> *«Επαίρεται σήμερον δια το υπέροχον τέκνον της τούτο […] το οποίο γεννήθη επί της γης της, ζήσαν και ανδρώθεν υπό τον ουρανον της […] και εκ των αιματοβαφών κρητικών ορέων της μεγαλομάρτυρος πατρίδος του μετέφερε μεθ' εαυτού και μετέδωσε εις Έθνος ολόκληρον το πυρ της ακάμπτου επιμονής εις τον δρόμον της πατριωτικής δράσεως […] Μητήρ και τροφός ενός τοιούτου τέκνου, δακρύει εξ αφάτου αγαλλιάσεως, μεριζομένη της ακτινοβολούσης δόξης των θριαμβων της μεγαλουργού διανοίας του, όπως εμερίσθη και τους πόνους του κατά τας ημέρας των παλαιών παρεξηγήσεων[…] Και στεφανώνει δια των δαφνών της αιματοζυμωμένης γης της την κεφαλήν του υιού της εξ ευγνωμοσύνης […] διότι τοιαύτην τιμήν προσεπόρισεν εις αυτήν ο εκ των σπλάχνων της εξέλθων ιδρυτής του μεγάλου Ελληνισμού της σήμερον υιός της».*[365]

Ο χρονικογράφος του *Ανεξαρτήτου* θα ολοκληρώσει το άρθρο με περίτεχνο τρόπο. Κλείνοντας το μάτι στους παλαιούς επικριτές του Βενιζέλου θα υπενθυμίσει τις παλαιές παρεξηγήσεις παραλληλίζοντας δύο Διατάγματα χωρίς να τα σχολιάσει γράφοντας χαρακτηριστικά: *«ΧΡΟΝΙΚΟΝ ΑΝΕΥ ΣΧΟΛΙΩΝ».*

Το 1ο Διάταγμα ήταν του Ύπατου Αρμοστή της Κρήτης πρίγκιπα Γεωργίου, το οποίο είχε δημοσιευθεί στις 18 Μαρτίου 1901, στην *Επίσημη Εφημερίδα Της Κρητικής Πολιτείας* και για περιεχόμενο είχε την απόλυση του Βενιζέλου: *«Επειδή […] όλως αναρμοδίως υπεστήριξε και δημόσια εξέθηκε γνώμας επί σπουδαιοτάτου ζητήματος του τόπου αντιθέτους προς το Ημέτερον φρόνημα και την Εντολήν Ημών απολύομεν αυτόν του αξιώματος του Συμβούλου επί της Δικαιοσύνης».*[366]

Το 2ο Διάταγμα θα είναι του Βασιλιά των Ελλήνων Κωνσταντίνου, θα δημοσιευθεί στις 6 Ιουλίου του 1913 στην *Επίσημη Εφημερίδα του Κράτους* και για περιεχόμενο θα έχει την προαγωγή του Βενιζέλου:

---

[365] *Ανεξάρτητος*, 3/8/1913.
[366] Στο ίδιο

«Κωνσταντίνος,

Βασιλεύς των Ελλήνων

Προτάσει του Ημετέρου επί τω Εξωτερικών Υπουργού ευδοκούμεν να προάγαγωμεν εις τον Μεγαλόσταυρον Του Ημετέρου Τάγματος του Σωτήρος τον κύριον Ελευθέριον Βενιζέλον, Πρόεδρον του Υπουργικού Συμβουλίου δια τας ΥΨΙΣΤΑΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ, ας παρέσχε τη Πατρίδι και Ημίν.

Ο Ημέτερος επί των Εξωτερικών Υπουργός ενεργήση τα περαιτέρω.

Εν Λιβουνόβω τη 26 Ιουλίου 1913

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Β΄».[367]

Τα Διατάγματα θα καθρεπτίσουν με περίτεχνο τρόπο την διαφορετική αντίληψη του τότε και του τώρα για το πρόσωπο του Βενιζέλου και πράγματι η δημοσίευση τους δεν χρήζει σχολίων, καθώς μόνα τους καθρεφτίζουν μέσα σε λίγες γραμμές την εκ διαμέτρου διαφορετική αντίληψη των δύο εποχών για την αξία και τον πατριωτισμό του ίδιου προσώπου.

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι ήταν η μοναδική ρεαλιστική ευκαιρία για Ένωση.[368] Η Οθωμανική Αυτοκρατορία διερχόταν σε περίοδο έντονης κρίσης και εξαιρετικής ρευστότητας και ήταν προφανές ότι εκείνη θα διαλυόταν υπό την πίεση των ευρωπαϊκών και βαλκανικών συμφερόντων. Πρωταρχικός στόχος του Βενιζέλου ήταν η επικείμενη διάλυση να γίνει υπό τους ευνοϊκότερους όρους για την χώρα. Στο πλαίσιο αυτό είχε ενταχθεί η συνεννόηση με τα βαλκανικά κράτη και η στρατιωτική προετοιμασία του κράτους, προϋποθέτοντας, πρώτα την διατήρηση των καλών σχέσεων με την Τουρκία έως την ολοκλήρωση της προετοιμασίας. Προς επίτευξη του σκοπού αυτού απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η εσωτερική και εξωτερική γαλήνη. Συνεπώς, η οριστική διευθέτηση του Κρητικού Ζητήματος θα αναβαλλόταν ως την στιγμή της αναμέτρησης με την Τουρκία. Στο πλαίσιο της πολιτικής αυτής, θα εντασσόταν και η βίαιη παρεμπόδιση των κρητών Βουλευτών από την προσπάθεια τους να εισέλθουν στην ελληνική Βουλή στις 18 Μαΐου 1912, η οποία απέτρεψε την πρόωρη εμπλοκή της χώρας σε ένα πόλεμο με την Τουρκία.[369]

Η ελληνική βουλή με πρωτοφανή ενθουσιασμό όμως υποδέχτηκε τους κρήτες Βουλευτές την 1η Οκτωβρίου του 1912 και 4 ημέρες μετά η Ελλάδα εισήλθε στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο στο πλευρό των συμμάχων, ενώ στις 11/10/1912 με Βασιλικό Διάταγμα διορίστηκε Γενικός Διοικητής

[367] Στο ίδιο.
[368] Για Βαλκανικούς πολέμους και οριστική Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα βλ. επίσης Παδουβάς, όπ. π., σελ. 217.
[369] Φελεσάκης, όπ. π.

Κρήτης, ο Στέφανος Δραγούμης.[370] Η Κρήτη είχε γίνει de facto τμήμα του ελληνικού κράτους και με το άρθρο 4 της Συνθήκης του Λονδίνου της 17ης Μαΐου του 1913 θα γινόταν και de jure.

1. 2. VIII. Η συμβολή του Βενιζέλου στην επίτευξη της Ένωσης.

Την 1η ημέρα του Δεκέμβρη του 1913, υψώθηκε η ελληνική σημαία στο φρούριο του Φιρκά, παρόντος του πρωθυπουργού της Ελλάδας Βενιζέλου και του βασιλιά Κωνσταντίνου. Ήταν η στιγμή της δικαίωσης των πολυετών προσπαθειών του Βενιζέλου στο επαναστατικό πεδίο, καρπός των καίριων στρατηγικών επιλογών του στην διπλωματική κονίστρα. Ήταν η δικαίωση για γενιές κρητικών που αγωνίστηκαν σθεναρά, οργανώνοντας επαναστάσεις και εξεγέρσεις με μοναδικό αίτημα την πολυπόθητη Ένωση με την Ελλάδα.

Νωρίτερα, πριν από 15 χρόνια, το 1898, είχε παραχωρηθεί στο νησί καθεστώς αυτονομίας από τις Μεγάλες Δυνάμεις και η Κρητική Πολιτεία είχε αντιμετωπιστεί από τους κατοίκους του νησιού, ως ένα μεταβατικό στάδιο στην πορεία προς την Ένωση. Οι περιστάσεις δεν ήταν ευνοϊκές και λόγω των συγκυριών απαιτούνταν διπλωματικοί χειρισμοί ακρίβειας χειρουργικής, καθώς μία άστοχη κίνηση θα μπορούσε να αποβεί μοιραία.

Ο Βενιζέλος, ως ειδήμων στο διπλωματικό παιχνίδι, θα παραμείνει πιστός στον ρεαλισμό, προσαρμόζοντας κάθε φορά τις κινήσεις του στην σκληρή πραγματικότητα και παρά την πίεση που θα του ασκείται από την πανελλήνια κοινή γνώμη και τον Τύπο της εποχής, εκείνος θα επιμένει στην αντίληψη του ότι η επίκληση του δικαίου από μόνη της δεν αρκεί για να κάμψει τις αντίξοες διεθνείς συνθήκες και δυνάμεις.

Οι δημοσιογράφοι με «τον ασύγγνωστο ρομαντισμό» θα δυσχεράνουν κάποιες φορές την φήμη του ελληνικού έθνους και θα φτάσουν να απειλήσουν την σοβαρότητα του στην διεθνή διπλωματία, καθώς δεν θα δώσουν βαρύνουσα σημασία στις εύστοχες και διορατικές εκτιμήσεις του Βενιζέλου. Εκείνος, όμως, δεν ήταν διατεθειμένος να επιτρέψει στην χώρα να ρυμουλκηθεί από συναισθηματισμούς, οι οποίοι θα την έβαζαν σε απρόβλεπτες περιπλοκές, διακυβεύοντας παράλληλα τα συμφέροντα του κρητικού ελληνισμού και κυρίως του απανταχού ελληνισμού.

Ευκαιρίες είχαν παρουσιαστεί το 1905, το 1908 και το 1910, με πρωταγωνιστή σε όλες τον ίδιο, όμως η Ένωση θα πραγματοποιηθεί τελικά έπειτα από τους Βαλκανικούς Πολέμους. Ο Βενιζέλος γνώριζε καλά ότι η Ελλάδα δεν είχε την δύναμη να εκβιάσει τις Μεγάλες Δυνάμεις και κάτι τέτοιο θα έβαζε σε περιπέτειες την ελληνική εξωτερική πολιτική. Εξάλλου, οι προτεραιότητες

[370] Δετοράκης, όπ. π., σελ. 455.

της ήταν διαφορετικές από εκείνες του κρητικού λαού την χρονική στιγμή που ο Βενιζέλος ανέλαβε τα ηνία της χώρας και δεν ήθελε να επαναληφτούν τα ίδια ιστορικά σφάλματα που διαπράχτηκαν και στον χειρισμό του Κρητικού Ζητήματος, στα τέλη του 19ου αιώνα, όπου η εξωτερική πολιτική της χώρας είχε αφεθεί έρμαιο στις διαθέσεις δημαγωγικών κύκλων και είχε ρυμουλκηθεί από ιαχές πεζοδρομίου.[371]

Εκ του αποτελέσματος κρινόμενος λοιπόν και σκιαγραφώντας το αρχικό σκεπτικό του και τις εκτιμήσεις του, σωστά αντιλαμβανόμενος το εθνικό συμφέρον, θα καταδικάσει «την εκβιαστική κίνηση» των κρητών Βουλευτών. Σαφώς και τα γεγονότα και οι συγκρούσεις του με τους κρήτες Βουλευτές θα τον συγκινήσουν βαθύτατα, όμως ως ειδήμων στο διπλωματικό παιχνίδι και επιστρατεύοντας την διπλωματική του ευφυΐα θα προσανατολιστεί σε πιο ρεαλιστικές οδούς, καθώς γνώριζε μια σκληρή αλήθεια: ότι το ηθικά δίκαιο δεν ήταν ποτέ αρκετό να επιφέρει την επιθυμητή νίκη στα αντίξοα παιχνίδια των Διεθνών και Μεγάλων Δυνάμεων και αν αυτό το δίκαιο δεν ταυτιζόταν με τα συμφέροντα αυτών, τότε ήταν καταδικασμένο εκ των πραγμάτων να ηττηθεί.

Η εξαιρετική διπλωματική δεινότητα του, η αποφασιστικότητα, η συνετή διαχείριση, ο μη δισταγμός λήψης επώδυνων αποφάσεων για τον ίδιο, η επιδέξια εκμετάλλευση της διεθνούς συγκυρίας, *«η ρεαλιστική διασύνδεση του επιδιωκόμενου αποτελέσματος με τα κατά περίπτωση διαθέσιμα μέσα»* και το αλάθητο της κρίσης του, δικαίωσαν τις επιλογές του ηγέτη της εντυπωσιακότερης εξόρμησης από καταβολής του ελληνικού κράτους, η οποία θα μετουσίωνε σε πράξη σημαντικό τμήμα του ονείρου της εδαφικής επέκτασης οπού η Μεγάλη Ιδέα ευαγγελιζόταν.[372] Κομμάτι αυτής αποτελούσε «*ο προαιώνιος*» -όπως αναφερόταν στα ψηφίσματα όλων των κρητικών συνελεύσεων της περιόδου της Κρητικής Πολιτείας, πόθος των κρητών για Ένωση- ο οποίος έπειτα από μακραίωνους αγώνες είχε πια εκπληρωθεί:

> *«Οι αγώνες των ηρώων Κρητών μετά παρελευσιν 693 ετών ενετοκρατείας απεχθούς, και τουρκοκρατίας απεχθεστέρας εστέφθησαν υπό επιτυχίας […]. Η ευτυχής στιγμή της Ενώσεως ουχί δοθείσης ως ελεημοσύνης εις τον κρητικόν λαόν, αλλά κατόπιν δύο νικηφόρων πολέμων […] επαρουσίασαν την μικροσκοπική Ελλάδα γιγαντωμένης από ιδανικά και εθνικά όνειρα, που ελευθέρωσαν εκατομμύρια σκλάβων αδελφών».*[373]

Η Κρήτη, παρά τις δυσμενείς διεθνείς συγκύριες, είχε πραγματοποιήσει τις επιδιώξεις της και τώρα πια καλούσε να συμμετάσχουν στους πανηγυρισμούς της. Η Ένωση θα επισφραγίζονταν

[371] Κλάψης, όπ. π., σελ. 197.
[372] Στο ίδιο, σελ. 238.
[373] *Νέα Εφημερίς,* 1/12/1913.

και τυπικά με την επίσημη τελετή της έπαρσης της σημαίας στο φρούριο του Φιρκά, όπου έπειτα από αιώνες ξενικών κατοχών, εξεγέρσεων, επαναστάσεων και θυσιών στον βωμό της πατρίδας, η Κρήτη είχε βρει την εθνική της δικαίωση και οι απελπισμένες κραυγές των κατοίκων της *«Ένωσις ή Θάνατος»* στις επαναστατικές σημαίες του παρελθόντος είχαν μετατραπεί πια σε τραγούδια αγαλλίασης

«Της αστραπής και της βροντής η Κρήτη
και των κελαϊδισμών και των αγώνων
των αιμάτων και των τροπαίων η Κρήτη,
των τυράννων ακοίμητη φοβέρα η Κρήτη,
η Κρήτη».[374]

1. 2. ΙΧ. Η τυπική διαδικασία της Ένωσης.

Την Κυριακή 1/12/1913, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος και ο πρωθυπουργός Βενιζέλος, θα φθάσουν στα Χανιά, όπου παρουσία τους θα υψωθεί στο φρούριο του Φιρκά, η ελληνική σημαία. Η ημέρα εκείνη για την Κρήτη ήταν πανηγυρική και από τον Τύπο του νησιού θα χαρακτηριστεί *«Εορτών Εορτή»*.[375]

Ο συντηρητικός Τύπος του νησιού υποδέχτηκε τον βασιλιά Κωνσταντίνο με διθυραμβικά σχόλια και ως λυτρωτή, ενώ η παρουσία του Βενιζέλο πέρασε σχεδόν απαρατήρητη:

> *«Ο Βασιλεύς, οποίον ωνειρεύθησαν οι πατέρες μας και τον οποίον βλέπομεν, και καμαρώνομεν ημείς σήμερον, έθεσε τον στιβαρόν του πόδα επί του εδάφους της ηρωικής μεγαλονήσου […]. Ως άλλος Αλέξανδρος έφερε το φως του ελληνικού πολιτισμού εις τα χώρας τας οποίας είχε μολύνει η ρυπαρότης της βαβαρότητος και της τυραννίας»,*[376] *«Έρχεσαι Βασιλεύ, και το χώμα της Κρήτης δονείται υπό το πέλμα των βασιλικών σου ποδών».*[377]

[374] Κωστής Παλαμάς, «Ο ύμνος, της Κρήτης 1897», στο: Δημήτρης Αγγελάτος (επιμ.), *Άπαντα Κωστή Παλαμά*, τμ. 6, Συλλογή Βωμοί, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, Αθήνα 2020.
[375] *Ελεύθερον Βήμα*, 30/11/1913.
[376] *Ίδη*, 4/12/1913.
[377] *Νέα Έρευνα,* 7/12/1913.

Η συμβολή του Βενιζέλου σχεδόν αγνοήθηκε από τις φιλοβασιλικές εφημερίδες. Προφανώς, εκείνες έδειχναν να μην έχουν ξεχάσει την απογοήτευση που εκείνος τους επεφύλαξε, αναλαμβάνοντας την πρωθυπουργία της Ελλάδας και εμποδίζοντας τις επανειλημμένες προσπάθειες των πληρεξουσίων του νησιού να εισέλθουν στο ελληνικό κοινοβούλιο. Η Ένωση, από την μεριά τους θεωρήθηκε ξεκάθαρα ως προσωπικό επίτευγμα του βασιλιά Κωνσταντίνου:

> *«Η ημέρα αύτη ήτο προωρισμένη μόνον και μόνον δια το μέγα αληθώς έργον, το οποίον εξεπροσώπει ο νικητής Βασιλευς μετά του νικηφόρου στρατού του, και δια την ένδοξον μνήμην των υπέρ πατρίδος πεσόντων, των συντελεστών τούτων της μεθυστικής νίκης».*[378] *«Ο θεός να σκέπη και βοηθή Εκείνον τον Οποίον όρισε συντελεστήν του Ελληνικού μεγαλείου».*[379]

Δεδομένου ότι την εποχή εκείνη, οι φιλελεύθερες εφημερίδες υστερούσαν αριθμητικά των φιλοβασιλικών, εκείνες που κυκλοφορούσαν θα επιχειρήσουν με την ισχυρή φρασεολογία τους να καλύψουν το κενό και να απαντήσουν στις αντίπαλες τους:

> *«Είναι πραγματικώς φοβερό το ότι αισθάνονται αυτάς τα ημέρας οι πολιτικοί εχθροί του Βενιζέλου. […] Τους λυπούμεθα αλλά δεν μπορούμεν να κάμωμεν τίποτε άλλο ειμή να τοις ευχηθώμεν των εξ ύψους παραμυθίαν»,*[380] *«Τυφλούται τόσον πολύ από τον κομματικόν φανατισμόν εναντίον του πρώτου Έλληνος πολίτου, ο οποίος παραλαβών την Ελλάδα με 2.500.000 λαού την παραδίδει με 5. 500.000 και* […] *ουδέ καν μνείαν κάμνει δια τον μέγαν δημιουργητην, ουδέ καταδέχεται να ειπείν μια λέξιν δια την κυβέρνησιν της Πατρίδος»,*[381] *«Πως εστρέβλωσαν με τόσον πείσμα εις τα στρεβλωτήρια του φανατισμού τους την αλήθειαν, ώστε να μην κάμουν ποσώς λόγον δια τον Έλληνα πρωθυπουργόν».*[382]

Στις φιλελεύθερες εφημερίδες θα δοθεί η ευκαιρία να ξαναθυμηθούν όψιμα τις προτεραίες παρεξηγήσεις, όμως αυτή την φορά θα είναι από την θέση του δικαιωμένου. Το πλήρωμα του χρόνου είχε έρθει και ο Βενιζέλος αποδεικνύονταν ότι ήξερε ακριβώς ποια ήταν η στιγμή του: *«Πόσον ήλλαξαν οι καιροί! Ο τότε καταδιωκόμενος σήμερα συνοδεύων τον βασιλέα ανύψωσε την*

[378] *Ίδη*, 11/ 12/113.
[379] *Ίδη*, 4/12/1913.
[380] *Νέα Εφημερίς*, 5/12/1913.
[381] Στο ίδιο.
[382] Στο ίδιο.

ελληνικήν σημαίαν εις το Φιρκά. Πόσο γλυκύ είναι να σκέπτεται κανείς σαν είναι ευτυχισμένος δυστυχισμένες ώρες».[383]

Τα χρόνια που ακολούθησαν, οι κρητικές εφημερίδες, σαφώς κράτησαν την ιδιαιτερότητα τους αλλά την ίδια στιγμή ενταχτήκαν στο σύνολο των ελληνικών εφημερίδων και ακλούθησαν την δομή και την εξέλιξη τους, τόσο από άποψη περιεχομένου όσο και από τεχνικής. Ο κρητικός Τύπος από το σημείο αυτό συστρατεύτηκε με τον υπόλοιπο ελληνικό στο μεγάλο έργο της ανασυγκρότησης του έθνους, συνεχίζοντας να χρησιμοποιεί τους όρους «*Ελλάς*» και «*Ελληνισμός*» και χωρίς την ελάχιστη διάθεση για την παραμικρή αναφορά στο επιλυθέν Κρητικό Ζήτημα.

Η Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα και επίσημα πια με την συμβολική πράξη της τυπικής διαδικασίας της Ένωσης ήταν πια γεγονός και στο ίδιο σημείο όπου σε αλλοτινούς καιρούς υψωνόταν η τουρκική σημαία, στήθηκε μαρμάρινη επιγραφή η οποία έγραφε:

«*ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ ΕΝ ΚΡΗΤΗ*
1669-1913
ΗΤΟΙ 267 ΕΤΗ, 7 ΜΗΝΕΣ, 7 ΗΜΕΡΕΣ
ΕΤΗ ΑΓΩΝΙΑΣ»

(*Πηγή*: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», ψηφιακό αρχείο)

[383] *Νέα Εφημερίς*, 1/12/1913.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην μακρόχρονη πορεία της Κρήτης προς την Ένωση, οι εφημερίδες του νησιού, παρουσιάσανε, κρίνανε, σχολιάσανε, καταγγείλανε αλλά και δοξάσανε τα αυθεντικά γεγονότα της εποχής. Αυθεντικά αποσπάσματα, κείμενα αγωνιστών και πρωταγωνιστών, ιστορικά κατορθώματα, προαιώνιοι πόθοι και ελπίδες, αλλά κυρίως μύρια δεινά, όπως ξενοκρατία, λεηλασίες, βιαιοπραγίες και διώξεις καταγράφηκαν από τον κρητικό Τύπο.

Η μελέτη του Κρητικού Ζητήματος μέσα από την ματιά των εκδοτών και των δημοσιογράφων της εποχής, μας έδωσε την ευκαιρία να εξαγάγουμε πλήθος από μοναδικές πληροφορίες και διαπιστώσεις για την πορεία του. Οι κρητικές εφημερίδες αποτέλεσαν αναπόσπαστο σώμα του τόπου που εκείνες εκδόθηκαν και απεικόνισαν με μοναδικό τρόπο την συνείδηση της τότε τοπικής κοινωνίας. Η συμβολή τους στην διαμόρφωση της κοινής γνώμης ήταν κεφαλαιώδης, καθώς εκείνες αποτελούσαν το μοναδικό μέσο για την ενημέρωση του κρητικού λαού και το μόνο (μετά την τοπική βουλή) για την διεξαγωγή του πολιτικού διαλόγου. Με την σειρά της, η κοινή γνώμη υπήρξε καθοριστικός παράγων στις πολιτικές εξελίξεις του νησιού και ο ατέρμων αυτός κύκλος οδήγησε πληθώρα πολιτικών ανδρών να εκδώσουν ή να καθοδηγήσουν πολιτικές εφημερίδες που το περιεχόμενο τους, σήμερα, συνιστά πολύτιμο υλικό για την εις βάθος κατανόηση του Κρητικού Ζητήματος.

Οι προϋποθέσεις δεν υπήρξαν ευνοϊκές και σαφώς δεν βοηθούσαν τις εκδόσεις. Η λογοκρισία, όπως και οι αυθαιρεσίες των εκάστοτε Διοικητών και έπειτα του Ύπατου Αρμοστή πρίγκιπα Γεωργίου, είχαν επιφέρει, σε ημερήσια διάταξη, αρκετές παύσεις εντύπων και διώξεις. Παρά τις όποιες αντιξοότητες, όμως, εκδόθηκαν πλήθος εφημερίδες, όπου οι εκδότες και οι συντάκτες τους, απέβλεπαν -έκαστος με τις πολιτικές του φιλοδοξίες και ιδεολογίες- στην απεξάρτηση από τον τουρκικό ζυγό αρχικά και κατόπιν στον τελικό στόχο της Ένωσης, ο οποίος πραγματοποιήθηκε έπειτα από αρκετές δεκαετίες και όταν βρέθηκε στον πρωθυπουργικό θώκο της Ελλάδας, ο Βενιζέλος.

Τα τελευταία τριάντα χρόνια, το νησί είχε υπάρξει πεδίο έντονων αντιπαραθέσεων και συγκρούσεων μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων. Η γεωστρατηγική θέση του νησιού, το καθιστούσε μήλον της έριδος μεταξύ τους και αποτελούσε το κλειδί του Κρητικού Ζητήματος. Για τον λόγο αυτό, έκαστη επιχείρησε να επιβάλει τον δικό της έλεγχο και να εξασφαλίσει την δική της κυριαρχία στο νησί, ενώ στο σύνολο τους επενέβαιναν διαρκώς στις εσωτερικές υποθέσεις των κατοίκων του και κάποιες φορές με ωμό τρόπο και με μέσα όχι μόνο διπλωματικά αλλά και στρατιωτικά.

Συνεπώς, η πεποίθηση ότι η οριστική επίλυση του Κρητικού Ζητήματος εξαρτιόνταν άμεσα από τις δικές τους αποφάσεις, ήταν μια βασική αρχή που παραδεχόταν σύμπας ο κρητικός Τύπος. Ανεξαιρέτως, όλες οι εφημερίδες του νησιού συνηγορούσαν στο ίδιο συμπέρασμα: Το Κρητικό Ζήτημα θα λυνόταν μόνο όταν εκείνες το αποφάσιζαν. Εξάλλου, ο Τύπος, όσο επιφυλακτικός και να ήταν για τον ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων, γνώριζε καλά το γεγονός ότι η απομάκρυνση της τουρκικής επικυριαρχίας στο νησί οφειλόταν αδιαμφισβήτητα σε αυτές. Έτσι, τα βλέμματα των εκδοτών και των δημοσιογράφων της εποχής, αναπόφευκτα ήταν στραμμένα προς εκείνες και η ευγνωμοσύνη τους προς αυτές, υπήρξε διάχυτη στα έντυπα της εποχής και ιδιαιτέρως την περίοδο από το 1897 έως και το 1909, όπου τα στρατεύματα των Μεγάλων Δυνάμεων αποχωρούν από την Κρήτη.

Θα τολμούσαμε λοιπόν να συμπεράνουμε ότι σε βασικά και καίρια σημεία υπήρξε ομοφωνία μεταξύ των εντύπων της τότε εποχής, με σημαντικότερο από αυτά τον επιδιωκόμενο στόχο, αφού όλες, ανεξαιρέτως, οι εφημερίδες συστρατεύτηκαν στον ενωτικό αγώνα της Κρήτης. Ωστόσο, οι κρήτες, όπως ήταν φυσικό, ακροβατώντας στο τεντωμένο σχοινί της λεπτής ισορροπίας των αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων των Μεγάλων Δυνάμεων, αναπόφευκτα θα έρθουν σε σύγκρουση και μεταξύ τους, καθώς εμπιστεύονταν τις υποσχέσεις του *«ενός ή του άλλου»,* σύμφωνα με τις προσωπικές τους φιλοδοξίες κάθε φορά.

Η ομοφωνία ως προς το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα, διαπιστώνεται, περίτρανα, όχι όμως και ως προς τον τρόπο επίτευξης του. Εν προκειμένω, η Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, αποτέλεσε τον *«αδιάσπαστο, ενιαίο και προαιώνιο πόθο, σύμπαντος του κρητικού λαού»* και σύσσωμου του κρητικού Τύπου. Όσο όμως, ο κοινός πόθος τους ένωνε, άλλο τόσο η επιλογή του τρόπου και κυρίως του προσώπου, που θα οδηγούσε πιο γρήγορα και με περισσότερη ασφάλεια στην Ένωση, τους δίχαζε. Έτσι, οι εφημερίδες διασταύρωσαν τα ξίφη τους στο δημοσιογραφικό στερέωμα και δεδομένου ότι ως επί το πλείστον αποτελούσαν όργανα συγκεκριμένων πολιτικών προσώπων, προσέφεραν την ευκαιρία σε αυτά, όχι απλώς να εκφράσουν τις απόψεις τους αλλά και κάποιες φορές να διαστρεβλώσουν την επικαιρότητα, κατασκευάζοντας θέματα αμφισβητούμενης υπόστασης. Η γλώσσα που χρησιμοποίησαν πολλές φορές ήταν ακραία και δεν τηρούσε τους στοιχειώδεις κανόνες δημοσιογραφικής ευγένειας, με αποτέλεσμα, η προϋπάρχουσα διαμάχη ανάμεσα τους να εντείνεται ολοένα και περισσότερο με την πάροδο του χρόνου και το χάσμα ανάμεσα στις αντίπαλες μερίδες να παραμένει αγεφύρωτο.

Ακόμα και η πολυπόθητη επίτευξη του κοινού τους πόθου δεν κατάφερε να εκτοπίσει την αναλλοίωτη διαμάχη τους. Όπως, διαπιστώνεται από τα δημοσιεύματα που ακολούθησαν της τυπικής διαδικασίας της Ένωσης, η αντιπαράθεση των εφημερίδων σχετικά με την επιλογή του προσώπου και του τρόπου που θα οδηγούσε στην Ένωση, είχε δώσει την σκυτάλη στην μεταξύ τους

διαμάχη για το ποιος τελικά συντέλεσε περισσότερο σε αυτήν. Οι εφημερίδες, ακόμα και τότε, έδειχναν να μην έχουν αφήσει πίσω τις προτεραίες τους αντιπαλότητες, αποδεικνύοντας περίτρανα ότι εκείνες τελικά είχαν επίκεντρο τους πολιτικούς εκλεκτούς έκαστης.

Η καθοριστική συμβολή του Βενιζέλου στην επίτευξη τη Ένωσης αγνοήθηκε επιδεικτικά από τον συντηρητικό Τύπο του νησιού, αποδεικνύοντας ότι τελικά το πρόβλημα του ήταν εκείνος και μόνο. Ο φιλελεύθερος Τύπος, από την μεριά του, θα τον υπερασπιστεί σθεναρά και σταθερά, όπως ακριβώς είχε κάνει και κατά την περίοδο των *«μεγάλων παρεξηγήσεων»*. Εξάλλου, εξ αρχής, πίστευε ακράδαντα ότι μόνο -οι πράγματι- εξαιρετικές ικανότητες του και η σπάνια οξυδέρκεια του, σε συνδυασμό με την εξαιρετική διπλωματική του δεινότητα, ήταν σε θέση να επιλέξουν τον σωστό τρόπο που θα οδηγούσε στην ενωτική λύση..

Αντίθετα, από την μεριά τους, οι φιλοηγεμονικές εφημερίδες τον πολέμησαν σφοδρά φθάνοντας στο σημείο πολλές φορές να κατασκευάζουν ακόμα και θέματα εκ του μη όντος. Αρχικά, υπερασπιζόμενες σθεναρά τον πρίγκιπα Γεώργιο και τις ενωτικές του προσπάθειες θα βροντοφωνάξουν ότι μόνο εκείνος ήταν σε θέση να οδηγήσει στην πραγμάτωση του ενωτικού πόθου, ενώ μετά την αποχώρηση του θα αρκεστούν στη αναπόληση των ημερών του, υπερασπιζόμενες τις θέσεις της ελληνικής δυναστείας γενικότερα, και διατηρώντας αναλλοίωτη την σκληρή αντιβενιζελική γραμμή τους.

Οι αντιμαχόμενες εφημερίδες διασταύρωσαν τα ξίφη τους, εκφράζοντας βαρείς χαρακτηρισμούς εκατέρωθεν και πυροδοτώντας εντάσεις ανάμεσα στις αντιμαχόμενες πλευρές. Οι συνέπειες του γεγονότος αυτού, τις περισσότερες φορές υπήρξαν δυσμενείς. Η διαμόρφωση της κοινής γνώμης από τον Τύπο της εποχής επηρεάζονταν σε ύψιστο βαθμό και εκείνη με την σειρά της καθοδηγούσε τις κοινωνικές αναταράξεις, Έτσι, αναπόφευκτα δημιουργήθηκε ένας ατέρμων κύκλος, ο οποίος όμως με την σειρά του και με τον τρόπο του θα έχει κεφαλαιώδη συμβολή στο κλείσιμο ενός άλλου, που θα περιέκλειε την Κρήτη στην διοικητική σφαίρα της Ελλάδας.

Η Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα κατακτήθηκε με μακραίωνους αγώνες και πραγματοποιήθηκε κατόπιν δύο νικηφόρων Βαλκανικών Πολέμων: *«Η ευτυχής στιγμή της Ενώσεως ουχί δοθείσης ως ελεημοσύνης εις τον κρητικόν λαόν, αλλά κατόπιν δύο νικηφόρων πολέμων»* οι οποίοι «*επαρουσίασαν την μικροσκοπική Ελλάδα γιγαντωμένης από ιδανικά και εθνικά όνειρα, που ελευθέρωσαν εκατομμύρια σκλάβων αδελφών»*. Το φιλελεύθερο και ηρωικό φρόνημα των πρωταγωνιστών της κρητικής ελευθερίας, διακρινόμενο για την πλήρη αδελφική σύμπνοια του στον στόχο της ενώσεως, ευδιάκριτο στον Κρητικό Τύπο, είχε κατορθώσει να οδηγήσει το νησί της Κρήτης στην εθνική του δικαίωση.

Και σαν την μάνα του ήλιου, σαν την βρύση του φωτός
Που ακουμπάει ψηλά στ' αστέρια
την κορυφή και στα τάρταρα βυθίζει
την ρίζα την απέραντην Ελλάδα
στερνά ξανοίγω

Κι όλα κι οι Έχτρες κι οι Πόλεμοι,
Και οι Νίκες και οι θρίαμβοι κι οι Σκλαβιές και τα Μαρτύρια,
όλες οι Δόξες, όλα τα Τραγούδια,
κι η Αθανασία κι ο Θάνατος κι απάνω
σ' όλα η Ελλάδα»

Κωστής Παλαμάς, *Βωμοί*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

➢ Πρωτογενείς Πηγές

Αρχεία

«Ανέμη», Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Κρήτης, ψηφιακό αρχείο. [https://anemi.lib.uoc.gr/?lang=el

«Αρχειομνήμων», ψηφιακή συλλογή επιλεγμένων εγγράφων από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.) και ορισμένων κατά τόπους παραρτημάτων τους (εν προκειμένω του Ιστορικού Αρχείου Κρήτη (Ι.Α.Κ).
[http://arxeiomnimon.gak.gr/browse/index.html?code=GRGSA-IAK]

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Ψηφιακό αρχείο. [http://www.venizelosarchives.gr/ και http://www.venizelosarchives.gr/tree.asp]

Ψηφιακή συλλογή - φωτογραφικό αρχείο του Ε.Λ.Ι.Α.
[http://www.elia.org.gr/digitized-collections/photographic-archive/]

Άλλες πηγές

Βίκτωρ Ουγκώ, «Επιστολή Ουγκώ/ Haufeville House», 2 Δεκεμβρίου 1866, [αναδιατύπωση *Εθνοφύλαξ*, έτος Έ, φ. 1138, 9/12/1966], (στην ψηφιοποιημένη σελ. 466).

Ζαμπέλιος Σπυρίδων - Κριτουβουλίδης Καλλίνικος, *Ιστορία των Επαναστάσεων της Κρήτης,* [Συμπληρωθείσα υπό Ιωάννου Κονδυλάκη], έκδ. Γεώργιος Δ. Φεξής, Αθήνα 1901.

Μουσούρος Μάρκος, *Ετυμολογικόν μέγα κατά αλφάβητον πάνυ ωφέλιμον,* έκδ. Καλλιέργης Ζαχαρίας, Εν Ενετίαις 1499.

Παλαμάς Κωστής, «Ο ύμνος, της Κρήτης 1897», στο: Αγγελάτος Δημήτρης (επιμ.), *Άπαντα Κωστή Παλαμά,* τμ. 6, Συλλογή *Βωμοί,* Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, Αθήνα 2020.

Πρακτικά της Βουλής, ΡΞΓ, 10 Νοεμβρίου 1911.

Νομοθεσία

Νικολαΐδης Δημήτριος, *Οθωμανικοί κώδικες ήτοι συλλογή απάντων των νόμων της οθωμανικής αυτοκρατορίας, διαταγμάτων κανονισμών, οδηγιών και εγκυκλίων*, τόμος Δ΄: Διοικητικοί και λοιποί Νόμοι, Εγκύκλιοι και λοιπά, (: Τύποις αδελφών Νικολαΐδων), Κωνσταντινούπολη 1891.

Κρητική Πολιτεία, *Σύνταγμα Κρητικής Πολιτείας 1907*, Τυπογραφείο Κυβερνήσεως, Χανιά 1907.

Εφημερίδες

Ανεξάρτητος (Χανιά)
Εθνοφύλαξ (Αθήνα)
Ελλάς (Χανιά)
Ελεύθερον Βήμα (Χανιά)
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας (Χανιά)
Το Θέρισο (Χανιά)
Ίδη (Ηράκλειο)
Κήρυξ (Χανιά)
Νέα Έρευνα (Χανιά)
Νέα Εφημερίς (Ηράκλειο)
Πατρίς (Χανιά)

- **Δευτερογενείς πηγές**

Γαρδίκα - Κατσιαδάκη Ελένη, «Η πολιτική διάσταση του Κρητικού Ζητήματος», στο: Τρουλής Μιχάλης (επιμ.), *90 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα,* (Πρακτικά Συνεδρίου, Ρέθυμνο Δεκέμβριος 2003), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελ. Βενιζέλος, Ρέθυμνο 2007, σελ. 31-35.

Γαρδίκα - Κατσιαδάκη Ελένη & Αποστολάκη Χαρά (επιμ.), *Στα χρόνια του Βενιζέλου*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Χανιά 2010.

Δετοράκης Θεοχάρης & Καλοκαιρινός Αλέξης (επιμ.), *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, Πρακτικά Συνεδρίου για τα 100 χρόνια από την μεγάλη σφαγή του Ηρακλείου (25 Αυγούστου 1898), (Αύγουστος 1998 Ηράκλειο), Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2001.

Δετοράκης Θεοχάρης, *Η ιστορία της Κρήτης*, Μύστις, Ηράκλειο 1990.

Δετοράκης Θεοχάρης, «Τα ελευθέρια της Κρήτης. Οι μεγάλοι σταθμοί του Κρητικού Ζητήματος», στο: Δετοράκης Θεοχάρης & Καλοκαιρινός Αλέξης (επιμ.), *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, Πρακτικά Συνεδρίου για τα 100 χρόνια από την μεγάλη σφαγή του Ηρακλείου (25 Αυγούστου 1898), (Ηράκλειο Αύγουστος 1998), Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2001, σελ. 109-126.

Διάλλα Άντα & Μαρωνίτη Νίκη, «Κρητικό Ζήτημα και ευρωπαϊκός Τύπος: μια παράλληλη ανάγνωση των βρετανικών και ρωσικών δημοσιευμάτων», στο: Δετοράκης Θεοχάρης & Καλοκαιρίνος Αλέξης (επιμ.), *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος,* Πρακτικά Συνεδρίου για τα 100 χρόνια από την μεγάλη σφαγή του Ηρακλείου (25 Αυγούστου 1898), (Ηράκλειο Αύγουστος 1998), Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2001, σελ. 311-320.

Δρούλια Λουκία - Κουτσοπανάγου Γιούλα, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τμ. Α΄, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008.

Εκκεκάκης Γεώργιος, «Τα γεγονότα της Κρήτης στα εικονογραφημένα έντυπα επικαιρότητας της Ευρώπης», στο: Δετοράκης Θεοχάρης & Καλοκαιρινός Αλέξης (επιμ.), *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος,* Πρακτικά Συνεδρίου για τα 100 χρόνια από την μεγάλη σφαγή του Ηρακλείου (25 Αυγούστου 1898), (Ηράκλειο Αύγουστος 1998), Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2001, σελ. 301-310.

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» (επιμ.), *Η Ένωση της Κρήτης 1 Δεκεμβρίου 1913,* Χανιά 2003.

Θεοδωράκης Αντ. Εμμανουήλ, «Το επαναστατικό κίνημα του Θερίσου (1905)», *Χανιώτικα Νέα,* 9/3/ 2015.

Κακλαμάνου Χρυσούλα, *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος (1908 - 1913) μέσα από τον κρητικό Τύπο*, (διπλωματική εργασία), Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2010.

Κλάψης Αντώνης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1923,* Πεδίο, Αθήνα 2019.

Κουκουράκης Γεώργιος, «Η σύγκρουση Βενιζέλου - Κρητών Βουλευτών (1911-1912)», Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Χανιά 2009.

Λιμαντζάκης Γεώργιος, *Κοινωνικοί και πολιτικοί μετασχηματισμοί στην Κρήτη κατά τον ύστερο 19ο αιώνα και πρώιμο 20ο αιώνα: Η μετάβαση της εξουσίας από τους μουσουλμάνους στους χριστιανούς και η πολιτική των Δυνάμεων στο Κρητικό Ζήτημα*, (διδακτορική διατριβή), Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2017, [= Ο ίδιος, *Το Κρητικό Ζήτημα, 1868–1913. Από τα πεδία των μαχών στην διεθνή διπλωματία*, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Χανιά 2020].

Λιμαντζάκης Γεώργιος, *Οι Τουρκοκρήτες και το Κρητικό Ζήτημα*, έκδ. Έρεισμα, Χανιά 2015.

Λιμαντζάκης Γεώργιος «Η Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα την 1η Δεκεμβρίου του 1913. Τι ήταν κεκτημένο και τι άλλαξε», *Ιστορικά,* 1 Δεκεμβρίου 2018.

Μαραγκουδάκης Ραδάμανθυς, «Κρητικός Τύπος - Εφημερίδες - Έντυπα κατά την διάρκεια της Κρητικής πολιτείας», στο: Ανδρικάκης Αλέκος (επιμ.), *Κρητική Πολιτεία, 94 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, έκδ.* Μυκωνιάτης, Αθήνα 2007, σελ. 88 - 89.

Μιχαλόπουλος Δημήτρης*, Ο Εθνικός Διχασμός, η άλλη διάσταση,* Πελασγός, Αθήνα 2012.

Παγκαλιάς Ξενοφών, *Η εφημεριδογραφία στην Κρήτη 1830-1913,* τμ. Α΄-Β΄, Μουσείο Τυπογραφίας, Χανιά 2013.

Παδουβάς Εμμ. Κωσταντίνος, *Κρήτη 1897-1913. Πολυεθνικές Ένοπλες Δυνάμεις. Κατοχή-Αυτονομία - Ένωση με την Ελλάδα*, Αθήνα 1997.

Παπαδάκης Νικόλαος (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του*: *Ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2015.

Παπαδάκης Νικόλαος, *Ελευθέριος Βενιζέλος: Ο άνθρωπος, ο ηγέτης,* τμ. Α΄, έκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2017.

Παπαδάκης Νικόλαος, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Σελίδες μιας πολυτάραχης ζωής.* Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Χανιά 2016.

Παπαδάκης Νικόλαος, «Η πορεία προς την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα», *Χανιώτικα Νέα,* 1/12/2020.

Παπαδάκης Νικόλαος, «Οριστική και αμετάκλητη η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα», Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Χανιά 2009.

Παπαμανουσάκης Στρατής, «Κρήτη 1897-1898. Από την επανάσταση στο κράτος», στο: Δετοράκης Θεοχάρης & Καλοκαιρινός Αλέξης (επιμ.), *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος,* Πρακτικά Συνεδρίου για τα 100 χρόνια από την μεγάλη σφαγή του Ηρακλείου (25 Αυγούστου 1898), (Ηράκλειο Αύγουστος 1998), Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2001, σελ. 187-218.

Παπιομύτογλου Ζ. Γιάννης, «Ο Τύπος στην Κρήτη 1830-1980», https://www.politistiko-rethymno.org/%CE%BF-%CF%84%CF%85%CF%80%CE%BF%CF%83-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%BA%CF%81%CE%B7%CF%84%CE%B7-1830-1980/, 7/10/2018.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Η Κρητική Πολιτεία από το 1899», στο: *Ιστορία του Ελληνικού έθνους,* τμ. ΙΔ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σελ. 266- 279.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Ελληνική εξωτερική πολιτική 1830-1981,* Εστία, Αθήνα 2019.

Σημανδηράκη Ζαχαρένια, «Ο κρητικός Τύπος κατά την περίοδο της αυτονομίας», *Κρητική πολιτεία,* τχ.7ο, *Χανιώτικα Νέα,* 25/4/2000.

Φελεσάκης Ιωάννης, «Η πορεία προς την Ένωση με την Ελλάδα», *Χανιώτικα Νέα,* 3/12/2015.

Χριστόπουλος Παναγιώτης, *Εφημερίδες αποκείμενες στη βιβλιοθήκη της Βουλής (1879-1970)*, Αθήνα 1993.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Οι διεθνείς συνθήκες που ενσωμάτωσαν την Κρήτη στον εθνικό κορμό.

Οι διεθνείς συνθήκες σύμφωνα με τις οποίες ρυθμίστηκε με τρόπο απόλυτο και οριστικό το Κρητικό Ζήτημα ήταν τρεις. Με την Συνθήκη του Λονδίνου στις 17/30 Μαΐου του 1913, επισφραγίστηκε το τέλος του Ά Βαλκανικού πολέμου, με τη διανομή των εδαφών που αποσπάστηκαν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στους νικητές. Το άρθρο 4 της Συνθήκης, ανέφερε ότι ο Σουλτάνος *«εκχωρεί την Νήσον Κρήτην εις τους συμμάχους ηγεμόνας και υπέρ αυτών παραιτείται παντός δικαιώματος επί της Νήσου Ταύτης»*. Με το άρθρο αυτό η Οθωμανική αυτοκρατορία παραιτήθηκε από κάθε δικαίωμα επικυριαρχίας ή οποιοδήποτε άλλο, στο νησί, το οποίο παραχωρήθηκε στα τέσσερα βαλκανικά κράτη.

Στις διαπραγματεύσεις σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν τα μεγάλα ευρωπαϊκά κράτη, στα οποία αναγνωρίστηκε το δικαίωμα να αποφασίσουν για τα θέματα που αφορούσαν την Αλβανία, και την τύχη των νησιών του Αιγαίου εκτός της Κρήτης.

Πριν την επικύρωση της Συνθήκης, όμως είχε ξεσπάσει ο Β΄ Βαλκανικός πόλεμος, ο οποίος θα τελειώσει με ηττημένη την Βουλγαρία. Με την Συνθήκη του Βουκουρεστίου, στις 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1913, ανάμεσα στις Ελλάδα, Ρουμανία, Σερβία, Μαυροβούνιο και Βουλγαρία, καθορίστηκαν τα νέα σύνορα της ηττημένης με τις τρεις πρώτες χώρες και η εκπλήρωση των εθνικών διεκδικήσεων γινόταν πραγματικότητα σε σημαντικό βαθμό. Η Ελλάδα απέκτησε εδάφη με ιδιαίτερη γεωπολιτική σημασία και διπλασίασε την έκταση της, ενώ αύξησε τον πληθυσμό της σημαντικά, ο οποίος έφτασε τα 4,7 εκατομμύρια. Η διεθνής θέση του ελληνικού κράτους αδιαμφισβήτητα πια είχε βελτιωθεί εξαιρετικά.

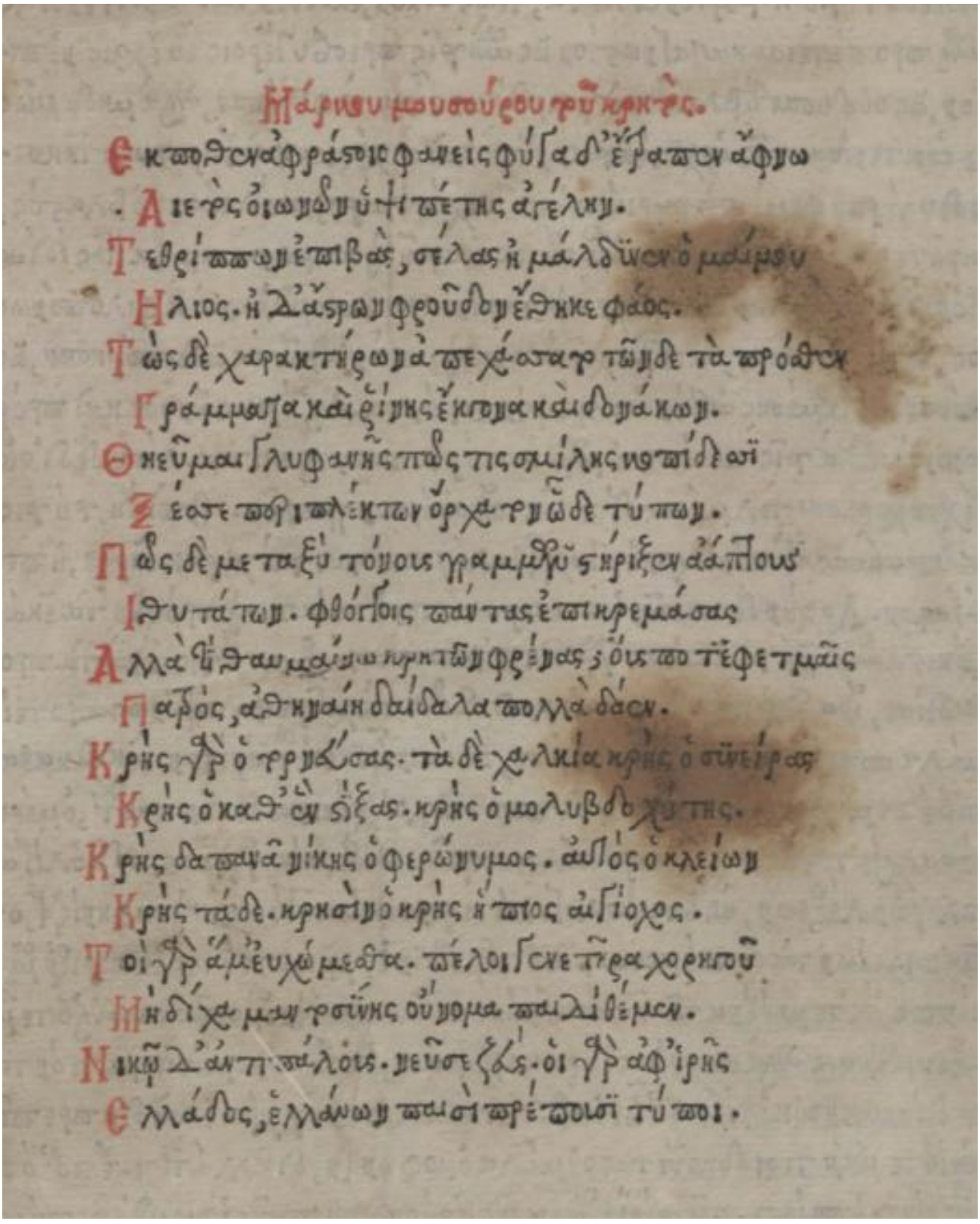
Η Βουλγαρία σύμφωνα με το άρθρο 3 της Συνθήκης παραιτήθηκε ρητώς από οποιαδήποτε αξίωση της στην Κρήτη ενώ θεωρήθηκε περιττό να ζητηθεί αντίστοιχη παραίτηση από την Σερβία και το Μαυροβούνιο.

Οι Μεγάλες Δυνάμεις εξακολουθούσαν να θεωρούν ως δεσμευτικούς τους όρους που εμπεριέχονταν στην Συνθήκη του Λονδίνου, εφόσον αυτοί εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα τους. Έτσι, η Συνθήκη αυτή υπήρξε ένα «προκαταρκτικό» πρωτόκολλο με βάση το οποίο ακολούθησε το πρωτόκολλο της Πρεσβευτικής Διάσκεψης των Μεγάλων Δυνάμεων. Σύμφωνα με εκείνο, κάθε σύμμαχος χώρα θα είχε την δυνατότητα να συνάψει οριστική διμερή συνθήκη με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπου θα ρυθμίζονταν τα επιμέρους διμερή θέματα με κάθε λεπτομέρεια.

Οπότε, στις 1/14 Νοεμβρίου του 1913, υπογράφηκε η Συνθήκη των Αθηνών ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία, η οποία θα επικυρώσει τα όσα «προκαταρκτικώς» είχαν συνομολογηθεί

με την Συνθήκη του Λονδίνου. Σύμφωνα με τον Βενιζέλο αυτή ήταν και η *«τελευταία λέξη επί του Κρητικού ζητήματος»* εφόσον οποιοδήποτε ίχνος τουρκικής επικυριαρχίας στο νησί, με την επικύρωση, είχε εξαλειφθεί.

Στις 28 Νοεμβρίου του 1913 και προς επικύρωση του νέου καθεστώτος, ο Γενικός Διοικητής της Κρήτης θα απευθύνει προκήρυξη στον λαό του νησιού, ενημερώνοντας τον για την επερχόμενη έλευση του βασιλιά Κωνσταντίνου και του Βενιζέλου με σκοπό την επίσημη ανακήρυξη της Ένωσης και την επισφράγιση της οριστικής προσάρτησης της Κρήτης στον ελληνικό κορμό την 1η Δεκεμβρίου 1913. Το τέλος της κρητικής πολιτείας και η αρχή μιας καινούριας χρονικής περιόδου για την πολιτική ζωή του νησιού στο πλαίσιο πλέον του ελληνικού κράτους σηματοδοτήθηκε και επίσημα.

Μάρκου μουσούρου τοῦ κρητὸς.
Ἐκ τοῦδε τἀφράστοις φανεὶς φύλαξ ἔγραψεν ἄφθιτα
Δαιτρὸς ὁ ὠγυγίου τιτὼς τῆς ἀτέλευτου.
Τεθριππωτὴν ἐπιβὰς, στέλας ἡ μάλδων ὁ μούσου
Ἥλιος. ἡ δ' ἄστρων φροῦδον ἔθηκε φάος.
Τὼς δὲ χαρακτήρων ἀτεχάσατο τῶνδε τὰ πρόσθεν
Γράμματα καὶ ῥίψης ἔκτυπα καὶ δολιχὰ.
Θηεῦμαι γλυφανῆς πῶς τις σμίλης ἐπὶ δέλτοϊ
Ἕστε τορὶς πλέκτων ὄρχαρον ὧδε τύπων.
Πῶς δὲ μεταξὺ τόνους γραμμῆς ἐρίξεν ἀάπτους
Ἰθυτάτων. φθόγγοις πάντας ἐπηρεμάσας
Ἀλλὰ φιλοθαυμάστων κρητῶν φρένας; ὅις τὸ τέφε τιμᾶις
Πάρος, ἀθηναίη δαίδαλα πολλὰ δάκεν.
Κρὴς γὰρ ὁ τρυλίσσας. τὰ δὲ χαλκία κρὴς ὁ σιδείρας
Κρὴς ὁ καθ' ὑλίκας. κρὴς ὁ μολυβδοχύτης.
Κρὴς δαπανᾶ νίκης ὁ φερώνυμος. αὐλὸς ὁ κλείων
Κρὴς τάδε. κρησὶν ὁ κρὴς ἦτος ἀγιόχος.
Τοὶ γὰρ ἀμεύχωμεθα. τέλοι γε τέρας χρεοῦ
Μηδίχα μὴν φθονίης οὔνομα παλίθεμεν.
Νικῶ δ' ἀντιπάλοις. νεῦστε ζάλης. οἱ γὰρ ἀφ' ἱρῆς
Ἑλλάδος, ἑλλάνων παισὶ πρέπουσι τύποι.

Εικόνα 1: Στιχούργημα του 1499 του Μάρκου Μουσούρου που αποδίδει την προσφορά των πρώτων κρητών Τυπογράφων. (*Πηγή*: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Πανεπιστημίου Κρήτης).

Εικόνα 2: Οι Ναύαρχοι των στόλων των Μεγάλων Δυνάμεων αναμένοντας την άφιξη του πρίγκιπα Γεωργίου στην Σούδα. (*Πηγή*: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Ψηφιακό αρχείο).

Εικόνα 3: Ο πρίγκιπας Γεώργιος εν μέσω ξένων διπλωματών. (*Πηγή*: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Ψηφιακό αρχείο).

ΕΤΟΣ Α'. Ἐν Χανίοις τῇ 22 Αὐγούστου 1899 ΑΡΙΘ. 71

ΕΠΙΣΗΜΟΣ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

Ἀριθ. Νόμου 62.

ΔΙΑΤΑΓΜΑ

Περὶ κυρώσεως καὶ δημοσιεύσεως τοῦ περὶ Πταισμάτων βιβλίου τοῦ Ποινικοῦ Νόμου.

ΗΜΕΙΣ ΠΡΙΓΚΗΨ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΥΠΑΤΟΣ ΑΡΜΟΣΤΗΣ ΕΝ ΚΡΗΤΗ

Ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τὰ ἄρθρα 111 καὶ 113 τοῦ Συντάγματος καὶ 3 τοῦ ὑπ' ἀριθ. 28 Νόμου, προτάσει τοῦ Ἡμετέρου ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης Συμβούλου καὶ τῇ ὁμοφώνῳ γνώμῃ τοῦ Συμβουλίου Ἡμῶν,

Ἀποφασίζομεν καὶ διατάσσομεν,

Ἄρθρ. 1. Τὸ ἐν παραρτήματι τοῦ φύλλου τῆς Ἐπισήμου Ἐφημερίδος, τοῦ περιέχοντος τὸ παρὸν Διάταγμα, δημοσιευόμενον Τρίτον Βιβλίον τοῦ Ποινικοῦ Νόμου, περιλαμβάνον τὰ ἄρθρα 500-705, περιέχοντα τὰς πταισματικὰς παραβάσεις καὶ τρεῖς Μεταβατικὰς Διατάξεις, θέλει ἰσχύει καὶ ἐκτελεῖται ὡς νόμος τῆς Κρητικῆς Πολιτείας, μετὰ παρέλευσιν πέντε ἡμερῶν ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ παρόντος Διατάγματος.

Ἄρθρ. 2. Ἀντίτυπον τοῦ κειμένου τοῦ Βιβλίου τούτου τοῦ Ποινικοῦ Νόμου, τοῦ ἐν παραρτήματι τῆς Ἐπισήμου Ἐφημερίδος, ὡς εἴρηται, δημοσιευομένου, φέρον τὴν Ἡμετέραν ὑπογραφὴν καὶ προσυπογεγραμμένον ὑπὸ τῶν μελῶν τοῦ Ἡμετέρου Συμβουλίου, θέλει χρησιμεύσει ὡς πρωτότυπον καὶ θέλει κατατεθῇ καὶ φυλαχθῇ ἐν τῷ Ἀρχείῳ τῶν πρωτοτύπων τῶν νόμων τῆς Κρητικῆς Πολιτείας.

Εἰς τὸν Ἡμέτερον ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης Σύμβουλον ἀνατίθεται ἡ δημοσίευσις καὶ ἐκτέλεσις τοῦ παρόντος νόμου.

Ἐν Χαλέπᾳ τῇ 18 Αὐγούστου 1899.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΦΟΥΜΗΣ
ΜΑΝΟΥΣΟΣ ΚΟΥΝΔΟΥΡΟΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΙΑΜΑΛΑΚΗΣ
ΧΟΥΣΕΙΝ ΓΕΝΙΤΣΑΡΑΚΗΣ

Ἀριθ. Νόμου 63.

ΔΙΑΤΑΓΜΑ

Περὶ Τύπου.

ΗΜΕΙΣ ΠΡΙΓΚΗΨ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΥΠΑΤΟΣ ΑΡΜΟΣΤΗΣ ΕΝ ΚΡΗΤΗ:

Ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τὰ ἄρθρα 23, 109, 111 καὶ 113 τοῦ Συντάγματος, προτάσει τοῦ Ἡμετέρου ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν Συμβούλου καὶ τῇ ὁμοφώνῳ γνώμῃ τοῦ Συμβουλίου Ἡμῶν,

Ἀποφασίζομεν καὶ διατάσσομεν:

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Περὶ ἀδειῶν πρὸς ἔκδοσιν Ἐφημερίδων ἢ Περιοδικῶν.

Ἄρθρ. 1. Πρὸς ἔκδοσιν ἐφημερίδος ἢ περιοδικοῦ ἀπαιτεῖται **ἄδεια τῆς Ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας.**

Ἄρθρ. 2. Τὴν ἄδειαν δύναται νὰ λάβῃ ὅστις α'.) εἶνε Κρὴς τὴν ἰθαγένειαν, β'.) συνεπλήρωσε τὸ 25ον ἔτος τῆς ἡλικίας του, γ'.) κέκτηται δίπλωμα Πανεπιστημίου ἢ ἄλλης ὁμοιοβάθμου Σχολῆς καὶ δ'.) προεκιμένης ἐκδόσεως ἐφημερίδος ἢ περιοδικοῦ, περιεχόντων πολιτικὴν ὕλην ἔδωκεν τὴν ὑπὸ τοῦ ἄρθρου 23 τοῦ Συντάγματος ἀπαιτουμένην ἐγγύησιν.

Τὸ δίπλωμα τοῦ Πανεπιστημίου δὲν ἀπαιτεῖται ὁσάκις ζητεῖται ἄδεια πρὸς ἔκδοσιν ἐφημερίδος, δημοσιευούσης ἁπλῶς ἀγγελίας, εἰδοποιήσεις ἢ δικαστικὰς καταχωρίσεις.

Ἄρθρ. 3. Ἀνίκανοι νὰ λάβωσι τὴν ἄδειαν ταύτην εἶνε α'.) οἱ καταδικασθέντες ἐπὶ κακουργήματι ἢ τινι τῶν πλημμελημάτων τοῦ ἄρθρου 22 τοῦ Ποιν. Νόμου ἢ καθ' ὑποτροπὴν ἐπὶ πλημμελήματι τοῦ τύπου, β'.) οἱ μὴ ἔχοντες ἐλευθέραν τὴν διαχείρισιν τῆς περιουσίας των καὶ γ'.) οἱ ἔμμισθοι δημόσιοι, δημοτικοί, ἐκκλησιαστικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ ὑπάλληλοι.

Ἄρθρ. 4. Ἡ ὑπὸ τοῦ ἄρθρου 23 ἐδαφ. β'. τοῦ Συντάγματος ἀπαιτουμένη ἐγγύησις δίδεται διὰ παροχῆς ὑπὸ τοῦ αἰτοῦντος ἢ οἱουδήποτε τρίτου ὑπὲρ αὐτοῦ πρώτης ὑποθήκης ἐπὶ κτημάτων ἀξίας 3.000 τουλάχιστον δραχμῶν, εἴτε διὰ καταθέσεως παρὰ τῷ Δημοσίῳ Ταμείῳ ἢ παρ' ἀνεγνωρισμένῳ τινὶ πιστωτικῷ καταστήματι δισχιλίων δραχμῶν ἢ χρεωγράφων ἀξίας τρισχιλίων τουλάχιστον δραχμῶν, ἢ τέλος διὰ τῆς παροχῆς ἀξιοχρέου ἐγγυητοῦ.

Ἡ τε πραγματικὴ καὶ ἡ προσωπικὴ ἐγγύησις δίδονται διὰ τὴν πληρωμὴν τῶν χρηματικῶν ποινῶν, τῶν προστίμων καὶ τῶν ἀποζημιώσεων εἰς ἃς δύνανται τυχὸν νὰ καταδικασθῇ ὁ αἰτῶν τὴν ἄδειαν τῆς ἐκδόσεως.

Ἄρθρ. 5. Ἐν περιπτώσει καταδίκης διὰ τελεσιδίκου ἀποφάσεως ἐκδότου τινὸς εἰς χρηματικὴν ποινήν, πρόστιμον ἢ ἀποζημίωσιν, ἡ ἔκδοσις τῆς ἐφημερίδος ἢ τοῦ περιοδικοῦ ἀναστέλλεται, μέχρι καταβολῆς τῆς χρηματικῆς ποινῆς ἢ τῆς ἀποζημιώσεως.

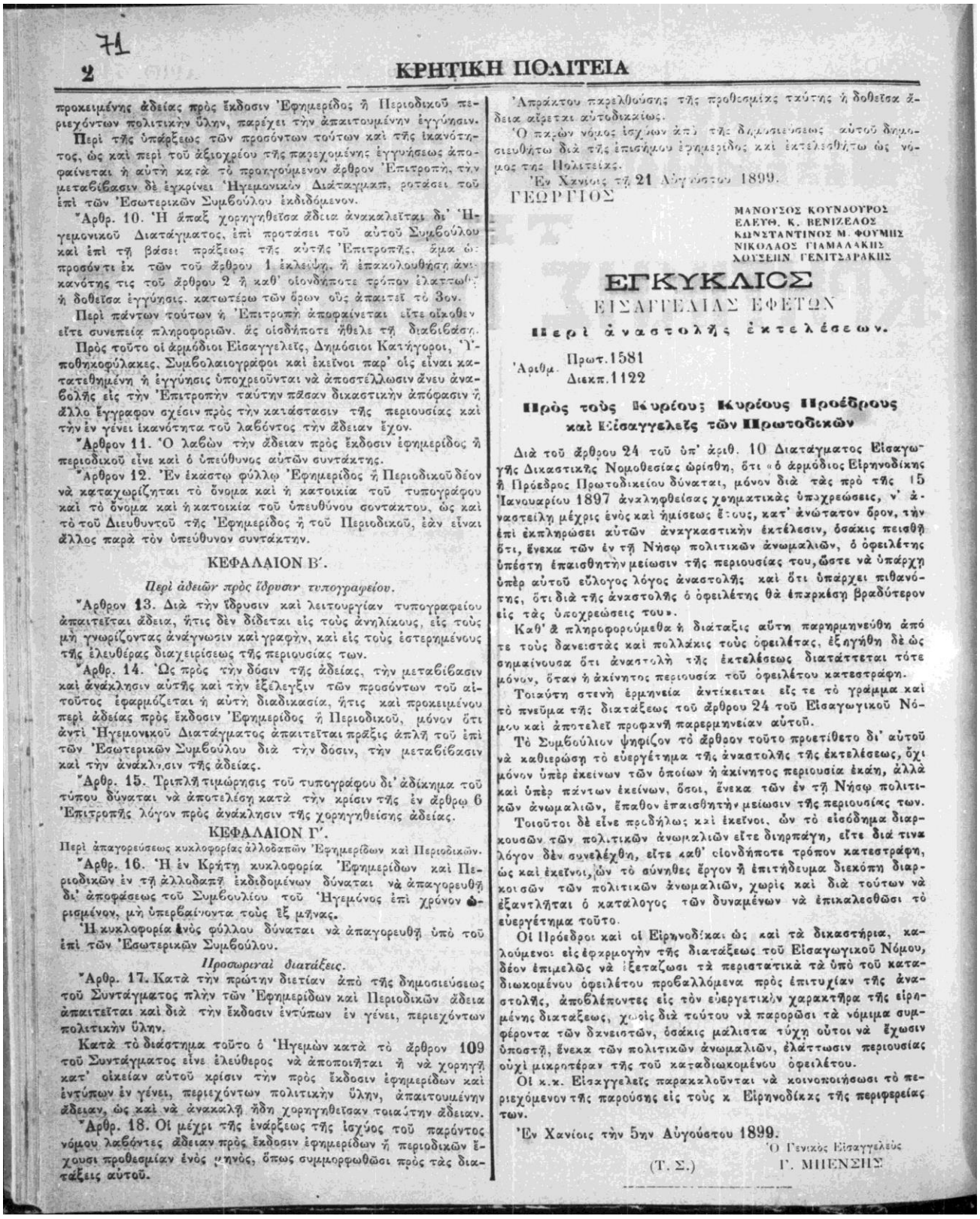
Ἄρθρ. 6. Ἡ ἄδεια πρὸς ἔκδοσιν ἐφημερίδος ἢ περιοδικοῦ δίδεται δι' Ἡγεμ. Διατάγματος, ἐκδιδομένου ἐπὶ προτάσει τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν Συμβούλου. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὁ ζητῶν ἄδειαν ὑποβάλλει εἰς τὸν ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν Σύμβουλον αἴτησιν περὶ τούτου, ἐν ᾗ ἐπισυνάπτει τὰ περὶ τῶν προσόντων καὶ τῆς ἱκανότητος αὐτοῦ πιστοποιητικά, συνάμα δὲ ἀναφέρει καὶ τὴν προτεινομένην ὑπ' αὐτοῦ ἐγγύησιν, ἂν πρόκειται περὶ ἐφημερίδος ἢ περιοδικοῦ, περιεχόντων πολιτικὴν ὕλην.

Ἄρθρ. 7. Τὰ ἔγγραφα ταῦτα διαβιβάζει ὁ Σύμβουλος εἰς ἐπιτροπὴν, συγκειμένην ἐκ τοῦ Προέδρου τῶν Ἐφετῶν τοῦ Γεν. Εἰσαγγελέως καὶ τοῦ Νομάρχου Χανίων. Ἡ Ἐπιτροπὴ ἐξετάζουσα τὰ ἔγγραφα ταῦτα ἀποφαίνεται διὰ πράξεώς της, ὑποβαλλομένης τῷ Συμβουλῳ, περὶ τῆς ὑπάρξεως ἢ μὴ τῶν προσόντων καὶ τῆς ἱκανότητος τοῦ αἰτοῦντος καὶ περὶ τοῦ ἀξιοχρέου τῆς προτεινομένης ἐγγυήσεως.

Ἄρθρ. 8. Ἡ ἄδεια χορηγεῖται ὑποχρεωτικῶς εἰς τὸν αἰτοῦντα, ἐὰν ἔχῃ τὰ ἐν τῷ νόμῳ ἀναγεγραμμένα προσόντα καὶ ἂν παράσχῃ τὴν ἀνωτέρω ἐγγύησιν.

Ἄρθρον 9. Ἡ εἰς ἄλλον μεταβίβασις τῆς ἀδείας, ὑπὸ τοῦ κεκτημένου αὐτὴν, δύναται νὰ γείνῃ μόνον ἂν ὁ εἰς ὃν ἡ μεταβίβασις ἔχῃ τὰ κατὰ τὸν νόμον προσόντα καὶ τὴν ἱκανότητα καὶ ἂν

Εικόνα 4: Το Διάταγμα περί Τύπου του 1899. *(Πηγή:* ψηφιακό αρχείο εφημερίδων Βικελαίας Βιβλιοθήκης)

71

2 ΚΡΗΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

προκειμένης ἀδείας πρὸς ἔκδοσιν Ἐφημερίδος ἢ Περιοδικοῦ περιεχόντων πολιτικὴν ὕλην, παρέχει τὴν ἀπαιτουμένην ἐγγύησιν.

Περὶ τῆς ὑπάρξεως τῶν προσόντων τούτων καὶ τῆς ἱκανότητος, ὡς καὶ περὶ τοῦ ἀξιοχρέου τῆς παρεχομένης ἐγγυήσεως ἀποφαίνεται ἡ αὐτὴ κατὰ τὸ προηγούμενον ἄρθρον Ἐπιτροπή, τὴν μεταβίβασιν δὲ ἐγκρίνει Ἡγεμονικὸν Διάταγμα, ροτάσει τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν Συμβούλου ἐκδιδόμενον.

Ἄρθρ. 10. Ἡ ἄπαξ χορηγηθεῖσα ἄδεια ἀνακαλεῖται δι' Ἡγεμονικοῦ Διατάγματος, ἐπὶ προτάσει τοῦ αὐτοῦ Συμβούλου καὶ ἐπὶ τῇ βάσει πράξεως τῆς αὐτῆς Ἐπιτροπῆς, ἅμα ὡς προσόντι ἐκ τῶν τοῦ ἄρθρου 1 ἐκλείψῃ, ἢ ἐπακολουθήσῃ ἀνικανότης τις τοῦ ἄρθρου 2 ἢ καθ' οἱονδήποτε τρόπον ἐλαττωθῇ ἡ δοθεῖσα ἐγγύησις. κατωτέρω τῶν ὅρων οὓς ἀπαιτεῖ τὸ Ἄρθρον.

Περὶ πάντων τούτων ἡ Ἐπιτροπὴ ἀποφαίνεται εἴτε οἰκοθεν εἴτε συνεπείᾳ πληροφοριῶν. ἃς οἱασδήποτε ἤθελε τῇ διαβιβάσῃ.

Πρὸς τοῦτο οἱ ἁρμόδιοι Εἰσαγγελεῖς, Δημόσιοι Κατήγοροι, Ὑποθηκοφύλακες, Συμβολαιογράφοι καὶ ἐκεῖνοι παρ' οἷς εἶναι κατατεθημένη ἡ ἐγγύησις ὑποχρεοῦνται νὰ ἀποστέλλωσιν ἄνευ ἀναβολῆς εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν ταύτην πᾶσαν δικαστικὴν ἀπόφασιν ἢ ἄλλο ἔγγραφον σχέσιν πρὸς τὴν κατάστασιν τῆς περιουσίας καὶ τὴν ἐν γένει ἱκανότητα τοῦ λαβόντος τὴν ἄδειαν ἔχον.

Ἄρθρον 11. Ὁ λαβὼν τὴν ἄδειαν πρὸς ἔκδοσιν ἐφημερίδος ἢ περιοδικοῦ εἶνε καὶ ὁ ὑπεύθυνος αὐτῶν συντάκτης.

Ἄρθρον 12. Ἐν ἑκάστῳ φύλλῳ Ἐφημερίδος ἢ Περιοδικοῦ δέον νὰ καταχωρίζηται τὸ ὄνομα καὶ ἡ κατοικία τοῦ τυπογράφου καὶ τὸ ὄνομα καὶ ἡ κατοικία τοῦ ὑπευθύνου συντάκτου, ὡς καὶ τὸ τοῦ Διευθυντοῦ τῆς Ἐφημερίδος ἢ τοῦ Περιοδικοῦ, ἐὰν εἶναι ἄλλος παρὰ τὸν ὑπεύθυνον συντάκτην.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Περὶ ἀδειῶν πρὸς ἵδρυσιν τυπογραφείου.

Ἄρθρον 13. Διὰ τὴν ἵδρυσιν καὶ λειτουργίαν τυπογραφείου ἀπαιτεῖται ἄδεια, ἥτις δὲν δίδεται εἰς τοὺς ἀνηλίκους, εἰς τοὺς μὴ γνωρίζοντας ἀνάγνωσιν καὶ γραφὴν, καὶ εἰς τοὺς ἐστερημένους τῆς ἐλευθέρας διαχειρίσεως τῆς περιουσίας των.

Ἄρθρ. 14. Ὡς πρὸς τὴν δόσιν τῆς ἀδείας, τὴν μεταβίβασιν καὶ ἀνάκλησιν αὐτῆς καὶ τὴν ἐξέλεγξιν τῶν προσόντων τοῦ αἰτοῦντος ἐφαρμόζεται ἡ αὐτὴ διαδικασία, ἥτις καὶ προκειμένου περὶ ἀδείας πρὸς ἔκδοσιν Ἐφημερίδος ἢ Περιοδικοῦ, μόνον ὅτι ἀντὶ Ἡγεμονικοῦ Διατάγματος ἀπαιτεῖται πρᾶξις ἁπλῆ τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν Συμβούλου διὰ τὴν δόσιν, τὴν μεταβίβασιν καὶ τὴν ἀνάκλησιν τῆς ἀδείας.

Ἄρθρ. 15. Τριπλῆ τιμώρησις τοῦ τυπογράφου δι' ἀδίκημα τοῦ τύπου δύναται νὰ ἀποτελέσῃ κατὰ τὴν κρίσιν τῆς ἐν ἄρθρῳ 6 Ἐπιτροπῆς λόγον πρὸς ἀνάκλησιν τῆς χορηγηθείσης ἀδείας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ ἀπαγορεύσεως κυκλοφορίας ἀλλοδαπῶν Ἐφημερίδων καὶ Περιοδικῶν.

Ἄρθρ. 16. Ἡ ἐν Κρήτῃ κυκλοφορία Ἐφημερίδων καὶ Περιοδικῶν ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ ἐκδιδομένων δύναται νὰ ἀπαγορευθῇ δι' ἀποφάσεως τοῦ Συμβουλίου τοῦ Ἡγεμόνος ἐπὶ χρόνον ὡρισμένον, μὴ ὑπερβαίνοντα τοὺς ἓξ μῆνας.

Ἡ κυκλοφορία ἑνὸς φύλλου δύναται νὰ ἀπαγορευθῇ ὑπὸ τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν Συμβούλου.

Προσωρινὰ διατάξεις.

Ἄρθρ. 17. Κατὰ τὴν πρώτην διετίαν ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ Συντάγματος πλὴν τῶν Ἐφημερίδων καὶ Περιοδικῶν ἄδεια ἀπαιτεῖται καὶ διὰ τὴν ἔκδοσιν ἐντύπων ἐν γένει, περιεχόντων πολιτικὴν ὕλην.

Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ὁ Ἡγεμὼν κατὰ τὸ ἄρθρον 109 τοῦ Συντάγματος εἶνε ἐλεύθερος νὰ ἀποποιῆται ἢ νὰ χορηγῇ κατ' οἰκείαν αὐτοῦ κρίσιν τὴν πρὸς ἔκδοσιν ἐφημερίδων καὶ ἐντύπων ἐν γένει, περιεχόντων πολιτικὴν ὕλην, ἀπαιτουμένην ἄδειαν, ὡς καὶ νὰ ἀνακαλῇ ἤδη χορηγηθεῖσαν τοιαύτην ἄδειαν.

Ἄρθρ. 18. Οἱ μέχρι τῆς ἐνάρξεως τῆς ἰσχύος τοῦ παρόντος νόμου λαβόντες ἄδειαν πρὸς ἔκδοσιν ἐφημερίδων ἢ περιοδικῶν ἔχουσι προθεσμίαν ἑνὸς ἔτους, ὅπως συμμορφωθῶσι πρὸς τὰς διατάξεις αὐτοῦ.

Ἀπράκτου παρελθούσης τῆς προθεσμίας ταύτης ἡ δοθεῖσα ἄδεια αἴρεται αὐτοδικαίως.

Ὁ παρὼν νόμος ἰσχύων ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως αὐτοῦ δημοσιευθήτω διὰ τῆς ἐπισήμου ἐφημερίδος καὶ ἐκτελεσθήτω ὡς νόμος τῆς Πολιτείας.

Ἐν Χανίοις τῇ 21 Αὐγούστου 1899.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ

ΜΑΝΟΥΣΟΣ ΚΟΥΝΔΟΥΡΟΣ
ΕΛΕΥΘ. Κ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Μ. ΦΟΥΜΗΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΙΑΜΑΛΑΚΗΣ
ΧΟΥΣΕΙΝ. ΓΕΝΙΤΣΑΡΑΚΗΣ

ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ
ΕΙΣΑΓΓΕΛΙΑΣ ΕΦΕΤΩΝ
Περὶ ἀναστολῆς ἐκτελέσεων.

Ἀριθμ. Πρωτ. 1581
Διεκπ. 1122

Πρὸς τοὺς Κυρίους Κυρίους Προέδρους καὶ Εἰσαγγελεῖς τῶν Πρωτοδικῶν

Διὰ τοῦ ἄρθρου 24 τοῦ ὑπ' ἀριθ. 10 Διατάγματος Εἰσαγωγῆς Δικαστικῆς Νομοθεσίας ὡρίσθη, ὅτι «ὁ ἁρμόδιος Εἰρηνοδίκης ἢ Πρόεδρος Πρωτοδικείου δύναται, μόνον διὰ τὰς πρὸ τῆς 15 Ἰανουαρίου 1897 ἀνακηφθείσας χρηματικὰς ὑποχρεώσεις, ν' ἀναστείλῃ μέχρις ἑνὸς καὶ ἡμίσεως ἔτους, κατ' ἀνώτατον ὅρον, τὴν ἐπὶ ἐκπλήρωσει αὐτῶν ἀναγκαστικὴν ἐκτέλεσιν, ὁσάκις πεισθῇ ὅτι, ἕνεκα τῶν ἐν τῇ Νήσῳ πολιτικῶν ἀνωμαλιῶν, ὁ ὀφειλέτης ὑπέστη ἐπαισθητὴν μείωσιν τῆς περιουσίας του, ὥστε νὰ ὑπάρχῃ ὑπὲρ αὐτοῦ εὔλογος λόγος ἀναστολῆς καὶ ὅτι ὑπάρχει πιθανότης, ὅτι διὰ τῆς ἀναστολῆς ὁ ὀφειλέτης θὰ ἐπαρκέσῃ βραδύτερον εἰς τὰς ὑποχρεώσεις του».

Καθ' ἃ πληροφορούμεθα ἡ διάταξις αὕτη παρηρμηνεύθη ἀπό τε τοὺς δανειστὰς καὶ πολλάκις τοὺς ὀφειλέτας, ἐξηγήθη δὲ ὡς σημαίνουσα ὅτι ἀναστολὴ τῆς ἐκτελέσεως διατάττεται τότε μόνον, ὅταν ἡ ἀκίνητος περιουσία τοῦ ὀφειλέτου κατεστράφη.

Τοιαύτη στενὴ ἑρμηνεία ἀντίκειται εἰς τε τὸ γράμμα καὶ τὸ πνεῦμα τῆς διατάξεως τοῦ ἄρθρου 24 τοῦ Εἰσαγωγικοῦ Νόμου καὶ ἀποτελεῖ προφανῆ παρερμηνείαν αὐτοῦ.

Τὸ Συμβούλιον ψηφίζον τὸ ἄρθρον τοῦτο προετίθετο δι' αὐτοῦ νὰ καθιερώσῃ τὸ εὐεργέτημα τῆς ἀναστολῆς τῆς ἐκτελέσεως, ὄχι μόνον ὑπὲρ ἐκείνων τῶν ὁποίων ἡ ἀκίνητος περιουσία ἐκάη, ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ πάντων ἐκείνων, ὅσοι, ἕνεκα τῶν ἐν τῇ Νήσῳ πολιτικῶν ἀνωμαλιῶν, ἔπαθον ἐπαισθητὴν μείωσιν τῆς περιουσίας των.

Τοιοῦτοι δὲ εἶνε προδήλως καὶ ἐκεῖνοι, ὧν τὸ εἰσόδημα διαρκουσῶν τῶν πολιτικῶν ἀνωμαλιῶν εἴτε διηρπάγη, εἴτε διά τινα λόγον δὲν συνελέχθη, εἴτε καθ' οἱονδήποτε τρόπον κατεστράφη, ὡς καὶ ἐκεῖνοι, ὧν τὸ σύνηθες ἔργον ἢ ἐπιτήδευμα διεκόπη διαρκουσῶν τῶν πολιτικῶν ἀνωμαλιῶν, χωρὶς καὶ διὰ τούτων νὰ ἐξαντλῆται ὁ κατάλογος τῶν δυναμένων νὰ ἐπικαλεσθῶσι τὸ εὐεργέτημα τοῦτο.

Οἱ Πρόεδροι καὶ οἱ Εἰρηνοδίκαι ὡς καὶ τὰ δικαστήρια, καλούμενοι εἰς ἐφαρμογὴν τῆς διατάξεως τοῦ Εἰσαγωγικοῦ Νόμου, δέον ἐπιμελῶς νὰ ἐξετάζωσι τὰ περιστατικὰ τὰ ὑπὸ τοῦ καταδιωκομένου ὀφειλέτου προβαλλόμενα πρὸς ἐπιτυχίαν τῆς ἀναστολῆς, ἀποβλέποντες εἰς τὸν εὐεργετικὸν χαρακτῆρα τῆς εἰρημένης διατάξεως, χωρὶς διὰ τούτου νὰ παρορῶσι τὰ νόμιμα συμφέροντα τῶν δανειστῶν, ὁσάκις μάλιστα τύχῃ οὗτοι νὰ ἔχωσιν ὑποστῇ, ἕνεκα τῶν πολιτικῶν ἀνωμαλιῶν, ἐλάττωσιν περιουσίας οὐχὶ μικροτέραν τῆς τοῦ καταδιωκομένου ὀφειλέτου.

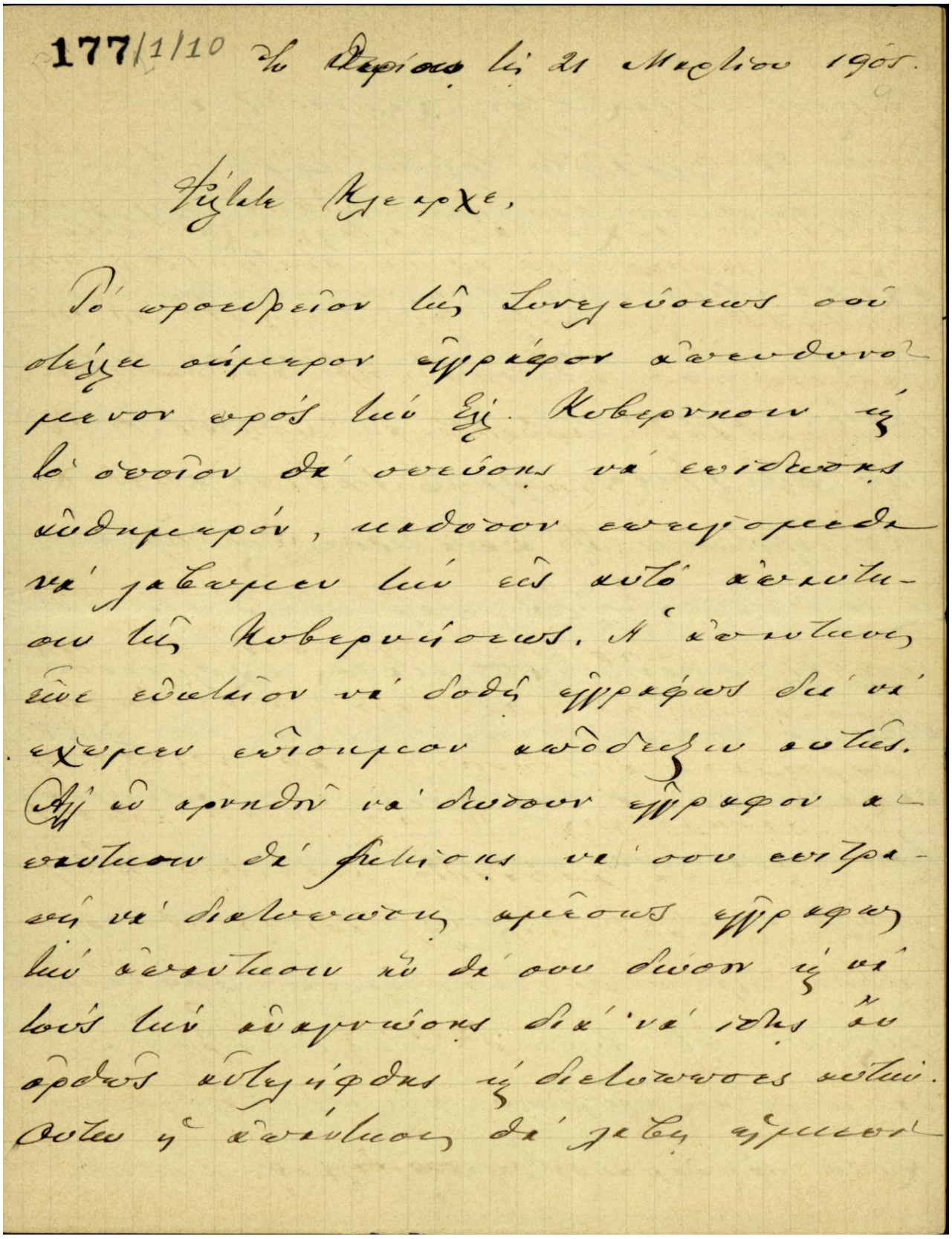
Οἱ κ.κ. Εἰσαγγελεῖς παρακαλοῦνται νὰ κοινοποιήσωσι τὸ περιεχόμενον τῆς παρούσης εἰς τοὺς κ. Εἰρηνοδίκας τῆς περιφερείας των.

Ἐν Χανίοις τὴν 5ην Αὐγούστου 1899.

Ὁ Γενικὸς Εἰσαγγελεὺς

(Τ. Σ.) Γ. ΜΠΕΝΣΗΣ

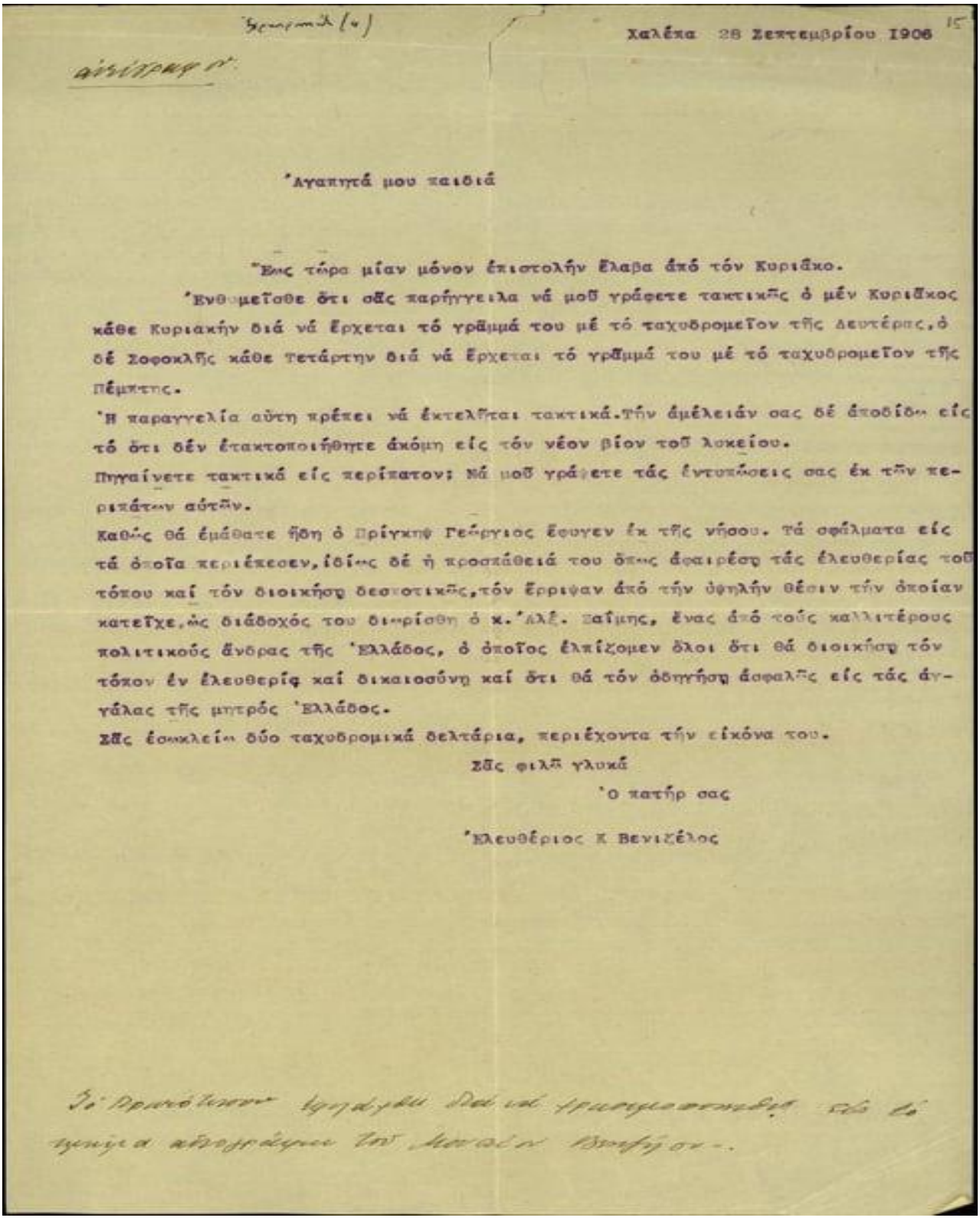
Εικόνα 5: Το Διάταγμα περί Τύπου του 1899 (η συνέχεια). (*Πηγή:* ψηφιακό αρχείο εφημερίδων Βικελαίας Βιβλιοθήκης).

177/1/10 Ἐν Ἀθήναις τῇ 21 Μαΐου 1905.

Φίλτατε Κλεάρχε,

Τὸ προσφώνημα τῆς Συνεγείσεως σοῦ
ἔστειλα σήμερον ἐγγράφως ἀνακοινω-
μένον πρὸς τὸν Ἐξ. Κυβερνήσεων τῇ
δὲ ἀνοίξεως δὲ συνέβαινε νὰ ἐνίστωνται
ὑδηρικρόν, παιδόσον ἐνεργοποιεῖται
νὰ μεταφερθῇ τὸν εἰς αὐτὸ ἀνακοινω-
σεως τῆς Κυβερνήσεως. Ἀ ἀνακοινω-
ἐὰν ἐδικαίων νὰ δοθῇ ἐγγράφως διὰ νὰ
ἔχωμεν ἐπίσημον ἀποδεῖξιν αὐτῆς.
Ἀλλ' ὡ ἀρνηθῇ νὰ δώσουν ἐγγράφον ἀ-
ανακοινω δὲ βουλώμεθα νὰ σοῦ ἐνεχρα-
σῇ νὰ διαλευκάνῃς ἀμέσως ἐγγράφως
τὸν ἀνακοινωθὲν τὸ δὲ σοῦ δώσουν τῇ νὰ
λοῦ τὸν ἐνεργείσεως διὰ νὰ ἰδῇς ἂν
ἀρθρῶν ἐνεργήφθης τῇ διαλευκάνεις αὐτῶν.
Αὐτὰ τῇ ἀνάγκαιον δὲ μεθ' ἡμέραν ἀμεσοτ-

Εικόνα 6: 1η σελίδα της επιστολής του Βενιζέλου προς τον Κλέαρχο Μαρκαντωνάκη σχετικά με την αποστολή εγγράφου στον Δηλιγιάννη, με το οποίο καταγγέλλεται η στάση του πρίγκιπα Γεωργίου. (*Πηγή*: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Ψηφιακό αρχείο).

Χαλέπα 28 Σεπτεμβρίου 1908

Ἀγαπητά μου παιδιά

Ἕως τώρα μίαν μόνον ἐπιστολήν ἔλαβα ἀπό τόν Κυριάκο.

Ἐνθυμεῖσθε ὅτι σᾶς παρήγγειλα νά μοῦ γράφετε τακτικῶς ὁ μέν Κυριάκος κάθε Κυριακήν διά νά ἔρχεται τό γράμμά του μέ τό ταχυδρομεῖον τῆς Δευτέρας, ὁ δέ Σοφοκλῆς κάθε Τετάρτην διά νά ἔρχεται τό γράμμά του μέ τό ταχυδρομεῖον τῆς Πέμπτης.

Ἡ παραγγελία αὐτη πρέπει νά ἐκτελῆται τακτικά. Τήν ἀμέλειάν σας δέ ἀποδίδω εἰς τό ὅτι δέν ἐτακτοποιήθητε ἀκόμη εἰς τόν νέον βίον τοῦ λυκείου.

Πηγαίνετε τακτικά εἰς περίπατον; Νά μοῦ γράφετε τάς ἐντυπώσεις σας ἐκ τῶν περιπάτων αὐτῶν.

Καθώς θά ἐμάθατε ἤδη ὁ Πρίγκηψ Γεώργιος ἔφυγεν ἐκ τῆς νήσου. Τά σφάλματα εἰς τά ὁποῖα περιέπεσεν, ἰδίως δέ ἡ προσπάθειά του ὅπως ἀφαιρέσῃ τάς ἐλευθερίας τοῦ τόπου καί τόν διοικήσῃ δεσποτικῶς, τόν ἔρριψαν ἀπό τήν ὑψηλήν θέσιν τήν ὁποίαν κατεῖχε, ὡς διάδοχός του διωρίσθη ὁ κ. Ἀλέξ. Ζαΐμης, ἕνας ἀπό τούς καλλιτέρους πολιτικούς ἄνδρας τῆς Ἑλλάδος, ὁ ὁποῖος ἐλπίζομεν ὅλοι ὅτι θά διοικήσῃ τόν τόπον ἐν ἐλευθερίᾳ καί δικαιοσύνῃ καί ὅτι θά τόν ὁδηγήσῃ ἀσφαλῶς εἰς τάς ἀγάλας τῆς μητρός Ἑλλάδος.

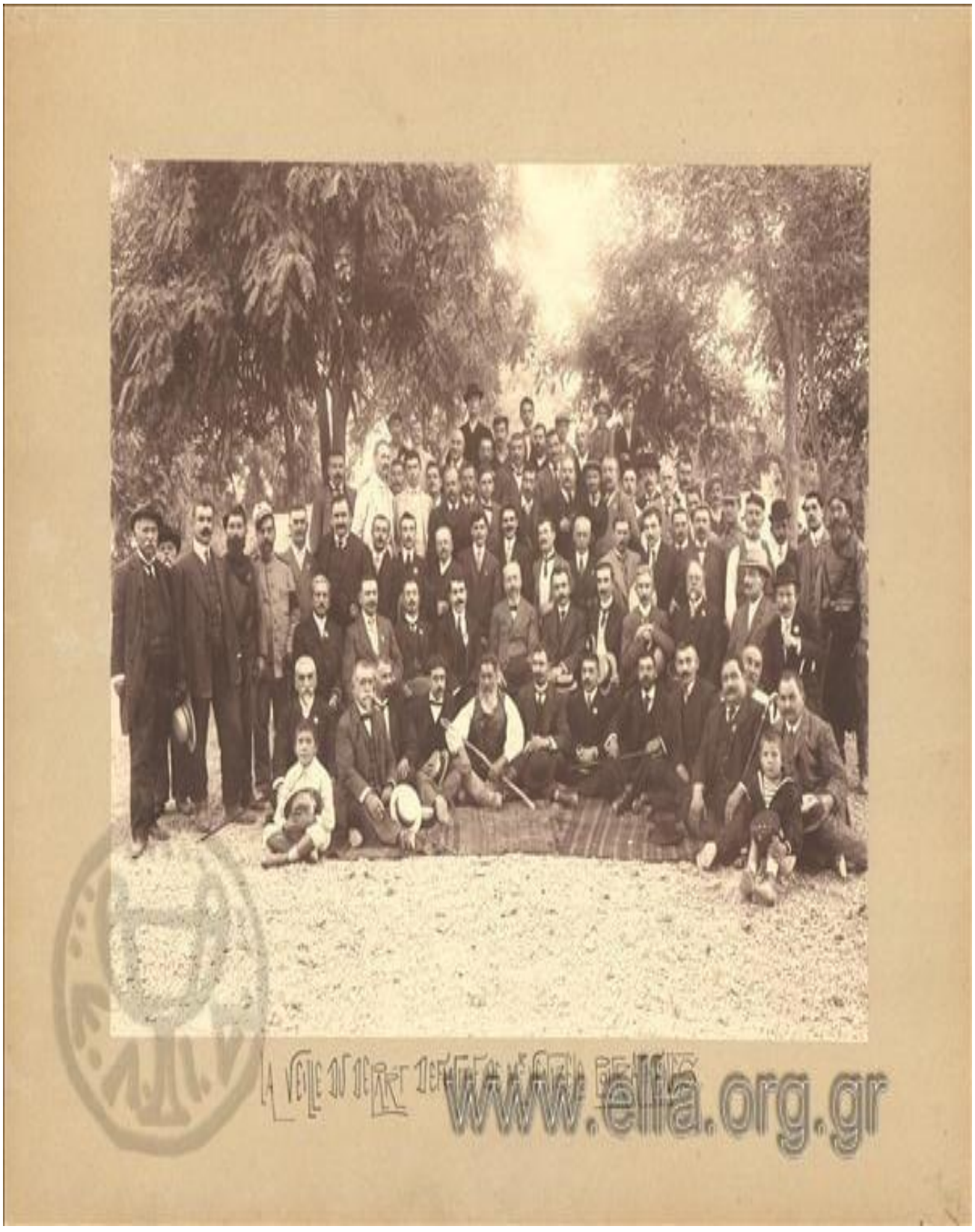
Σᾶς ἐστείλαμεν δύο ταχυδρομικά δελτάρια, περιέχοντα τήν εἰκόνα του.

Σᾶς φιλῶ γλυκά

Ὁ πατήρ σας

Ἐλευθέριος Κ Βενιζέλος

Εικόνα 7: Επιστολή Βενιζέλου προς τα παιδιά του, όπου τα ενημερώνει για την αποχώρηση του πρίγκιπα Γεωργίου από την Κρήτη και την άφιξη του Ζαΐμη. (*Πηγή*: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Ψηφιακό αρχείο).

Εικόνα 8: Αναμνηστική φωτογραφία κατά την αποχώρηση του Βενιζέλου από την Κρήτη το 1910 για την ανάληψη της πρωθυπουργίας της Ελλάδας. (*Πηγή*: φωτογραφικό αρχείο Ε. Λ. Ι. Α).

Εικόνα 9: Κρητικοί Βουλευτές με την σημαία *Ένωσις ή Θάνατος*. (*Πηγή:* Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Ψηφιακό αρχείο).

Εικόνα 10: Η απόπειρα εισόδου των κρητών πληρεξουσίων στην ελληνική Βουλή την 31ην Μαρτίου 1912. (*Πηγή:* Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Ψηφιακό αρχείο).

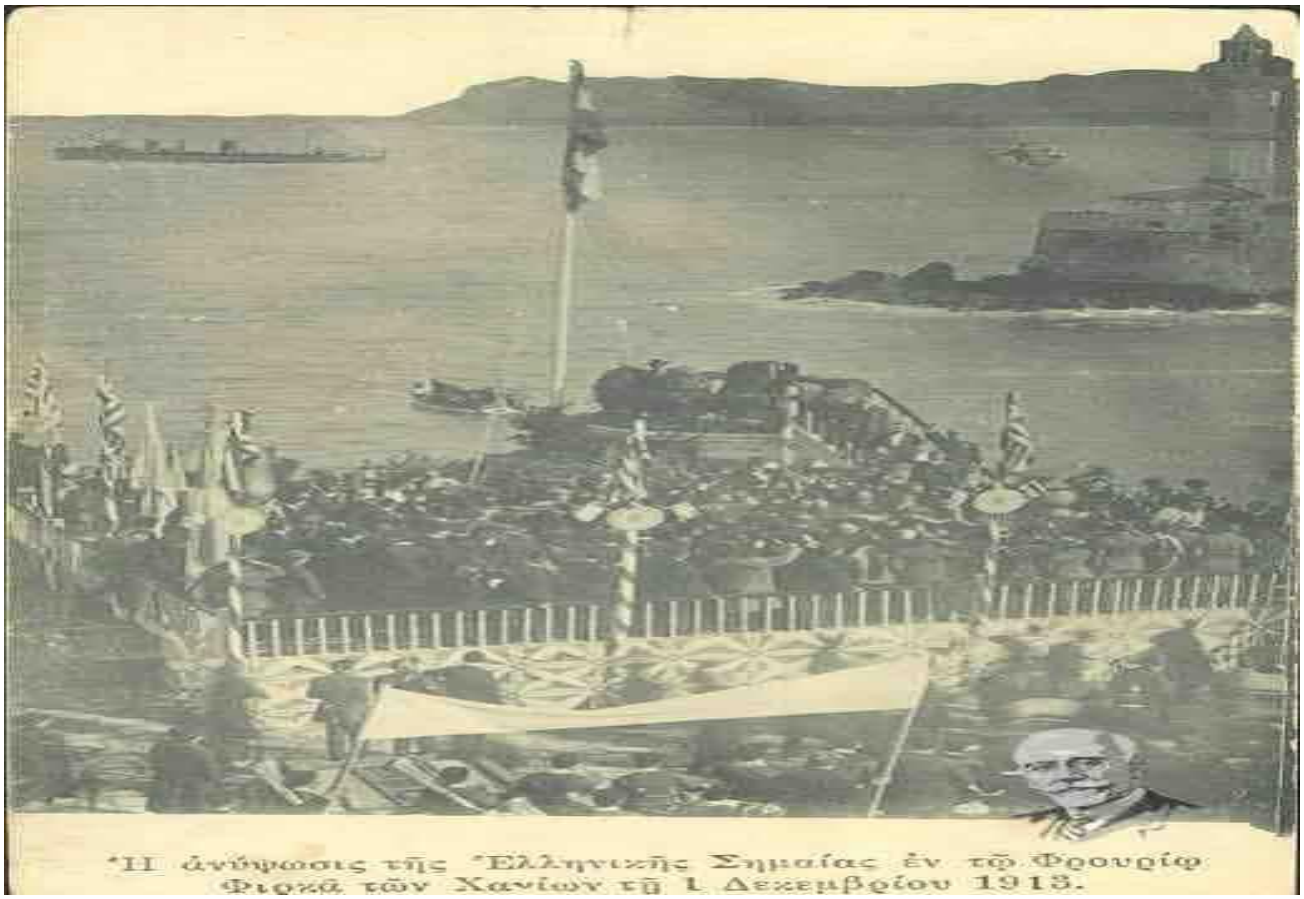
Εικόνα 11: Ο Βενιζέλος με τους κρήτες βουλευτές. (*Πηγή:* Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Ψηφιακό αρχείο).

Εικόνα 12: Ο Βενιζέλος με κρητική συντροφιά. (*Πηγή:* Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Ψηφιακό αρχείο).

Εικόνα 13: Πανηγυρικοί εορτασμοί κατά την επίσημη τελετή της Ένωσης. (*Πηγή:* Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Ψηφιακό αρχείο).

Εικόνα 14: Η έπαρση της ελληνικής σημαίας στον Φιρκά. 1 Δεκεμβρίου 1913. (*Πηγή:* Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Ψηφιακό αρχείο).